

Szelestei N. László
Költészet, prédikációk, hitélet a 18. századi Magyarországon

Pázmány Irodalmi Műhely

Lelkiségtörténeti tanulmányok

Az MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
sorozata

Sorozatszerkesztő: Szelestei N. László

1. Lelkiségtörténeti számvetés, 2009
2. Régi vallásos énekek és énekeskönyvek, 2011
3. Régi magyar imakönyvek és imádságok, 2012
4. Az áhítat nem hivatalos alkalmi és formái az 1800 előtti Magyarországon, 2013
5. Misztika a 16–18. századi Magyarországon, 2013
6. Szelestei N. László, Irodalom és lelkiség, 2013
7. Menny és pokol a barokk kori ember életében, 2014
8. Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról, 2014
9. Kovács Eszter, A *Makula nélkül való tükör* cseh forrásai, 2014
10. A nők és a régi magyarországi vallásosság, 2014
11. Régi magyar népdalok és imádságok, 2015
12. Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon, 2016
13. Makulatlan tükör: Tanulmányok a *Makula nélkül való tükör* című kegyességi műről, 2016
14. Útmutató: Tanulmányok Pázmány *Kalauzáról*, 2016
15. Barokk vallásos közösségek, 2017
16. Népdalok és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon, 2017
17. Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére, 2017
18. Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon, 2018
19. Második Mária: Mária Terézia a régi magyarországi kegyességben, 2018
20. Szelestei N. László, Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről, 2018
21. Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon, 2018
22. Átfedések: Szövegalkotás a 16–18. századi irodalomban, 2019
23. Maczák Ibolya, Kölcsönzés és kompozíció: Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban, 2019
24. Személyek, intézmények szerepe a hívek lelkiségének alakításában, 2019
25. Szelestei N. László, Prédikálás a 17. századi Magyarországon (Kéziratok kötetek), 2019

(folytatás a kötet végén)

Szelestei N. László

Költészet * Prédikációk * Hitélet
a 18. századi Magyarországon

Tanulmányok

HUN-REN
Magyar Kutatási Hálózat

HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport
Budapest, 2024

Lektorálta
Szádoczki Vera

Készült
a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban

A borítón elől:
Ányos Pál *Stabat Mater*-fordításának részlete (autográf)
Székesfehérvár, Püspöki Levéltár, nr. 1537.
Hátul:
Részlet Tarnóczy István *Mennybe vezető kalauz* című művének címlapjáról
(Nagyszombat, 1675)

ISBN 978-963-308-506-6
ISSN 2060-7385

© Szelestei N. László
© HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport

Kiadványaink: <https://btk.ppke.hu/kiadvanyaink-7>

Felelős kiadó: Armando Nuzzo
Tördelte a Szerző
A sorozat címlapterve: Szentés Éva
Nyomdai kivitelezés: Séd Nyomda, Szekszárd
Felelős vezető: Dránovits Anna
www.sednyomda.hu

Tartalom

<i>Előszó</i>	7
<i>Költészet</i>	9
Neolatin líra 18. századi magyarországi jezsuitáknál (Gyalogi János)	11
Gyalogi János (1686–1761) költői leveleiről	35
Baróti Szabó Dávid költészetének antik és neolatin forrásairól	45
Xavéri Szent Ferenc verses fohászáról (Egy népszerű verses ima szövegváltozatai)	57
Egy keresztúti ének (Stabat Mater) szövegváltozatairól	75
Téli szent gyümölcsök (Ima- és énekeskönyv a 18. századból)	89
Ányos Pál éneke az Oltáriszentségről az Énekek könyvében (1785)	101
Költészet, imádság: Közelítések az Eucharisziához	109
<i>Prédikációk</i>	119
Similitudo: Gyalogi János kéziratos retorikai gyűjtéséről, I.	121
Poesis symbolica: Gyalogi János kéziratos retorikai gyűjtéséről, II.	131
Bárkányi János halotti beszédeinek sajátosságai	147
Csete István 1704. évi Szent István-beszédéről	159
Szentes Mózes prédikációs kötetei	169
„Máriának oltalma bátorságos hely”: Példázat ferences prédikációkban	179
<i>A hitélet formálása</i>	185
A moderátorok szerepe a kora újkori oktatásban és nevelésben	187
A magyarországi barokk kori Oltáriszentség-társulatokról	197
Ignaz Parhamer szerepe az oktatás/nevelés lehetőségeinek kiszélesítésében	205
A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon	215
Imamagyarázatok a 18. századi katolikus megújulásban	225
A boldog halál életalakító szerepe 18. századi elmékedésekben	235
Vallásos kiadványok és ponyva a 18. században	249
<i>A tanulmányok korábbi megjelenési helyei</i>	255
<i>Személynévmutató</i>	257

Előszó

Tisztelt Olvasó!

A *Barokk Irodalom és Lelkiségtörténeti Kutatócsoport*ban több mint egy évtizede foglalkozunk az irodalmi és lelkeségi művek viszonyával. A kötet szerzője főleg arra próbál választ találni, indokolt-e, hogy irodalomtörténeteink és az irodalomtörténettel foglalkozó szakemberek eltérően kezelik e két területet, például az imádságot és a költészetet. Vajon indokolt-e az eleve megkülönböztetés? Hiszen mindkettő egy töről fakad, mindkettő a nem mindennapok világába kalauzol bennünket, mindkettő azáltal hat igazán, hogy a jól sikerült művekben (legalábbis a rácsodálkozás idején) egy mesterien felépített „másik világ” ízeit érezteti meg velünk. Kutatócsoportunk egyik feladatának tartja a két terület 18. századig tartó együttlétének, az eltávolodásnak és a lehetséges közelítésnek kutatását. A kötet első tanulmányában talán az Olvasónak is felsejlik: a vizsgált áhítati művek között, amelyek irodalom kívülré kerültek, sok érték akad. És nemcsak vallási szempontból, hanem a mai irodalmi értékrendszer szerint is. Ha nem előítélettel közeledünk egy 18. századi jezsuita szerzeteshez, ha annak az előítéletek miatt feltáratlan latin nyelvű műveit, kéziratait hajlandók vagyunk tanulmányozni, akkor irodalomtörténeteinkből hiányzó művek, műfajok kerülhetnek kezünkbe. Például a 18. század első feléből Gyalogi János szerzetes önkifejező költészete.

Néhány évtizede az irodalommal foglalkozók lelkesen köszöntötték Erdélyi Zsuzsanna népi imádságokat bemutató *Hegyvet hágéké, lőtőt lépék...* (1974¹) című kötetét. Az imádságot elmondó személyek és az elmondott szövegek egyaránt meglepetést okoztak. A felvilágosodás óta folyamatos ráció-kultusz és az oktatásunkba beépült fejlődéselvűség belénk ivódása egyaránt oka lehetett annak, hogy újdonságként hathatott az archaikus imák érzelmi telítettsége, azok átélt elmondása. A mai ember elszokott az alázattól, enélkül pedig az irodalom és a művészet által közvetített tartalmak nem szólalnak meg. Kutatócsoportunk a népi imádságokkal párhuzamos területet kutatja, az imádság, népének és prédikáció barokk kori írásos emlékeit. Szükséges, hogy a 16–18. századi forrásainkat áttekintsük, ne porosodjanak feltáratlanul. Ne mondjuk róluk öntelten, hogy értéktelen vallási termékek, „sekrestyébe valók”.

A *Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport* és a magam nevében hálás köszönettel tartozom azoknak, akik a lelkeségtörténeti kutatásokat fontosnak ítélték, a kutatócsoport indulását 2012-ben lehetővé tették, a Magyar Tudományos Akadémiához

benyújtott pályázatunkat elfogadták. Ugyancsak köszönet jár a kutatócsoport tagjainak és mindazoknak, akik évenkénti konferenciáinkon való aktív részvétellel bekapcsolódnak a folyamatos munkába, a lelkiségtörténeti „fehér foltok” számának csökkentésébe.

A források fokozatos áttekintése és feldolgozása során új értékek kerülnek elő a lelkiségtörténettel érintkező tudományterületekről is. A jelen kötet tartalma tükrözi ezt a megállapítást. Azért találkozhattam Gyalogi János költői életművével, mert jó lelkiségi írónak (prédikációk, imakönyv) ismertem meg és egy kéziratában azt vallotta magáról, hogy „szónok és költő”. Kiadott és kéziratban maradt verseinek felkutatása, tanulmányozása igazolta mindezt: kivételes költői életművel lettünk gazdagabbak.

Tanulságos a helyzet. Könyv- és levéltárainkban sok még a feldolgozásra váró, régi irodalmunkra vonatkozó nem magyar nyelvű forrás. Mindez óvatosságra int bennünket általános vélemény megfogalmazásában. A barokk korban soknemzetiségűvé vált Magyarországon az anyanyelvek mellett közös nyelvként létezett a latin. E közös nyelven keletkezett irodalmi termés megismerése nélkül összefoglaló tanulmányokat készíteni nagy bátorság. A kötet elején ismertetett 18. századi latin lírára vonatkozó következtetéseket (az elvi, elméleti megállapításokat is) alaposan feltárt és tanulmányozott forrásbázisból kellene levonni. Ellenkező esetben kellő tájékozottság nélkül alakítunk ki újabb kánont, vagy új mázzal leöntve hagyjuk jóvá a régit; szalonképesebben megfogalmazva: átrendezünk, a korábitól eltérő kontextusba állítunk eddigi tévedéseket.

Érd, 2024. június 27.

Szelestei Nagy László
professor emeritus
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

PS. A *Lelkiségtörténeti tanulmányok* sorozatban megjelent kötet felépítésében és jegyzetelésében alkalmazkodik a sorozat korábbi köteteihez. Nem tartalmaz összesített bibliográfiát, minden tanulmány önálló.

Költészet

Neolatin líra 18. századi magyarországi jezsuitáknál (Gyalogi János)

„[...] de me fateor ingenue, et candide, Transylvanis, in quorum medio annos viginti quinque versatus sum, in acceptis fero, quod et Concionator, et Poeta sim, volens utroque rem Catholicam brachio juvare, et talenti modicum ab infantia mihi a Deo creditum, totum in utilitatem eorum convertere; ut quae gratis accepimus, gratis demus.”¹

Régi magyarországi irodalommal foglalkozva a kiadatlan forrásokat is tanulmányozó kutatónak feltűnik, hogy a 18. század első feléből a bőséges latin nyelvű termés ellenére a szakirodalom egyetlen lírai költőt sem említ. Ebben a tanulmányban a 18. századi magyarországi jezsuiták lírai tevékenységére koncentrálok. Igyekszem azt is bemutatni, hogy lelkiségtörténeti irodalmi forrásaink alapos feltárása együtt jár eddig figyelembe nem vett értékek előkerülésével, az irodalmi folyamatok jobb megértésével. A kutatásokhoz a 2012-től támogatott MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport keretei nyújtottak lehetőséget.

Vázlat

1. A szakirodalom (az 1964-es irodalomtörténeti kézikönyvtől máig),
2. Gyalogi János költői tevékenységének néhány egyéni vonása,
3. Közben és a végén: hogyan látom a 18. századi magyarországi neolatin líra forrásainak feltártsági helyzetét és – bár nem tisztem – felvázolok egy általam elgondolt munkamenetet.

Szakirodalmunk véleménye (az 1964-es irodalomtörténeti kézikönyvtől máig)

Az elmúlt fél évszázadot régi nyomtatványok és kéziratok társaságában töltöttem. Nem mindig ellenőriztem azt, hogy a látottakról, tapasztaltakról mit ír, ír-e egyáltalán valamit a szakirodalom. Gyakran hiába fordultam bibliográfiákhoz, segédkönyvekhez, mert ami a 19. században összeállított kánonon kívül esett, (néhány ritka kivételtől eltekintve) általában elkerülte a kutatók figyelmét. Az irodalom fejlődéselvé leírása és a vele kéz a kézben járó forráskiadás a kitagadott irodalmi termést (a ma-

¹ Gyalogi János, *magyar jezsuita emlékezete = A kolozsvári róm. kat. nyilvános teljes gymnasium évkönyve*, 1857/58, 3–18, 8.

gyaron kívüli magyarországi nyelveken keletkezett, a vallási tartalmú és az alkalmi/használati körbe tartozó műveket) általában mellőzte, ráadásul – számomra érthetetlen módon – feldolgozatlanul hever könyvtárainkban, levéltárainkban sok-sok anyag, nem fordítunk kellő gondot a korajkori irodalmi hagyaték rendszeres felmérésére. Hogy a magyarországi neolatin (különösen a 18. századi) irodalom ebbe a mellőzött, feltáratlan kategóriába tartozik, azt hiszem, nem szükséges bizonygatnom.

Ma örvendetes jelenségnek lehetünk tanúi: megnőtt az érdeklődés a magyarországi neolatin irodalom, ezzel együtt a költészet tanulmányozása iránt. Most, mint gyakorlott forráskutató, áttekintem, hogy e kutatási kedvhez mennyire nyújt segítséget a szakirodalom, mennyire teszi láthatóvá alapkutatás a magyarországi jezsuiták 18. századi lírai tevékenységének emlékeit. Több évtizedig voltam részese az Országos Széchényi Könyvtárban magyarországi könyvtárak (elsősorban 18. századi régi nyomtatványokat és kéziratokat) feltáró munkájának. A szerzett ismeretek birtokában állítom, hogy még sok, szervezett és kitartó munkát kell elvégeznünk ahhoz, hogy a nyomtatott és kéziratos költői forrásainkat áttekinthessük. Egy jól szervezett feltárás során 18. századi nyomtatott versköteteket hitelt érdemlően szerzőkhöz kellene kötni. A költeményeket tartalmazó promóciós kiadványok egy része ugyanis – nemzeti bibliográfiánkban, könyvtáraink katalógusaiban és az interneten – szerzőként gyakran a vizsgálónököt, ritkábban a diáko(ka)t tünteti fel, vagy szerző megnevezése nélkül szerepel. Nyomtatott művek esetében (az Országos Széchényi Könyvtár munkatársai által irányított, összehangolt feltárásnak köszönhetően) már látjuk a „mennyiséget”. Azt azonban sajnálattal kell megállapítanom, hogy az irodalomtörténeti igényeket is kielégítő feltárásnak és nyilvántartásnak átgondolt tervezése és megvalósítása – mai ismereteim szerint – még várat magára. Ez alapos képzettséget és (főleg jó latin) nyelvtudást igénylő munkatársak több éves, megszervezett közös munkáját igényli. A 18. századra vonatkozóan kéziratok és nyomtatványok esetében máig érvényes Waldapfel Imre 1933-ben írt megállapítása: „a magyarországi latin irodalom jóformán még leltározva sincs.”² Mindezek ellenére irodalomtörténeteinkben markáns vélemények jelennek meg. Külön tanulságos, ha a jezsuitákra fordítom figyelmemet, mert róluk a mai napig valamiféle előítéletet tapasztalok. Tekintsük át az utóbbi évtizedek szakirodalmát!

A magyar irodalom története (1964). A Klaniczay Tibor szerkesztette kézikönyv 1690–1740 közötti latin nyelvű irodalom *A szerzetesi költészet* alfejezetéből idézem:

A jezsuita és más szerzetes-írók a prózában is népszerűsített gondolatokat és témákat előszeretettel öltöztették költői formába, hogy a hasznosnak minősített tartalmak gyönyörködtető előadásban váljanak

² WALDAPFEL Imre, *Humanizmus és nemzeti irodalom*, Irodalomtörténet, 22, 1933/1–2, 15–49, 18.

népszerűvé. A poéta a témát rendszerint készen kapta a feletteseitől, s nem tett mást, mint hogy a poétika szabályai szerint feldolgozta. Igazi költő-egyénség ezért a latin szerzetesi szépirodalom művelői között nincsen, a nagyrészt névtelenségben maradt írókat csupán a sablonok felhasználásában tanúsított több vagy kevesebb találékonyság különbözteti meg egymástól.

A legnépszerűbb költői műfaj az epika volt, amelyet azonban elbeszélő jellegéből gyakran kivetkőztetett a mindent elárasztó barokk allegorizálás.³

Az 1740–1772 közötti *A deákos rokokó költészet* alfejezetben ugyanerről ezt olvashatjuk:

[...] a szellemi elit belterjes, önszórakoztató poézise. A világiasodó egyházi értelmiség poétája nem erkölcsprédikátor már, aki szent hevületbe akarja ragadni olvasóit, de még nem is a következő kor látója, a nemzet ügyének vátesze, hanem egyszerűen csak „boldog versírásban”, mint Faludi mondotta. Ez a hedonisztikus magatartás lényegében rokon a nemesi költők ars poeticájával; a papi, értelmiségi szerzők költészetét csupán a deákos jelleg és az ezzel járó – ekkor még csaknem kizárólagos – latinnyelvűség különbözteti meg amazok munkásságától. [...] e deákos költők az antik költői műfajoknak (elégia, óda, epigramma) és a klasszikus verseknek hódoltak.⁴

De ne legyenek igazságtalan! A kézikönyv említi néhány kivételt is a 18. század második feléből, és ezt a megállapítást neolatin költészetünkről szóló tanulmányok máig megismélik. Például: Makó Pál elhatárolja magát a heroikus verseléstől, elégiaiban betegségéről, születésnapjáról, utazásról és hasonlókról ír, [...] a heoridaműfaj irodalmi nézeteinek kifejtésére szolgál. Vagy: Hannulik János Krizosztom mintának tekinti Horatiust. Néhány más (főleg epigrammaköltőt) is megemlíti a kézikönyv a 18. század második feléből (Babai Ferenc, Bielek László, Szerdahelyi György Alajos).⁵

(Zárójelben. A fent idézettek Tarnai Andor neve alatt jelentek meg. Ezzel szemben, mivel én kételkedem abban, hogy a fenti irodalomtörténetből idézett gondolatok Tarnai Andortól származnak, fontosnak tartom már most is idézni egykori mes-

³ *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai, 1964, 415–419, 415. (Az idézet szerzője a kézikönyv szerint TARNAI Andor.)

⁴ *Uo.*, 577–581, 577. (Az idézet szerzője a kézikönyv szerint TARNAI Andor.)

⁵ *Uo.*, 577–578. (A szerző a kézikönyv szerint TARNAI Andor.)

terem gyakori mondatát: „Jól jegyezd meg: ami a 18. század második felében a magyar költészetben történt, az a század első felében a magyarországi latin költészetben már jelen van.”)

A magyar irodalom története első, 1800 előtti irodalmunkat tárgyaló kötete (2007)⁶ az irodalom értelmezésének új irányzataira figyelve nem tartotta fontosnak, hogy a latin és anyanyelvű irodalom viszonyáról, a szétválás kérdéséről érdemben szót ejtessen. A kiadvány Horváth Iván által szerkesztett *Magyar irodalomtörténet, Gépeskönyv 1.2.* változatában Margócsy István 2014-ben megjelent, *A magyar nyelv térnyerése* című tanulmányának újraközlése pótolta a hiányt. Margócsy megemlíti, hogy az alkalmi latin lírai költemények mellett „személyesként értett vagy érthető elégiák is” megjelentek a 18. században, felhozott példái a 18. század utolsó harmadából valók (Révai Miklós, Szerdahelyi György).⁷

A 2010-ben megjelent *Magyar irodalom* (Akadémiai kézikönyv Gintli Tibor főszerkesztésében) bőven szól a 18. századi költészetéről.⁸ Felidézek néhány (közismert és megfontolandó) megállapítást. A latin nyelvű költészet „hosszú évszázadokon át alakuló és változó, legtöbb esetben egészen az antikvitásból származó toposzkészletből építkezik.” A versírás az iskolai műveltség része, mely a régi humanizmus alapjaira épült, vagyis elsősorban a latin nyelvű elokvenciát és az antik auktorok imitálását foglalta magába, s gyakran szorosan kötődik ahhoz a sajátos kulturális közeghez, tudniillik a nemesi életforma eseményeihez, melyben a költemények megszülettek. Ebből nőtt ki Faludi Ferenc is, aki „tudatosan törekedett a toposzok metaforikus jelentésrétegeinek finom egymásba játszátására” (*Tündérkert*). Az ún. mesterkedő költőknél újszerű a költői öntudat igen erős volta, a költői szerep újragondolása. Mesterségként üzték a költészetet, alkalmakra írtak, kinyomtatták verseiket, ezzel el is emelték a megverselt alkalomtól versüket. A költői nyelv közben anyanyelvre váltott, a költészet funkciója megváltozott: a rendi hagyományos költészet egy része szervesen alakult át egy tágabb közösség identitásának alkotóelemévé.

⁶ *A magyar irodalom története I: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Budapest, Gondolat, 2007.

⁷ *Magyar irodalomtörténet, Gépeskönyv, 1.2. változat*, szerk. HORVÁTH Iván, Budapest, 2020–2022. Az új- és legújabbkor szerkesztője MARGÓCSY István. 17.7. fejezet: MARGÓCSY István, *A magyar nyelv térnyerése* – <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=M107MARGNYEL>

Margócsy a *Gépeskönyv* új- és legújabb kori része elé írt *A magyar nyelv nemzete (1770–1820)* bevezetésében (*Narratíva*) is említi, hogy „a szépirodalminak tekinthető művek között is nagyon magas volt a latinyelvűség aránya, az 1760–70-es évtizedektől kezdődően radikális nyelvi mozgalmak indultak meg a magyarországi kultúra nyelvének magyar nyelvűsítésének érdekében” [...], ám a kötetben az 1760–1770-es évek előtti latin lírai költészetéről nem esik szó.

⁸ *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Budapest, Akadémiai, 2010 (Akadémiai kézikönyvek), 313–427; SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, *Az irodalom intézményesülésének kora (kb. 1750-től kb. 1830-ig)*, különösen 323–336.

Az Irodalomtudományi Intézet honlapjáról idézem az alábbi 2023-as keltezésű mondatokat:

Hiánypótló kutatások indulnak az ELKH támogatásával:

A 2023-ban induló hiánypótló kutatások rövid bemutatása:

A BTK Irodalomtudományi Intézete által vezetett hároméves projekt célja az ismeretlen 18. századi magyarországi latin nyelvű irodalom átfogó feltárása, tanulmányozása és a Neolatin Költők Tára című sorozat keretében történő kiadása. A kutatásban részt vesznek az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Szegedi Tudományegyetem kutatói is.

A magyar irodalomtörténet és kultúra szempontjából meghatározó alapkutatás távlati célja, hogy a maga korában Európa-szerte ismert és elismert magyarországi neolatin irodalom, főként a költészet azóta elfeledett szövegtöredékei ismét életre keljen.

Jelen projekt keretében az első 3 kötet készül el nemzetközileg is terjeszthető, angol–magyar kétnyelvű formában. Szintén fontos feladat a teljes 18. századi neolatin irodalom bibliografikus adatbázisának létrehozása, valamint a sorozat folytatásához szükséges, további 17 szerző munkásságát feltáró kézirat-katalógus elkészítése és honlapon történő publikálása.⁹

Ha már ezt idéztem, megemlítem, hogy az Irodalomtudományi Intézet új irodalomtörténeti kézikönyvének közzétett tervezete szerint a szerkesztők a teljesnek tekinthető (tehát korábban kitagadott részekkel kiegészülő) irodalom formáinak, műfajainak és retorikai-poétikai praxisának bemutatását tervezik.

Nagyon tanulságos, s máig ható Jelenits István értő, témáját alaposan ismerő megszólalása az 1964-es irodalomtörténeti kézikönyvünkről. Az általa a 18. század közepe utánról felrajzolt helyzetkép:

Szerencsés kor ez egy közösség [ti. a piarista rend] életében: látható, hogy a közös feladatot a tagok maximális személyes ambícióval vállalják, magukénak érzik, legjobb képességeik latba vetésével próbálják megoldani. Ez az alapszabály motíválja a piaristák latin nyelvű írói munkálkodását. Ezért fűjják ők betéve Ovidiust és Horatiust, Curtiust meg Bonfiniét, ezért társalognak latinul labdázás közben is a diákjaikkal. Számukra az irodalom még nem egy nemzet lelkiismeretének ébresztgetője, nem is elsősorban az önkifejezés eszköze. De éppoly kevésbé önszórakoztató időtöltés vagy épp „hedonisztikus élvezet”, mint az akadémiai Irodalomtörténet véli. A literatúra – épp ez a latin nyelvű,

⁹ <https://abtk.hu/hirek/3032-hianypotlo-kutatasok-indulnak> (2024. márc. 20.)

humanista-keresztény gyökerű – számukra a műveltség társadalmi megbecsülést biztosító összetevője, az emberméltóság biztosító s diákjaik számára egy szellemi respublica nemeslevele.¹⁰

Más szempontok, más hangnem, mint a fentebbi idézeteké. A tanulmány jobban anyagához tapad, a lényegről szól. Érdeemes azért is felfigyelnünk Jelenits István 1969-ben megjelent tanulmányára, amely ugyan a piaristák költészetéről szól, ám a szerző akarata ellenére is felhasználhatóvá, a közvélekedés részévé vált: lám, a piaristák a költészet területén is megelőzték a jezsuitákat.

Ha az ezt követő évtizedek szakirodalmában vizsgálom, mi jelent meg a jezsuiták 18. századi latin lírai költészetéről, azt kell megállapítanom, hogy legtöbbször a témával kapcsolatban a már az akadémiai irodalomtörténetben kiemelt Makó Pál költészetéről, Faludi Ferenc magyar és latin nyelvű verseinek a barokk alkalmi költészeteszménytől való eltávolodásáról és a latin költészet feltárásának sürgetéséről esik szó.¹¹

Nem hagyhatom persze említés nélkül, hogy nagyon jelentős elméleti, kapcsolat- és hatástörténeti tanulmányok születtek, amelyek lényeges hozzájárulások lehetnek a magyarországi latin nyelvű lírai költészet megértéséhez, de a tárgyalt korszakból a fentebb már említett neveken kívüli lírai arcélt, lírai költői teljesítményt felmutató tanulmánnyal nem találkoztam. Gyakori a korszak kutatatlanságából származó hiányérzet megisméltése.

Vaderna Gábor 2013-ban megjelent tanulmányában (*Mit hagyományozott a 18. századi költészet a 19. századra?*)¹² a kutatás megszokott nyomvonalán halad, a lírai hagyományokat tárgyalva szól a latin költészetéről is. Leírja, hogy az oktatást kísérő hosszú hármas lírai tradíció (rendi költészet, vallásos költészet, közköltészet) vonulataiban egy-egy személynél (pl. Faludi Ferencnél), vagy az ún. mesterkedő költőknél a költői öntudat igen erős, a költői szerep újragondolására is sor kerül. Igazi változást a különféle művelődési programok megjelenésekor regisztrál, amikor kitágult a költészet hatóköre. Már nem a reprezentatív események díszítőeleme, nem a szórakozás eszköze a vers, hanem társadalomalakító szerepű. Vaderna – a poétikai hagyományokra figyelve – keresi és felsorolja a tágulási és elrugaszkodási pontokat. Két ösztönző erőt kísér különös figyelemmel: egyfelől a külföldi minták meghonosításának egyre erősödő igényét, másfelől az újabb társadalmi-kulturális kihívásokra adott válaszreakciókat.

¹⁰ JELENITS István, *A latin nyelvű epigramma tizenhetedik századbeli piaristák költői gyakorlatában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 73, 1969/2–3, 176–198, 180.

¹¹ Például: SZÖRÉNYI László, *Neolatin lírai költészet a 18. századi Magyarországon*, Irodalomtörténeti Közlemények, 95, 1991/5–6, 589–596, 596; UÓ, *Újlatin költészet = Magyar művelődéstörténeti lexikon, középkor és kora újkor*, főszerk. KÓSZEGHY Péter, XII, Budapest, Balassi, 2011, 193–203.

¹² Irodalomtörténet, 94, 2013/4, 467–501.

Nem sorolom fel név szerint a neolatin költészetről író személyeket és tanulmányokat. Azokat a publikációkat, amelyek egy-egy korabeli áramlat, vagy mai elméleti megállapítás jelenlétét mutatják ki magyarországi latin költeményekben, szándékosan mellőzöm. Részbem nem mindig tartom kellően bizonyítottnak az eszme, a gondolat eredetét, másrészt – minden elismerésem mellett – az eszmék illusztrációinak költészetben való előfordulásánál, regisztrálásánál sokkal lényegesebbnek tartom a tényleges költői teljesítmény felmutatását, az igazi költészettel való találkozást. Mivel az imitáció nemcsak a forma átvételét jelenti/jelentheti, nem tűnik reménytelen vállalkozásnak ez az általam tárgyalt korszakban sem. Az alábbiakban ezt példán mutatom be.

(Zárójelben előre bocsátok egy gondolatot. A gyakran példákkal dúsított, magyarországi latin költészetéről szóló tanulmányok nem segítettek abban, hogy a felrajzolt folyamatokban elhelyezzem a különös tehetségű, alább általam tárgyalt Gyalogi János esetét. Körülötte és általa nem változott a társadalmi környezet; a költői szereplehetőség is „pusztán” annyit jelentett nála, hogy a mintaként szolgáló auktorok igazi mondandóját kihallotta azok verseiből, és nemcsak versformákat imitált. Ráadásul, miként majd Bohuslaus Balbin 17. századi jezsuita elméletírótól idézem, a barokk kor sem tagadta meg azt az ókorból származó véleményt, hogy a költő költőnek születik. Bizonyára nem egyedi jelenségről van szó, és nemcsak Gyalogi környezetében fordulhattak elő hasonlóak. Ha a nyomtatott és kéziratos forrásainkat a lehetőség szerint szerzőkhöz – vagy legalább iskolákhoz – kötve együtt láthatnánk, érdemes volna néhány gyanús személy verseit megvizsgálnunk.)

* * *

Gyalogi János (1686–1761) és a lírai költészet

Mióta Gyalogi János verseit olvasgatom,¹³ képzeletben többször is társalogtam vele. Elsősorban az érdekel, hogy: amikor ő saját magáról azt állította, hogy szónok és költő (et concionator, et poeta), megkülönböztette-e szerepét az ország sok gimnáziumában és felsőbb oktatási intézményeiben (egyetem, akadémiák, repetensképző, szemináriumok, konviktusok) hivatásszerűen költészetet oktató, egyidejűleg több tucat rendtársától. Mottóként ezen tanulmány élére elhelyezett megjegyzését a szakirodalom 1857 óta ismeri,¹⁴ ennek ellenére költészetéről csak kivételes esetben találunk néhány általánosságba fulladó sort. Némethy Lajos 1879-ben azt írta, hogy Gyalogi jezsuita társai annak latin költeményeit sikerülteknek és kiadásra méltónak

¹³ 2017-ben tartottam először előadást Egerben őrzött kéziratos epigrammafüzérééről a Debrecenben tartott III. Neolatin Konferencián (2017. dec. 5–7). SZELESTEI N. László, *Gyalogi János epigrammafüzére* = Sz. N. L., *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről*, Budapest, Szent István Társulat, 2019, 175–187.

¹⁴ Lásd az 1. sz. jegyzetet. A tanulmányt nem jegyzi szerző.

tartották.¹⁵ Talán a jezsuiták iránt táplált előítélet volt akadály a poétasága komolyan vételének. Engem is kísértett az a széles körben elfogadott nézet, miszerint a jezsuiták költészete mindenestől besorolható a társadalom elvárásainak való megfelelés kategóriájába, és csak a külsőségek (a forma) tekintetében tanultak a követett antik és neolatin mintáktól, foglalkozásuk rutinja megölte náluk a személyes mondandót, az legfeljebb a vallási érzésekben törhetett felszínre.

A szakirodalom szerint a 18. század második felében már kicsaltak néhány szerzetesből személyes hangot az olvasott és tanított remekművek. „Addig” csak a külsőségek, az események leírását tanulták meg, annak a varázsát is elborítja az allegorizálás. De tényleg nem bukkan elő náluk a tanult lírai formákban, műfajokban az egyéni mondandó? Nem érintette meg őket a jeles antik és neolatin költőknél (például Janus Pannoniusnál) talált költészet igazi íze? Vagy valamennyien annyira tehetségtelenek voltak, hogy még elégtelenségüknek sem tudtak hangot adni? Amikor a 18. század első évtizedének végén az evangélikusok sanyargatott lestinai artikuláris iskolájában versírást tanuló diákoknak nem sikerült saját elvárásuknak megfelelő versfüzetet összeállítaniuk, hangot adtak ennek: Nem méltók e versek arra, hogy napvilágot lássanak, „at mi placet Musa rusticana” (de nekem tetszik e faragatlan Múza) – olvasható a kötethez írt versben.¹⁶

A kora újkori és újkori latin költészetben ismereteim szerint az antik forma nem akadályozta az egyéni mondandó kifejezését. A forma csak keretet adott, nem jelentett gátakat. Egykor a verseket író Janus Pannonius büszkén fogalmazta meg, hogy az antikoktól tanulja az eloquentiát, a stílust, ám materiában ő jobb azoknál. „Stílusban tietek, tárgyban enyém a babér. – Vinco materia, vincitis eloquio.”¹⁷ A humanista költészetoktatás mintapéldái (Horatius, Vergilius, Ovidius, Martialis, stb. és sok újlatin költő) évszázadokon át ihletet is jelenthettek a tehetségeknek, a költészetért lelkesedő versíróknak, a gondolataikat antik formákba öltöztetőknak. Nem ismerek olyan jellegű tiltást, amely a jezsuita rendben gátolta, akadályozta volna a személyes hang versebe építését/épülését.

A 18. század elhivatott tanárainak egyéni véleménye, érzésvilága vallásos mondandót is megfogalmaz. A 19. században kialakult fejlődéselvű irodalomszemlélet az irodalomnak ezt a vonulatát tudatosan (latin és vallásos volta miatt kétszeresen is) kitagadta, mellőzte. Aztán a 20. század közepe után e száműzött, „leltárba sem vett” irodalom hiánya érződik, a mellőzött irodalmi művek feldolgozók után kiáltanak. És

¹⁵ NÉMETHY Lajos, *A magyar egyházi írók csarnoka: Gyalogi János*, Új Magyar Sion, 1879, 102–112, 112: „[...] maradt halála után a budai társadában számos kézirat, kivált igen sok latin vers, melyeket tagtársai sikerültek és a kiadásra méltóknak mondanak. E kéziratok mostani holléte ismeretlen.”

¹⁶ SZELESTEI N. László, *Versírási gyakorlatok Lestinárról 1710–1711-ből = Sz. N. L., Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről*, Budapest, Szent István Társulat, 2019, 169–174, 173.

¹⁷ JANUS PANNONIUS, *Opera quae manserunt omnia; Epigrammata*, vol. I, fasc. I, textus, ed. Julius MAYER, Budapest, Balassi, 2006, 124, (nr. 141); JANUS PANNONIUS, *Összes munkái*, közread. V. KOVÁCS Sándor, Budapest, Tankönyvkiadó, 1987, 23. (nr. 17.)

ebben az irodalmi termésben lehet találni olyan költeményeket is, amelyek nem versben elmondott, személyes vallásos elmélkedések, hanem önkifejező költészet. Nem jeles költők formai és tartalmi utánzása, nem nyugati eszmék, áramlatok megjelenítése, hanem igazi szépirodalom.

Sokat foglalkoztam Gyalogi szónoki munkáival (prédikációival, gyakorlati és elméleti műveivel). Világossá vált számomra, hogy olyan jezsuita szerzetes műveit válogatom, aki tudatosan törekedett egyénisége kibontakoztatására. Arra, hogy a szónoklattani művekből tanultak szerint szép latin köntösbe öltöztesse mondandóját. Ezt tanúsítja a kezdő szónokokat segítő, nyomtatásban is közzétett összefoglalása (*De eloquentia sacra*), ezt kéziratban maradt anyaggyűjtése, ahol a *Similitudó*ról, a mondatalakzatok közé helyezett hasonlóságokról írt fejezetben a Jézustól ellesett módszert (példabeszédekben szólást) állította középpontba;¹⁸ a *Poesis symbolica*ban pedig a prózában alkalmazandó szimbolikus költői eszközök, szóképek használatát javasolta, mert azok „a dolgoknak kellemetességet, a szemnek szépséget, az értelemnek fényt, az olvasónak jó érzést és örömet adnak, növelik a műveltség hírnevét”.¹⁹ Mindegyik fejezetet bőségesen illusztrálta példákkal. Ismerte a lélek rezdüléseit, azért vállalkozhatott arra, hogy prédikációit a nagyszombati székesegyházban évekig hallgató apáca számára, annak egyéni lelki fejlődését segítő, elmélkedő imakönyvet állítson össze.²⁰ A munkájára nagyon figyelő lelkipásztor esetében teljes joggal gondolhattam azt, hogy saját ügyeire, saját magára is figyelt. Tisztában volt kapott talentumaival, ennek hangot is adott. És amikor azt mondta magáról, hogy „et concionator, et poeta”, szónok és költő, akkor bizonyára a poeta szót sem verzifikátor értelemben használta.

* * *

Talán kellően felcsigáztam már olvasóm érdeklődését ahhoz, hogy Gyalogi János szakirodalomban említetlen költészetéről szóljak. Bemelegítésként idézem az 1686–1761 között élt költő 1744-ben összeállított epigrammafüzéréhez írt kötetzáró versét annak érzékeltetésére, hogy az elégia mellett az epigramma (sőt a most nem említett

¹⁸ SZELESTEI N. László, *Similitudo: Gyalogi János retorikai gyűjtéséről, I = Eruditio et Magnanimitas: Tanulmányok Gábor Csilla köszöntésére*, szerk. FARMATI Anna, MÓRÉ Tünde, TÓTH Zsombor, VIRÁG Csilla, Budapest, reciti, 2023, 99–110.

¹⁹ SZELESTEI N. László, *Poesis symbolica: Gyalogi János kéziratok retorikai gyűjtéséből, II. = Lineas exarare: V. Scriptorium konferencia [előadásai]*, szerk. BOROS István, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2024 (Scriptorium), 209–225, (Open Access Kiadványok). <https://tinyurl.com/2bey4kuh> – Az idézet Gyalogi szavaival: „quae rebus gratiam, oculis venustatem, intellectui lumen, lectori gustum et voluptatem conciliant, eruditioni famam augent.”

²⁰ GYALOGI János, *Az hitnek, mely a szeretet által munkálkodik, Gal. 5.6. hét cselekedendő igazsági az hivatalos szentségben gyarapodni kívánó tiszteletes szűzhez, Virág Aloysiához, nagyszombati Szent Kalára szerzetében új professzához 1734-dik esztendőben*, s. a. r. HUBERT Ildikó, Budapest – Szeged, METEM – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2014.

ekloga is) része volt a jezsuiták poétikaoktatásának, azok ruházatában szintén megjelent/megjelenhetett egyéni mondandó.²¹ Megint hangsúlyozom: fontos volna a tanári- és diákversek számbavétele, tudomásul vétele azért is, hogy kellő indok nélkül ne kelljen, ne lehessen külső hatásokkal magyarázni irodalmi jelenségeket.

Ad Candidum Lectorem

Mollibus illivi bis centum Epigrammata ceris
Felix, si media parte probetur opus.
Hos peperit mihi vita jocos: si lima pepercit
In sua, quid mirum? viscera mitis erat.

A nyájas Olvasóhoz²²

Ím viaszos táblák védik kétszáz epigrammám,
És örülök, ha azok megfelelők felerésztt.
Tréfák, adta az élet. És ha megóvta a ráspoly:
Belseje, mely különös? kellemesen simogat.

A szerző 200 epigrammából decasokba rendezett versfüzérét néhány év múlva, alaposan bővítve, átdolgozva, új elrendezésben is leírta.²³

1737-ben Kolozsvárott egy promóciós, tíz különböző elégiát tartalmazó gyűjteményt tett közzé,²⁴ amely a bevezetőmben említett nyomtatott kötetek irodalomtörténeti szempontú feltárásának fontosságára jó példa, hiszen Gyalogi neve nem szerepel benne. *Silvae* a címe, éppen úgy, mint a másfél évtized múlva készített vakos kéziratot gyűjtőkötetének,²⁵ amelyből példám egy részét veszem. A nyomtatott gyűjteményt a helyi gimnázium poétái ajánlották nyolc megnevezett neobakkalaureusnak. A vizsgán Jánosi Miklós elnökölt. Gyalogit ebben az évben Marosvásárhelyre küldték a jezsuita templom építésének felügyelésére.²⁶ Kolozsvárott

²¹ SZELESTEI, *Gyalogi János epigramma-füzére*, 13. j. i. m., 181.

²² A versek fordítását a tanulmány írója készítette.

²³ *Tomus Prior Sylvae Opusculorum* P. Joannis GYALOGI S. J. per Hungariam, et Transylvaniae Concionatoris Dominicalis, annis tribus et triginta: *Quae pleraque oratione ligata conscripta, et partim typis edita, partim solitaria, et ex annorum quasi incendiis raptata: ne cum aethere interirent, in unum volumen, Sylvae sub nomine congressimus...*, 1750[–1753], autogr. Ívrét, 18, 385 pp. – Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Ms. KJ 178, a kötet elején. (A kötet idézése a továbbiakban: *Tomus prior Sylvae*)

²⁴ Joannes GYALOGI, *Silvae, seu varia elegiarum artificia, diversas temporum praesentium materias complexa [...]* honoribus neo-baccalaureorum, dum in Alma ac Regio-Principali S. J. Academia Claudiopolitana prima A.A. LL. et Philosophiae laurea donarentur promotore [...] Nicolao Jánosi [...] ab Illustrissima Poesi Claudiopolitana oblata, 1737, Claudiopoli, Acad., 8r., 68 pp.

²⁵ A kötetre, melynek leírását lásd a 23. jegyzetben, Száraz Orsolya hívta fel figyelmemet.

²⁶ Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu, 1551–1773*, I–III, Romae, Institutum Historicum S. I., 1987–1988. (Pars I, 485: *Gyalogi János, 1737–1740: Marosvásárhely, előtte 1730–1736: Nagyszombat.* / Pars II, 649: *Jánosi Miklós (1701–1741) 1734–1738, Kolozsvár.* – Pars II, 684: *Kaprinai István (1714–1785), 1737–1739, Kolozsvár.*)

a poéta osztály tanára ekkor Kaprinai István volt. (A szakirodalomban Jánosi és Kaprinai neve is előfordul Gyalogi János *Silvae* című kiadványának szerzőjeként.²⁷)

Néhány évvel korábban 1730-ban Nagyszombatban Gyalogi János egykori tanítványáról, az elhunyt jezsuita noviciusról, Lázár Antalról *Daciae spes et deliciae* címmel figyelemre méltó művet adott ki.²⁸ Az akkor Bécsben tanuló Jánosi Miklós 202 soros verssel köszöntötte a mű megjelenését, Gyalogit új Ovidiusnak nevezte.²⁹

Utque loqui potui: novus hic quis Ovidius? inquam, *Authoris*
20 Cui sua tam vena divite Musa fluit? *Assentatio*
Felices! quibus ista licent, quibus edere Librum, est
Forsitan unius non nisi noctis opus;
Cui veniunt adeo faciles in Carmina Musae,
Condat ut Iliadem quaelibet hora novam.

*A szerző
helyeslése*

Szólni mikor tudtam: ki e mái Ovidius? ejha,
Árad a Múzsza belé, ellepi gazdag erő.
Boldogok, ezt tehetik meg, kiknek a könyv kiadását,
Tán csak egyetlen egy éj munka előzi előbb;
Kiknek olyan könnyen jönnek múzsa dalaikba,
Bármelyik óra nekik új Iliászt hoz elő.

Szörényi László 2008-ban, Ovidius halálának 2000. évfordulóján Balatonfüreden rendezett konferencián Jánosi Nagyszombatról ovidiusi modorban írt eposzát méltatta, mely 1727-ben hagyta el a sajtót.³⁰

Gyalogi költői leveleiről más alkalommal szólok majd. Ha jól odafigyelek Gyalogi költészetére, költői leveleire, megint néhai mesterem, a köztudottan nagyon alapos forrásismerettel rendelkező Tarnai Andor gyakori mondata jut eszembe: „ami a 18. század második felében a magyar költészetben történt, az a század első felében a magyarországi latin költészetben már jelen van”.

A *Silvae* az ókor óta gyakori cím, Publius Papinius Statiusnak, Domitianus császár udvari költőjének, főként alkalmi verseket tartalmazó kötete volt a minta.³¹ A Gyalogi Jánosra nagy hatást gyakorló 17. századi délnémet jezsuita költő, Jacobus Balde

²⁷ Jánosi műveként (Szinyei lexikona nyomán) például a *Jezsuita névtárban* az interneten; Szinyei Kaprinai műveként is felsorolja *Silvulae* címezéssel.

²⁸ Joannes GYALOGI, *Daciae spes et deliciae*, in *Antonio e toparchis Lazariis, ostensae terris, et in ipso aetatis flore praereptae, altero labente lustro, e sepulchri pulvere restituae*, Tyrnaviae, Acad., 1730.

²⁹ *Tomus prior Silvae*, 23. j. i. m., p. 320.

³⁰ Nicolaus JANOSI, *Natales liberae, regiaeque civitatis Tyrnaviensis*, Tyrnaviae, 1727.

³¹ Publius Papinius STATIUS, *Silvae – Erdők*, ford., jegyz. MURAKÖZY Gyula [bilingvis kiadás], Budapest, Akadémiai, 1979 (Görög és latin írók).

(1604–1668) egyik kötetének szintén a *Sylvarum libri VII* címet adta.³² Tudatos a címválasztás: a silva szót abban az értelemben használják, ahogy Statius használta, aki kötetének elején azt mondja, hogy a rögtönzés hevületében, a gyorsaságtól elvárászolva (gratia celeritatis) írta a *Silvae* verseit. Gyalogi saját verseiben többször megfogalmazta, hogy a múzsa szólal meg belőle. Szakirodalmunk (Molnár Dávid, Hász-Fehér Katalin) az alkalmi költeményekről szólva³³ a barokk kori magyarországi jezsuita silva-versekről (bizonyára az adatok feltáratlansága miatt) nem emlékezik meg. Pedig az exjezsuita Szerdahely György Alajos 1788-ban (másodszor 1803-ban) *Sylva Parnassi Pannonii* címmel megjelent kötete ebből a talajból eredt.³⁴ Szerdahely általános irodalomelméleti műveire (költészettanára is) újabban Balogh Piroska irányította rá a figyelmet.³⁵

Gyalogi *Silvae* című kiadványában tíz különböző, terjedelemre nézve félhosszú légiájának a címében is láthatjuk azok egymástól való eltéréseit és az alkalmiságot.

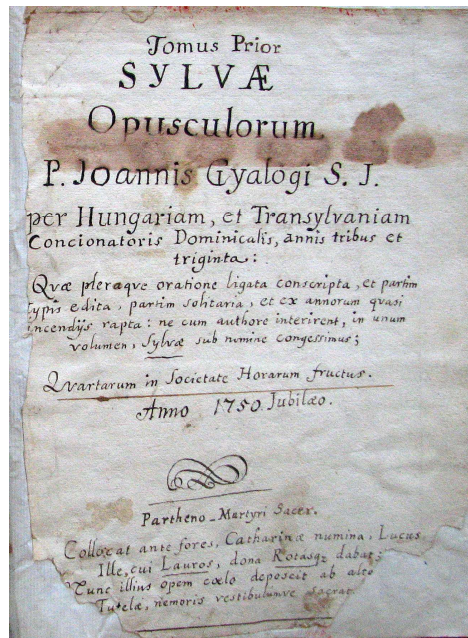
- I. *Paraeneticon* Poetae ad libellum,
- II. *Genethliacon* in ortum Amaliae [...] Francisci Ducis Lotharingiae, et Mariae Theresiae...,
- III. *Prospneticon* ad [...] Comitum Joannem Haller [...], cum urbem Claudiopolitanam primum Daciae Gubernator ingrederetur,
- IV. *Epicedion* in obitum [...] Joannis Okolicsani, antistitis Varadiensis,
- V. *Syncharisticon* ad Comitum Nicolaum Csaki, antistitem Varadiensem,
- VI. *Panegyricon* de laudibus [...] Comitum Alexandri Karolyi [...] Generalis Mareschalli locum tenentis,
- VII. *Epithalamion* in hymenaeum [...] Comitum Antonii Kornis, Incliti Comitatus Hunyadiensis Supremi Comitum,
- VIII. *Soteria* pro valetudine [...] Patris Francisci Retz, S. J. praepositi generalis[...],
- IX. *Propempticon* [...] Principi Francisco Lotharingiae, [...] ad exercitum Zemplinum adversus Turcas proficiscenti...,
- X. *Eucharisticon* ad Divum Aloysium, ob redditam ejusdem ope valetudinem [...] Patri Francisco Retz...

³² Jacobus BALDE, *Sylvarum libri VII*, Monachii, Leyser, 1643¹.

³³ MOLNÁR Dávid, *Versőrlő malomkőnek korpája?: Filefalvi Filiczki János költői életműve*, Budapest – Sárospatak, L'Harmattan – Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2024 (Europica varietas Tokajensis, Dissertationes, 4), 99–148: Az alkalmi költészetről; HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében: Fáy András irodalomtörténeti helye*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000 (Csonkai Könyvtár), 164–197.

³⁴ A *Sylva Parnassi Pannonii* elektronikus kritikai kiadása (és hasonmása): <https://deba.unideb.hu/deba/szerdahely/muvek.php> (2024. márc. 3.)

³⁵ Balogh Piroska 2023-ban Szerdahelyi ezirányú tevékenységéről készített akadémiai doktori értekezése: *A magyar egyetemi esztétika kezdetei: Szerdahely György Alajos szakszertitikai műveinek kritikai kiadása* (2023).

A nyomtatott (1737) és a kézirat (1750) *Sylvæ*

A kis kötet előtti, neo-bakkalaureusoknak szóló ajánlásában elvi megjegyzéseket olvashatunk. „De mi, akik tetszeni és gyönyörködtetni akarunk, nem mások verseivel, hanem sajátjainknak elmondásával keressük a dicsőséget.” A hazai dolgokat kell beleszőni a versekbe, vagyis új erdőt kell telepíteni, változatos újdonságú fákkal.³⁶ Gyalogi kötete illusztrálja a mondottakat. A nyájas olvasót rövid, különálló ajánlás tájékoztatja:³⁷ a kötet poétai mesterséggel készült, utánozza a nagy költőket, nem ad

³⁶ A_{3r}: [...] At nos, qui placere ac delectare volumus, non alienos carpendo versus sed pangendo proprios gloriam consecramur. Illud tamen laboris initio immane quantum sollicitabat: quae canenda suscepimus, digna esse, ut singillatim celebrarentur; at solitudinem sustulit cogitatio: nos brevitate ipsa placituros, cum plurima memoremus, ante in Patria unius fere anni spatio gesta sunt nec singulatim quidem pro dignitate laudanda, nec tacenda sine maximo ingrati animi dedecore. Habetis itaque DD. Neo-Baccalaurei, cur Silvas conserere libuerit, ut varia arborum novitate et vos oblectemus, et aliis cumprimis placeamus. Vivite et favete.

³⁷ Ad lectorem benevolum! – Paucis te volumus, Amice Lector. Miraberis fortasse, ut tu existimas, hanc Libelli nostri rationem: non idcirco offendare[]: nihil enim a Viris in arte Poëtica illustribus alienum fecimus: imitatores sumus, non inventores; digni eapropter, qui meritis laudibus afficiamur. Semper enim securius iter, ac tutior profectio suscipitur, dum peritus viarum ductor praecit. Hac porro semita quanta praevivere Nomina, accipe: *Papinius Surculus Statius*. Grande Nomen! *Sidronius Hoschius*. Poëta sane perquam illustri! Aliique quamplurimi, qui opera sua *Silvas* pariter inscripsere, et laudem, pretiumque ab aequis rerum arbitris accepere. Ut porro gratiam operi conciliemus, materiem (quae sola libri cujuslibet his potissimum temporibus anima censetur) placuit a temporis praesentia

új dolgokat (imitatores sumus, non inventores). Mintákat, híres költőket is megnevez: „Papinius Surculus Status. Nagy név! Sidronius Hosschius. Szerfölött jeles költő! És még sokan, akik Silvae címmel tették közzé műveiket és szakértő kritikusoktól dicséretet kaptak.” Az ajánlás hangsúlyozza a materia, a jelenből vett téma fontosságát, és közben ragaszkodását (bár nem körömszakadtáig) a Joannes Dekenus és Jacobus Masenius tankönyveiben rögzített előírásokhoz. A versek színvonalát, eleganciáját ugyanis nem a szavak bősége teszi, hanem (miként Jacobus Masenius és Bohuslaus Balbinus írta), az érthetőséggel és könnyedséggel elmondott igazság.³⁸

Bizonyára nemcsak én lepődtem meg az iménti mondatoktól. A poéta osztály diákjai által a neo-bakkalaureusoknak ajánlott kötetben Gyalogi mintaelégiákat adott a diákok kezébe. Miként másutt, itt is próbálta irányítani tanítványait, olvasóit. Így tett a *De eloquentia sacra* című, nyomtatásban is megjelent szónoklattani művében, vagy a műben említett anyaggyűjtésében, amelyet a *Sylvae* című kéziratában olvashatunk. Ott – miként már említettem –, főleg a kezdő egyházi szónokokat segítő adott gyakorlati tanácsokat a similitudo és symbolum használatáról³⁹ az „et concionator, et poeta” Gyalogi.

mutuare, ut Viris etiam Illustribus, quos, tametsi non pro dignitate celebrandos suscepimus, hac Libelli ratione placeremus, et Nomen eorum, grandiori dein volumine posteritati transcribendum, commendaremus. Si vero artem spectaveris, quamvis *Bobuslaus Balbinus* Silvas nullis fere certis niti praeceptis asserat, nec ullam in iis artem certam requirat; nihilominus tamen praeceptiones, quas aut *Joannes Dekenius*, aut *Jacobus Masenius* de condendo variorum Poematum artificio afferunt, exprimere, licet non ad morsos unges, studeamus. Carminis vero elegantiam, non eam, ut in *Elegis* quidam amplectuntur, affectatam, et verborum, phrasiumque tumore, ut ita loquar, inflatam, verum simplicem cumprimis claritati, ac facilitati junctam sectabamur, germanam veluti, ut *Jacobus Masenius*, et *Bobuslaus Balbinus* affirmant, Elegi carminis proprietatem. Et his vale.

³⁸ Az ajánlásban említett jezsuita szerzők, műveik magyarországi jelenléte, retorikai és poétikai műveik hatása gyakran előfordul szakirodalmunkban. A németalföldi Sidronius Hosschius (1596–1653) jeles neolatin költő. A szintén németalföldi, nálunk kevésbé emlegetett Johannes Dekenus (1612–1691) először 1688-ban kiadott gyakorlati, jól használható poétikai tankönyv szerzője (*Observationes poeticae exemplis illustratae*, az 1740-es évektől: *Observationes poeticae, veterum et recentiorum poetarum exemplis illustratae in usum scholarum et poeseos cultorum*). Jacobus Maseniusről önálló tanulmány (TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi batástörténetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 108, 2004/2, 139–154), sőt könyv is jelent meg (TÓTH Sándor Attila, *Masenius poétikája*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2008). A sokoldalú cseh Bohuslaus Balbinus (1621–1688) *Verisimilia humaniorum disciplinarum, seu, Judicium privatum de omni litterarum [...] artificio* című kötete (Praga, 1666!) Gyalogi költészetén nyomot hagyott. – Az említett jezsuita szerzők, különösen Masenius és Balbinus elméleti tankönyvei külön-külön is felhívhatták a figyelmet Jacobus Balde költészetére. Balde magyarországi recepciójáról (műveinek témái, könyvtárainkban való jelenlétük, irodalomelméleti kézikönyvekben és kéziratok jegyzetekben történő idézésük, említésük alapján): TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Német-magyar kapcsolatok a 17. századi latin irodalomban*, Classica-Mediaevalia-Neolatina II, Societas Neolatina Hungarica, Sectio Debreceniensis, Debrecen, Debreceni Egyetem BTK Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék, 2007, 135–148,

³⁹ Lásd a 18. és 19. sz. jegyzeteket.

Nem egyedi eset az, hogy a nyomtatott *Silvae* elégiáiban nem követeli mereven a poétikai előírások alkalmazását. Nagyszombatban, ahol 1730–1736 között egyéb tisztségei mellett a székesegyház magyar szónoka volt, 1732-ben régi barátját, Fitter Ádámot nevezték ki rektornak. Az 1734. évi újévkor Gyalogi (nevének elhallgatásával) titokban kinyomtatott 16 rímes hexameterekben írt verssel köszöntötte őt és társait. A kollégiumban szétosztott ajándékkönyvbe helyezve terjesztette a kiadványt. Nem kis meglepetést okozott a verselési szabályok határait feszegető időmértekes, sorközi és sorvégi rímekkel ellátott hexameterekkel. A nyomtatványból nem sikerült példányt találnom, de valamennyi vers szövege olvasható Gyalogi kéziratgyűjteményében. A 8. számú verset idézem (rímek nélküli fordításban), amely miatt sokáig nyomoztak a szerző után.⁴⁰ Az *Angyal* címmel ellátott, prédikáló papoknak szóló vers szép költői képpel indít és innen jut el (áthallásosan) a gúnyig. Hogy lehetett-e konkrét címzett, azt a sejtelmes képekből nem tudom kideríteni. (A vers képeinek megértéséhez fontos tudnunk, hogy a karácsonyi ünnepkörben vagyunk.)

Concionatoribus

Angelus

Nox erat, et pulla campos absconderat ala;
In grege cum fusco stans Aliger ore corusco
In radios prona fulgente per ubera zona,
Corda metu solvit, simul os coeleste resolvit.
Primus Adorator ruit illo Rhetore Pastor,
Dona vovent mentes, niveos humeroque bidentes,
Et calathos lactis, magnis cum principe pactis.
Ecce typum! tetrae fundunt jam balsama petrae!
Stella vocat Persas! Stylus urbes crimine mersas!
Nulla salus ostro, populari plaudite rostro!

Prédikáló papoknak: Éjszaka volt, a mezőket fedte, takarta sötét szárny;
Angyal Barnás nyájban fényteli arccal állva a Szárnyas
Bőséges sugaraktól fénybe merült horizonton,
Szíveket old, szabadít és nyitja a mennyei ajkat.
Első pásztor a rétorhoz járul rögtön imádni,
Adnak ajándékot, a fehér bárányok a vállon
És a tejes kosarak, egyetértvén most is az úrral.
Íme a kép! Rút sziklák immár balzsamot ontnak!
Csillag hívja a perzsát! Bűnös városokat jell
Nem menedék bíbor, divatos szónokra figyelj hát!

⁴⁰ *Tomus prior Sylvae*, 23. j. i. m., p. 145: „clam edidi carmen in folio elegantissimis formis excusum, illudque libro, qui Collegio distribuebatur, Xenii nomine, insertum omnibus oblatum est auctore nemini cognitum [...]” – A 8. vers: *uo*, p. 149. [Gyalogi feljegyzése a margón a versnél:] „Propter hunc versum inquisitum est in Auctorem diu.”

A jezsuiták a művelt társsal való baráti és tudományos kapcsolatot megélhették egy-egy rendházon belül is. Életük során különböző rendházakban többször is együtt szolgálhattak. Ha áthelyezéskor más rendházba kerültek, levelezéssel érintkezettek. Gyalogi esetében költői episztolák is maradtak ránk.⁴¹

De lássunk rövid, jellemző részleteket a kéziratos *Sylvae* kötetet indító 482 soros, önvalloماسos verséből. Ugyanis nemcsak néhány rendtársáról írt nekrológ-szerű verset, önmagát (életét és egyéniségét) szintén versfolyamba zárta.⁴² Összegzés is e vers. Ötven éve lépett be a jezsuiták közé a Buda török alóli felszabadulásának évében született költő: és 1750-ben a katolikus egyház szentévet ünnepelt. Megható sorokban ecseteli a költő és szónok kettősségéből fakadó sajátosságokat; a természet (különösen az erdők) szeretetét, bölcselkedéseit, az öregséggel való megbékélését. Személyes líra ez a 18. század első felében és közepén! Olyan líra, amelynek magyarországi létét kizárta szakirodalmunk, jóllehet a fentebb idézett elméletíróknál, például Maseniusnál, Balbinusnál ez az igazi költészet ismérve. Balbinustól idézem:

Számomra nem az a legjobb költő, aki a költészet sok-sok szabályát alkalmazza, hanem az, aki igazán utánozza a régieket, vagyis képes a magáéból élni, és zseniális leleménnyel alkot művészetet. Szónokok vannak, a költők születnek.⁴³

Gyalogi költői képei, hasonlatai esetében nem fontolgatom, hogy önállóak, vagy átvettek, mert jól illeszkednek mondandójához.

Gondoljuk végig szerzőnk költészettel való foglalkozását! Alapos retorikai kép-zés birtokában, diákokat verselésre tanító jezsuita szerzetes, akinek az elméleti és tanítást segítő retorikai szakirodalomból szerzett ismeretei a tanítás, a folytonos szö-vegolvasás és a szövegek értelmezése során állandóan frissültek. Mert ő is, miként a jó fülű és jó tollú verselők, a latin irodalom alapos és értő ismeretét a művekből merítette. A versírási és tanítási gyakorlatban az a közvetlen minta. (Megfontolandó számunkra is: ne a szakirodalom, ne az elmélet legyen elsődleges forrásunk, hanem a művek, sok-sok mű alapos, elmélkedő olvasása. Így nemcsak ismereteink gyara-podnak, hanem igazi élvezetben is részünk lehet.)

Nézzünk néhány részletet az életrajzi versfolyamból! Például a tanulás idősza-káról, a prédikálás és költészet viszonyáról.⁴⁴

⁴¹ A kötet következő tanulmányában néhányat ismertetek ezek közül.

⁴² *Tomus prior Sylvae*, 23. j. i. m., pp. 1–18.

⁴³ BALBINUS, *Verisimilia humaniorum disciplinarum*, 38. j. i. m., 65: „Optimus poeta mihi est, non qui plurimas leges Poeseos calleat, sed qui proxime Veteres imitatur, vel ipse de suo vivere norit, et ingeniosis inventionibus artem faciat. Oratores sunt, Poetae nascuntur.” [Cicero: poeta nascitur, orator fit.] [A margón:] Poesis dono coelesti datur hominibus.

⁴⁴ *Tomus prior Sylvae*, 23. j. i. m., p. 3.

70 Quo nos cunque tulit turrita per oppida zelus, *Ac rei poeticae*
Huc individuo Musa secuta gradu est. *studium,*
Saepe, Soror, dixi: quid viscera nostra fatigas?
Non facit ad nostros carminis aura sonos,
Spina, corona mihi est, hederas tibi quaere virentes:
Nemo potest mythras vertice ferre duas.
75 Sentio! non pontus dirimet latissimus undis,
Gratia quos uno viscere parturiit;

A költészet tanulása,

Bármelyik házunkhoz érkeztünk lelkesedéssel,
Minket hamar követett, jött oda Múza velünk.
Gyakran mondtam: Nővér, mért fárasztod a bensőnk?
Gyöngé a szónoki szó, éri ha vers szele azt.
Énnekem a' tövis érték, repkényt lelj te magadnak:
Hordani két koronát emberi fő nem elég.
Érzem! tajték sem választ kétfele tengert,
Mert eredő helye egy, s szülte a jóakarát.

Mi volt a helyzet a prédikálással a fiatal szerzetesnél?

Concio siqua favos argumentosa redegit, *Cum sacra*
Quando passa reum Pegasis ire diem est? *Praedicatione*
Debita pensa sibi fessis exegit ab horis,
80 Ipsa (pudet sceleris!) Concio carmen erat,
Aut saltem jecit volucres Epigramma sagittas.
Ipsa Soror, tenui corpore risit apem,
Siqua dabat modo mel, magnis et acumina sphaeris,
Omnia de sacris eruta tela libris.

a szent prédikációval

És ha a templomi stíl gátolta szavaknak az ékét,
Túrte-e Pégasis azt, hogy nap adósa marad?
Bágyadt órákért követel maga sok köteles bért,
Véteke szégyeneként lett a beszéd maga vers,
Vagy legalábbis szórt repülő nyilakat epigramma.
A kicsi méhen a Múzs' önmaga is nevetett,
Mégis adott neki mézet, gömböket, élceket hozzá,
Szent kötetekben akad megfelelő buzogány.

Priseus ab exilio sedem repetebat Apollo,
Iamq^{ue} meis annis ubera Musa dabat;
Egregijs ducibus pietas, et amica poësis
Altera in alterius lumine fecit iter.
Actibus in nostris, etiam custode remoto,
Nulla colubrimi semita visa pedis,
Sed pudor intactum virides eduxit in amos,
Dum caperet profugum urbs flumine lota Vago;
Hæc tyrociniæ rupes adamantina nostri,
Vix facies Jani sæcula clausit, erat.
Qui modò ter demò urbes oramus ab annis,
Nescio quò fatò, an prosperitate meâ?
Quò nos cunq^{ue} tulit turrita per oppida Zelus,
Huc individuo Musa secuta gradu est.
Sæpe, Soror, dixi: quid viscera nostra fatigas?
Non facit ad nostròs carminis aura sonus,
Spina, corona mihi est, hederas tibi quære virentes:
Nemo potest mythras vertice ferre duas.
Sento! non pontus dirimet latissimus undis,
Gratia quos uno viscere parturijt;
Concio siqua favos argumentosa redegit,
Quando passa reum Pegaris ire diem est?
Debita pensa sibi fessis exegit ab horis,
Ipsa (pudet sceleris!) Concio carmen erat,
Aut saltem jecit volucres Epigramma sagittas,
Ipsa Soror, tenui corpore risit apem,
Siqua dabat modò mel, magnis et acumina spheris,
Omnia de sacris eruta tela libris.
*
Sicut adhuc ambæ Jani crevère favore,
Ad radios uno pignora fusa sine:
Sic

3.

Educatio, et
Tyrocinium
Socius.

Ac rei poëtica
studium,

Cum Sacra
Prædicatione.

Kitérés: 1726-ban megjelent (és a református Köleséri Sámuelnek ajánlott) verskötetének az olvasóhoz írt ajánlásából idézek hasonló sorokat, ahol a zsoltárok és a múzsa hangja egybecsengnek.⁴⁵

At mihi jam puero coelestia dona secuto
Dulce Paloestini carmen oloris erat.
Dulce fuit tanto seu gaudia jungere Vati,
10 Seu lachrymas lachrymis conseruisse suis.
Quos fructus tulimus, nos soli novimus; unus
Scilicet in gemino pectore sensus erat.
Phoebus adhuc alio latitabat acumine montis,
Oppida olorinis delituère thoris;
15 Cùm mihi rotiferae sub prima crepuscula lucis!
Jam testudineis nox fuit acta sonis.
Nunc mare, nunc montes, et quidquid ubique viroris,
Unanimes mecum composuère choros.
Et juga, quo licuit, sermonis acumine carpens,
20 Nobiscum jussi barbara saxa loqui.
Nobiscum Proceres, claros diademate Reges,
Aurea Pontificum jussimus ora loqui.

Ámde nekem kicsi gyermekként mint mennyei szózat
Szólt a palesztin ima, ösztönöző dalolás.
Társul a szerző mellé állnom nagy-nagy öröm volt,
Hulltak a könnyeim is könnyeivel vegyesen.
Csak mi tudjuk, mi gyümölcsöket hoztunk,
Szívemet érzelem egy lakta csupán, de iker.
Phoebus még a hegy egy más pontján rejtekezett el,
Városi nép nyoszolyán – éjszaka volt – nyugodott.
Én pedig, harmathozó fény szürkületének a kezd'tén,
Már ezen éj idején, lantnak a hangja ha szólt,
Most tenger, majd dombok is, és bármerre mi zöld volt
Énekelének együtt, engemet elfogadón.
Bércek, amint lehetett, a szavunk végét leszakasztják,
Úgy alakítom ezért, visszabeszéljen a szirt.
Tartsatok ó mivelünk! Urak és fényes Fejedelmek,
Főpapok ajkainak szólni parancsot adánk.

⁴⁵ Joannes GYALOGI, *Theophilii romano-catholici, Hungari, in psalmos, quorum meditatione, amoris Divini ignis exardescit, elegiae XII [et in psalmos poenitentiales elegiae X]*, Tyrnaviae, Acad., 1726, 7.

Életrajzi versében felidézi 50 éves szerzetességét:⁴⁶

Segmina quae redigo fugitiva volumen in unum,
Commendata tibi Jane bicorpor habe:
Sic ego Lustra decem totidem celebrabo coronis,
100 Fusus et in cera virgine vultus erit.

Szétszórt műveimet most végül is egyberakom már,
Légyen a test iker egy, úgy igazabb belül is:
Én így ünnepelem koronákkal az ötvenet immár,
Külseje tábla leszen, és fedi szűzi viasz.

Néhány sor az erdőkről, a természetéről:⁴⁷

Ad sua me virides invitant gaudia Fauni, *Nemorum,*
Coenobii paries invidiose Vale! *et aurorae*
Urbis es in centro quod totis ignibus odi, *a puero amor*
Non est lux populi versibus apta meis.
105 In virides aurora venit nitidissima lucos,
Et plus ingeniis quo mage pura favet.
Haec mihi jam puero rupit pellucida somnos,
Inque suburbanos mane vocabat agros,
Cespite tunc molli, tectusque comantibus umbris
110 Mandavi memores mille poeta stylos.

A hajnal és a ligetek szeretete

Zöld erdők csalogatnak engem szép örömökre,
Ég veled hát irigyem, zárdafal, elsietek.
Hogy városnak közepén vagy, teljes szívvel utálom,
Nép ha zajong piacon, verseket írni nehéz.
Zöld ligetekbe mikor szép fénylőn megjön a hajnal,
És ha üdén, ragyogón: géniusz úgy szereti.
Már kicsi korban e fénylés törte az álmaidat szét,
Pirkadat engemet ott már a mezőkre kicsalt.
Kint aztán puha fűben, lombok árnya takart be,
S zsenge poéta gyanánt róttam a verssorokat.

Annak a jelenségnek vagyunk tanúi, amellyel fél évszázad múlva például Ányos Pál költészetében találkozunk. Az emlékek, az élmény, az érzelem, a mondandó fiktív világba visz bennünket! Hogyan is mondta Tarnai Andor egy fél évszázada? „ami a 18. század második felében a magyar költészetben történt, az a század első felében a magyarországi latin költészetben már jelen van.”

⁴⁶ *Tomus prior Sylvae*, 23. j. i. m., p. 4.

⁴⁷ *Uo.*

Az idős költő visszaemlékezésében a város és az erdő ellentétét folyamatosan beépíti saját sorsába.⁴⁸

150 Ut redimantur opes, felicia saxa vocavi,
Oscula lucifugis arboribusque dedi,
Sidere quot flammae, tot aves ibi jubila fundunt,
Et sociant cytharis ora beata meis.
Culmen adoravi, Pindoque bivertice fontes, *Urbis, et solitudinis*
Tam procul a ranis, quam procul urbe sitos. *ad rem literariam*
155 Urbe quot insidiae scriptoris acumina tundunt? *distantia.*
Lemmata quod Phoebos digna bibere tubae?

A város és a magány különböző viszonya az irodalomban
Támogatásként még az örömteli szirteket hívtam,
Csókot a lámpabogár és fa kapott szaporán.
Napban amely sok a láng, ujjongott annyi madár ott,
Gondtalan énekük szállt, szólt az enyémmel együtt.
Hegycsúcsot és forrást bércek ölében imádtam,
Messzi a béka oda, város is meszire van.
Ó hányszor töri szét a poétai élcet a városi fortély?
Trombita hányszor iszik verset, amely csudaszép?

[...]

Még néhány további, kiragadott részlettel illusztrálom a mondottakat:

Versiculos utinam, sparsoque volumine naevos⁴⁹
Gratia censura candidiore notet!
Sit pius in sterili naevus sene, dulcis et error,
Sylva, dicata tibi consule vota boni,
205 Scriptaque nostra fove mandata virentibus umbris,
Non poterant arca floridiora tegi.

Vajha kötetbe sorolt versecskéimre, elnézőn,
Gáncstalan megbecsülést küldene jóakarát.
Van gyöngéd botlás és vétek a jámbor öregben,
Mégis adott szavamat most te segítsd, ligetünk.
Rád bízott munkám zöld árnyaddal protezsáljad,
Már a kötésre se fért több lenyomat, se virág.

[...]

⁴⁸ *Uo.*, p. 6.

⁴⁹ *Uo.*, pp. 7–8.

230 Omnia sic jacies Epigrammata lector in ignes,⁵⁰
Sylva (nec invideo) plurima ligna dabit,
Haec reus excisis capiam solatia sylvis,
Arsuro referam primus ab igne lucrum,
Nec te ridiculo plantavi Sylva labore,
Frigida dum[!] senio membra calore levas.

Apró verseim olvasod és mind szórod a tűzbe,
Én nem haragszom ezért, fát sokat ad ligetünk.
Mint vádlott, veszem ezt letarolt erdők vigaszául,
Tűznek a haszna legott tőlem először ered,
Görnyedvén én nem plántáltalak Tégedet, Erdő,
Ám melegíti heved mégis e hült tagokat.

[...]

255 Omnes emeriti dulcedine tangimur aevi,⁵¹ *1° Pristini dies*
Et desideris, cum fugit hora, calet. *in desiderio*
Omnia cum non sunt, animum violentius urunt,
Nec cum rebus abit, sed duplicatur amor.

*Régi napok
utáni vágyódás*

Mindegyikünkhöz tisztos korban is érkezik szépség,
És ahogy óra szalad, vágyakozás melegít.
Mert, ami nincs, hevesebben megkínozza a lelket,
Nem megy el az, marad itt, izmosodik szeretet.

[...]

265 Improbis ipse, meum qui carmine prosequar aevum,⁵²
Hoc amo, quod dudum desit esse meum,
In desideris aetas tamen illa refulget,
Quae fuit innumeris insidiosa dolis.

Én, a gonosz, aki éveimet versben követem most,
Kedvelem azt, ami volt, ámde ma már nem enyém.
Vágyakozásom mégis a régi időket idézi,
Bár szakadatlanul ért engem ezernyi keserv.

Gyalogi János közvetlen önkifejező költészetének néhány vonását felvillantva talán sikerült olvasómat meggyőzni a szakirodalom 18. századi latin jezsuita líráról

⁵⁰ *Uo.*, p. 9.

⁵¹ *Uo.*, p. 10.

⁵² *Uo.*

vallott álláspontjának tarthatatlanságáról. Nem szóltam Gyalogi különféle epikus és további költészeti műveiről, emblémáiról és azokról az elégiákról, amelyekben Erdélyhez, annak múltjához, nemesi családjaihoz és a jezsuiták ottani tevékenységéhez való kötődését örökítette meg. Megérdemelné, hogy teljes életművét feltérképezzük, műveit értékeljük.

A mintaként ismertetett költészet arra int bennünket, hogy gondolkodjunk el Csetri Lajos 18. századi latin nyelvű költészetünk fontosságáról 1981-ben közölt szavain,⁵³ mielőtt jóváhagyjuk a szakirodalomban ismételtetett véleményeket. „[...] nyugodtan állíthatjuk, hogy a szépirodalomban is jelentősebb a hazai újlatin költészet, mint a nemzeti nyelvű.”

Befejezésül (a magam számára) megfogalmazom, mit vélek tanulságnak. Egy-egy témakörrel a rá vonatkozó források kellő ismerete nélkül legfeljebb *Adatok, Adalékok...* stb. címmel szabad írni. A tárgyalt témakör tekintetében ez azt jelenti, hogy a 18. századi magyarországi latin irodalomról összefoglaló tanulmány csak a teljességre törekvően összegyűjtött nyomtatott és kéziratos források ismeretében készülhet. Az elmondotknál maradván: mindenféle 18. századi latin lírára vonatkozó következtetésnek (az elvi, elméleti megállapításoknak is) jól megtervezett forrásbázison kell nyugodnia. Ellenkező esetben alapos tájékozottság nélkül alakítunk ki újabb kánon, vagy újabb mázzal leöntve hagyjuk jóvá a régit, szalonképesebben megfogalmazva: átrendezünk, a korábitól eltérő kontextusba állítunk eddigi tévedéseket.

⁵³ CSETRI Lajos, *Számvetés Kazinczyról* = Cs. L., *Amathus: Válogatott tanulmányok, Első kötet*, összeáll. SZAJBÉLY Mihály, ZENTAI Márta, [Budapest], L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2007 (Ligatura), 73–85, 81. – Korábbi megjelenés: Tiszatáj, 35, 1981/9, 52–61, 58. (Dávidházi Péter 2024. március 19-én a készülő 18. századi irodalomtörténeti kézikönyvről tartott megbeszélésen figyelmzettetésül felidézte Csetri mondatát.)

Gyalogi János költői leveleiről

Gyalogi János (1686–1761) jezsuita szerzetes önmagáról azt írta, hogy szónok és költő (et concinator, et poeta).¹ Prédikációival, prédikációelméleti munkájával az utóbbi évtizedekben bőségesen foglalkoztak irodalomtörténészeink.² Lírai verseinek kutatására azonban eddig nem került sor. A jezsuitákat 18. századi feloszlásuk óta sújtó, néha még ma is tapasztalható előítélet és a latinnyelvűség egyaránt oka ennek. Gyalogi János lírai verseit tanulmányozva azokban azzal a személyes, önkifejező hanggal találkozhatunk, amelynek jelenlétét a korabeli szerzetesi költészetből hiányolta szakirodalmunk. Hiányolta, mert a kutatók előtt is ismeretlen volt, sem a nyomtatványokban, sem a kéziratokban található 18. századi latin nyelvű költemények feltárása nem történt még meg.³ Gyalogi János a jeles római és neolatin költőtől nemcsak az időmértékes öltözetet vette át, hanem a formát meg is töltötte mondandóval. Saját bensőjét tükröző gondolatai: pap és költő egyszerre, ebből következik a vallásos érzésvilág és a műsák együttélése, egy tőről fakadása (miként megfogalmazta: nála ikrek azok); a szerzetesi élet színtere (város, rendház) és a természet, főleg az erdő eltérő viszonya az irodalomhoz, stb.

Költészetének tanulmányozása segít abban, hogy a 18. századtól a fejlődéselvi irodalomtörténetből kizárt területeket (vallás, latinnyelvűség, alkalmiság) az egységes irodalom részeként vizsgáljuk a szétválasztás idejében. Az irodalmi folyamatok leírásából kihagyott témák feltáratlanul, kutatatlanul maradása az oka annak is, hogy sok jelenséget külföldi hatással magyarázunk, pedig ha az azonos időben, gyakran

¹ *Tomus Prior Sylvae Opusculorum P. Joannis GYALOGI S. J. per Hungariam, et Transylvaniam Concionatoris Dominicalis, annis tribus et triginta: Quae pleraqua oratione ligata conscripta, et partim typis edita, partim solitaria, et ex annorum quasi [i]ncendüs raptá: ne cum auctore interirent, in unum volumen, Sylvae sub nomine congesimus...* 1750[–1753], autogr., ívrét, 18, 385 pp. – Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Ms. KJ 178, p. 83; Vö. *Gyalogi János magyar jezsuita emlékezete*, A kolozsvári róm. kat. nyilvános teljes gymnasium évkönyve, 1857/58, 3–18, 8.

² KNAPP Éva, *Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből (Csete István és Gyalogi János)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 106, 2002/3–4, 261–294 = KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *Sedes Musarum*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 121–173; GÁBOR Csilla, *Csete István és Gyalogi János prédikációi Szent Erzsébetéről: Lelkiség és változó szentségi kritériumok* = G. Cs., *Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés középkor- és kora újkori szövegtípusokban*, Debrecen – Kolozsvár, Debreceni Egyetemi Kiadó – Bolyai Társaság Egyetemi Műhely Kiadó, 2015, 171–184; BALLA Lóránt, *Csete István kézíratos prédikációi és Gyalogi János-féle kiadásai: Eredetiség, fordítás, közvetítés a kora újkori jezsuita prédikációkban*, Kolozsvár, Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, 2017.

³ Erről részletesebben szoltam ezen kötet első tanulmányában, amely előadásként elhangzott az Irodalomtudományi Intézetben 2024. május 30-án.

azonos szerzőktől származó latin és anyanyelvű irodalmakat együtt tanulmányoznánk, akkor irodalomtörténeti leírásunk némileg más képet mutatna. Például néhány új jelenségként tárgyalt eseményről kiderülhetne, hogy az az európai latin irodalom hazánkban is művelt ágának anyanyelvű megjelenése. Egykori mesterem, Tarnai Andor az 1970-es években így figyelmeztetett: „Jól jegyezd meg: ami a 18. század második felében a magyar költészetben történt, az a század első felében a magyarországi latin költészetben már jelen van.” De idézhetem Tarnai kritikátörténet-írásban egykori szerzőtársának, a szegedi irodalomtörténésznek, Csetri Lajosnak elgondolkodtató, szintén az 1970-es évekből származó, 18. századra vonatkozó mondatát is: „... nyugodtan állíthatjuk, hogy a szépirodalomban is jelentősebb a hazai újlatin költészet, mint a nemzeti nyelvű.”⁴

A fentebb leírtakat most néhány latin nyelvű költői levél bemutatásával teszem láthatóvá. E kötet előző tanulmányában Gyalogi lírai verseivel bizonyítottam, hogy latin költészetünkben a 18. század első felében – szakirodalmunk véleményével ellentétben – létezett igazi költő-egyéniség, önkifejező, mai értelemben is szépirodalomnak tekinthető költészet. Gyalogi Jánosnak és költőtársainak a 18. század első felében folytatott levelezése már önmagában cáfolja azt a szinte közhelyként emlegetett (Döbrentei Gáborra hivatkozó) mondatot, hogy az episztolairás Magyarországon Barcsay Ábrahámval és környezetével kezdődött.⁵ (A 19. század elején, amikor Döbrentei írása megjelent, a latin nyelvű irodalmat már nem tekintették a magyarországi irodalom részének.) Barcsay Ábrahám episztolairól, (a versekben-levelezésről és a költői episztoláról) Egyed Emese Barcsay-monográfiájából tájékozódhatunk, az ún. felvilágosodás korának episztolairásáról Labády Gergely könyvéből.⁶

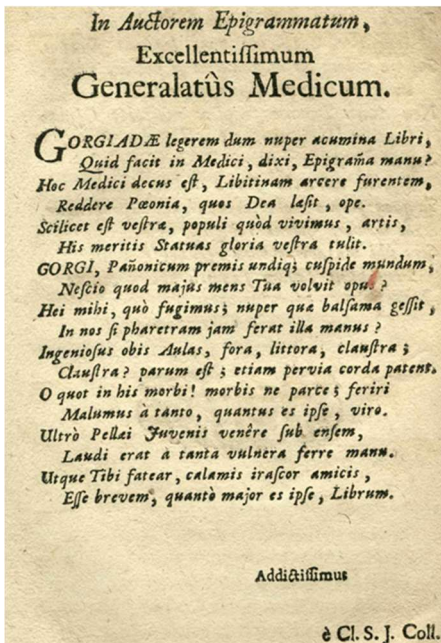
A latin források feltáratlansága, esetleges pusztulása miatt nem tudok állást foglalni abban a kérdésben, hogy vajon Gyalogi verses levelei mennyiben folyamatos érintkezés részei, és mikor egyedi levelek. Az alább idézett néhány episztola nem csak verses levél, vagy illendőségből írt üdvözlő, könyvajánló vers, hanem irodalomról szól, a levélíró vallomásai is egyben.

⁴ CSETRI Lajos, *Számvetés Kazinczyról* = Cs. L., *Amathus: Válogatott tanulmányok, Első kötet*, összeáll. SZAJBÉLY Mihály, ZENTAI Márta, [Budapest], L'Harmattan – Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2007 (Ligatura), 73–85, 81.

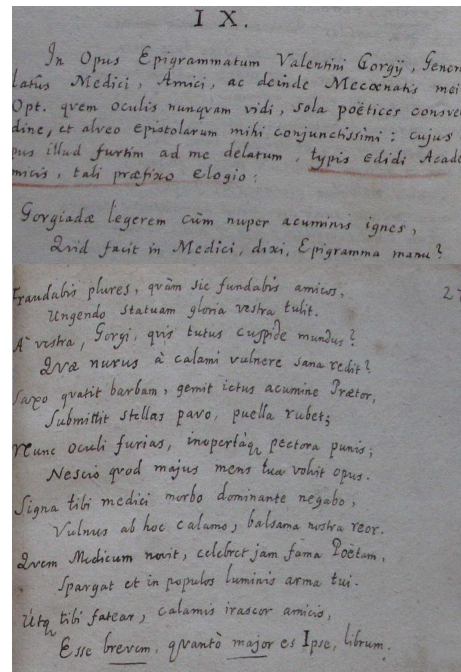
⁵ DÖBRENTEI Gábor, *Barcsay Ábrahám*, Erdélyi Múzeum, 1814, 1. kötet, 17–33, 29.

⁶ *Memyei Barátom! Barcsay Ábrahám levelei Orszy Lőrinchez (1771–1789)*, s. a. r., bev., jegyz. EGYED Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2001 (Erdélyi tudományos füzetek, 236); LABÁDY Gergely, *A magyar episztola a felvilágosodás korában: Műfaj- és médiatörténeti értelmezés*, Budapest, L' Harmattan, 2008.

Mint érdekesség: a porosz származású Valentinus Gorgiust (Gorgiast), († Nagyszében, 1734; 1723–1734 között az erdélyi és olténiai főhadparancsnokság orvosaként tevékenykedett) Gyalogi barátjának és mecénásának nevezte, közzétette (Köleséri Sámuelnek ajánlva) 1728-ban Kolozsvárott annak epigrammáit. A kiadás elején verses *Epistola dedicatoria* áll, Kölesérinek címezve. Ezt követően köszönti Gyalogi az epigrammák szerzőjét.⁷ A köszöntő verset nemcsak a nyomtatványból ismerjük, annak eltérő változata olvasható az 1750–1753 között Gyalogi által összemásolt *Sylva*ben is. Nem éréktelen, ha egymás mellé helyezzük a kétféle változatot:

Valentinus GORGIUS, *Epigrammata*... 1728,
az epigrammák előtt

Johannes GYALOGI, *Sylva*... pp. 26–27.

Gyalogi kéziratoss gyűjtőkötetét 1750-ben kezdte másolni, annak címlapján önmagáról azt írta, hogy harminchárom évig Magyarországon és Erdélyben vasárnapi szónok volt. Ebben a kötetben főleg kötött szövegű műveit írta össze, nehogy azok a szerzővel együtt eltűnjenek. Epigrammáinak két könyve (az első két centuria),

⁷ Valentinus GORGIUS, *Epigrammata variis occasionibus fusa*, honori [...] Samuelis Köleseri [...] Philosophi, et Medici [...] Guberniali Transylvaniae Consilio adlecti, Claudiopolii, Acad., 1728.

decasokba rendezett, külön decasban szerepelnek a költészettel kapcsolatos darabok (*Decas Secunda: Poeticae eruditionis fructus et luctus*), közülük kettő Gorgiushoz szól.⁸ Miként a kéziratos változat előtt olvasható, személyesen sohasem találkoztak, csak levelezés útján alakult barátságuk.⁹ A barokk költői gyakorlat szerint nem maradt változatlan a vers, az első és utolsó disztichon azonos, a köztük található sorokat átírta szerzőjük.

Egy kis kitérőt érdemes itt tennünk. A barokk korban a költők mesterségbeli feladatuknak tartották verseik folytonos javíthatóságát. A személyekhez szóló alkalmi versek sem kivételek. A poéta az alapvers gondolatait tartalmi és formai tekintetben csiszolgatta, esetleg alkalmi vers jellegét is megszüntette. Ez nagyban nehezíti (főleg a sok variáns miatt) a szövegkiadást. Ismertebb példát említek. Baróti Szabó Dávid költeményeinek, fordításainak kritikai kiadásában egyik szép versének kéziratos változata még Péteri Takács Józsefhez címzett névnap-i köszöntőként szerepelt, később *Az Hajnalhoz* címmel közölte azt a szerző.¹⁰

Visszatérve Gorgiushoz: Gyalogi az 1730-ban egykori tanítványáról, az elhunyt Lázár Antal jezsuita novíciusról írt műve előtt verssel köszönte meg a kiadás támogatását Gorgiusnak, a jeles Bécsi Kollégium orvosának, híres költőnek, az írás és az irodalom szerelmésének, nagy erdélyi mecénásnak.¹¹

Ímént már említettem ifj. Köleséri Sámuel. Híres református orvos, verseket is írt. A két orvoshoz azért is tudott a jezsuita szerzetes közel kerülni, mert foglalkozásuk komolyan vétele mellett, mintegy „kényszerből” írtak ők is verseket: Köleséri elsősorban az orvosi és azzal kapcsolatos tudományokkal foglalkozott; Gyalogit pedig, a papságát komolyan vevő szerzetest kísértette folyton a múzsá. 1726-ban közzétett kötetét Köleséri költségén adta ki és neki ajánlotta. A kötet külön tanulmány tárgyát képezi. A kiadvány második része eredetileg Haller Gábor (1684–1713) számára készült, az első részt azonban eleve Kölesérinek szánta, a Hallerhez írt verseket utólag csatolta ide. A kötet elején az olvasónak címzett ajánló versből idézek részletet, amely jól jellemzi, hogy a fiatal szerzetes hogyan tudta összeilleszteni

⁸ II/3: Ad. Val. Gorgium Medic. et Poet. clarissimum; II/9: In Epigrammata Val. Georgii Borussi, a me Dacicis typis edita, Anno 1729.

⁹ *Tomus Prior Sylvae*, 1. j. i. m., p. 26: In Opus Epigrammatum Valentini Gorgii, Generalatus medici, amici, ac deinde Mecaenatis mei optimi, quem oculis nunquam vidi, sola poetices consuetudine, et alveo epistolarum mihi conjunctissimi, cujus opus illud furtim ad me delatum Claudiopoli A. 1728, typis edidi Academicis, tali praefixo elogio:

¹⁰ *Baróti Szabó Dávid Költeményes munkái, I–II. kötet*, kritikai kiadás, s. a. r. HUBERT Ildikó, a latin szövegeket gondozta SZELESTEI N. László, Barót, Tortoma Kiadó, 2023, nr. 330. – Baróti versei között erre a jelenségre más példák is akadnak, pl. nr. 13.

¹¹ *Valentino Gorgio Inchyti Collegii Viennensis Medico, Poetae Clarissimo, Literarum, ac Literatorum Amatori, Mecaenati Dacico Optimo Perpetuam Felicitatem.*

verseiben a folyton jelen lévő kettőséget, szerzetességét és a múzsák ösztönözte költészetet.¹²

A vers 7–22. sorait itt csak fordításban közlöm,¹³ ezen kötet első tanulmányában a 29. lapon latinul is olvasható.

Ámde nekem kicsi gyermekként mint mennyei szózat
Szólt a palesztin ima, ösztönöző dalolás.
Társul a szerző mellé állnom nagy-nagy öröm volt,
Hulltak a könnyeim is könnyeivel vegyesen.
Csak mi tudjuk, mi gyümölcsöket hoztunk,
Szívemet érzem egy lakta csupán, de iker.
Phoebus még a hegy egy más pontján rejtekezett el,
Városi nép nyoszolyán – éjszaka volt – nyugodott.
Én pedig, harmathozó fény szürkületének a kezd'tén,
Már ezen éj idején, lantnak a hangja ha szólt,
Most tenger, majd dombok is, és bármerre mi zöld volt
Énekelének együtt, engemet elfogadón.
Bércek, amint lehetett, a szavunk végét leszakasztják,
Úgy alakítom ezért, visszabeszéljen a szirt.
Tartsatok ó mivelünk! Urak és fényes fejedelmek,
Főpapok ajkainak szólni parancsot adánk.

A költő ismételten kivetíti fájdalmát, másutt is használt képekkel mondja el szomorúságát (31–34. és 51–56. sorok):

Alaque nunc Cygni, nunc est mihi sumpta Columbae,
Nunc tacitas tecti inter aves.
Sunt mihi tot fusi, dum psallo, pectore luctus,
Quot per agros celebs toedia turtur habet.

Hattyú-, majd a galambszárny tőlem is elvetetett már,
Szóttlanul így ülök hát többi madár közepett?
Annyi a bánat szívemben mikor énekelek most,
Mint a magára maradt gerle amily szomorú.

[...]

¹² *Theophilii Romano-Catholici, Hungari, in psalmos, quorum meditatione, amoris Divini ignis exardescit, elegiae XII [et in psalmos poenitentiales Elegiae X]*, Tyrnaviae, Acad., 1726, 7. – pp. 65–107: (részcímlappal, de impresszum nélkül, külön Kölesérinek írt ajánlással): *Dei-Amatoris Romano-Catholici Hungari; In Psalmos poenitentiales Elegiae X. Quasi Epistolae, ex reatus aeterni vinculis ad Thronum Gratiae directae* (közös mutatóval).

¹³ A versek fordítását a tanulmány írója készítette.

Sic mea flagitii, pariter virtutis et haeres,
Candida Jessiadem Musa secuta chelym est.
Quae cunctos recreat, pietas addixit Averno,
Ipsae me nocuum constituere preces.
Flente Davide, mihi lachrymae cecidere perennes;
Illius exemplis intumuere genae.
[...]

Bűnöm is, érdemem is nékem lett így örököm mind,
Nyájas a Múza velem, Jessze-i lantot üti.
Ez mindent felüdít, jószág pártolta Avernust,
Közben imáim okán mételyező a nevem.
Sírtam Dáviddal, meg folyton a könnyeim hulltak;
Mint neki, nékem is úgy, arcomon ült dagadás

A Köleséri Sámuelnek, Dácia Galenusának címzett *Epistola dedicatoriában*¹⁴ főleg Köleséiről esik szó, természetesen felsőfokon. Szó van az orvosi mesterségről, de a vers végén egy (talán fiktív) asztali hitvitáról is. A 67–80. sorokat idézem (p. 13.):

Et mea Musa Tuos tacite mirata labores
Dixit: Ad hunc totus fugit Apollo virum.
Nempe tenes Artes, et amas, et amaris ab illis,
Nec procul à noto posse volare sinu.
Ad Te, quid mirum? si victa cupidine famae
Hospita Pannoniae transit ab arce Dea?
Jessaei celebres imitata poematis ignes
Primum Pannoniis hoc Tibi mittit opus.
Carmina, quae valeant animum recreare jacentem,
Et condire Tuas lecta, relecta dapes.
Non aliae cytharae mensas felicius ornant,
Fercula non aliud condit aroma magis.
Sit procul, in vitio numeret Tua candida virtus,
Pauca Sodalitii si modò jure loquar.
[...]

Múzsám is csodamód, némán, munkádon elámult,
Mondta: Apollo szalad ehhez a férfihoz most.
Merthogy múzsákat szereted, s ők ezt viszonzozzák,

¹⁴ pp. 10–14: *Ad Illustrissimum, ac Excellentissimum Dominum, Dominum Samuelem Kölöseri de Keres-Eér, Excelso Regio Transylvaniae Gubernio a Secretis, Daciarum Galenum P. P. Epistola Dedicatoria.*

És odaszállni közel, ott az a híres öböl.
Mekkora élmény! hírvágytól leigázva ha hozzád
Elmegy az isteni nő, pannoni látogató?
Jesszének szép és elterjedt verstüze gyúlván:
Pannonok által elér téged először e mű.
Éneki bágyadt elmét is serkenteni tudnak,
Újra meg újra megint olvasod, ez lakomád..
Asztalokat soha nem díszítnek más citerával,
Ételeket csakis ez fűszerez és soha más.
Messze kerüljön minden bűnt a te tiszta erényed,
Szólok ezért röviden – társulatunk ürügyén.

A jezsuiták a művelt társal való baráti és tudományos kapcsolatot tényleges társalgásban, egy-egy rendházon belül is megélhették. Protestáns kortársaiknak Magyarországon erre többnyire csak a levelezés és azon keresztül való társasági kapcsolat jelentette az alkalmat. (Protestánsoknál mindössze néhány oktatási intézményben volt együtt több értelmiséginek tekinthető személy.) A jezsuita szerzetesek életük során különböző rendházakban többször is együtt szolgálhattak, gyakran több éven át. Kaprinai István és Gyalogi János 1730–1731-ben Nagyszombatban, 1747 és 1751 között Kolozsvárott.¹⁵ Amikor Kaprinait 1751-ben a győri rendházba helyezték, 37 éves volt, Gyalogi 65. (Ő ezen áthelyezéskor Kassára került.) A 10 disztichonból álló búcsúvers végrendelező hangját a költő életkora is indokolja. Epigrammáinak második centuriájában a tizennyolcadik decast lezáró versként olvashatjuk a ma Kolozsvárott őrzött autográf másolatgyűjteményben.¹⁶ Az úgynevezett „erdő-verseket” író barokk költőnkél a mai, sőt a kor fogalmai szerinti műfajok is keveredhettek szerkesztett versciklusokban. Gyalogi epigrammagyűjteményében több hasonló jellegű vers is található. Rendtársaihoz és erdélyi előkelőségekhez írt köszöntő versei, verses dedikációi közül többet is bemásolt kéziratos gyűjtőkötetébe.¹⁷

¹⁵ Lukács László jezsuita névtára szerint Gyalogi János, Jánosi Miklós és Kaprinai István az alábbi rendházakban szolgáltak együtt: Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu 1551–1773, I–III*, Romae, Institutum Historicum S. I., 1987–1988. (Pars I, 485: *Gyalogi János*, 1718–1720, 1743, 1747–1751: Kolozsvár; 1726–1727, 1730–1736: Nagyszombat; 1752–1755: Kassa * Pars II, 649: *Jánosi Miklós* (1701–1741), 1719–1720, 1734–1738: Kolozsvár; 1726–1727: Nagyszombat * II, 684: *Kaprinai István* (1714–1785), 1730–1731: Nagyszombat; 1737–1739, 1747–1751: Kolozsvár; 1755–1765: Kassa). Gyalogi kéziratos *Sylvae*-jében ugyanezen éveket adja meg saját tartózkodási helyeként (p. 239–240.)

¹⁶ *Tomus Prior Sylvae*, 1. j. i. m., 71.

¹⁷ *Uo.*, elszórta is, de a kötetben külön könyvbe gyűjtve is (pp. 124–196: *Liber III. Vota, Xenia, Salutationes*).

A Kaprinai Istvánhoz annak Kolozsvárról való távozásakor írt búcsúvers és annak fordítása:

*In valedictionem P. Stephani Kaprinai,
cum triennali doctione absoluta discederat Jaurinum, 1751.*

(Epigrammatum decades, XVIII/10.)

Dacia solve comas, et luge nomen amici;
Cinge comas! gremio fictus amicus abit.
Aut amor, aut metus es, felix iter imperet aether!
Si favor es, redeas; si timor, esto procul.
Danubium tangas, ibi te pacata salutent
Littora, ter faustis cursibus aura vehat.
Excipiant avidae turrita per oppida turmae
Cum dacico clarus coeperis ore loqui.
Quo te cumque feres, per et aurea templa retortos
Vultus, ora minas: Temet ubique feres:
Mentiri speciem dabitur, celare sed ignes
Hic erit Herculeo major agone labor.
Interea magnis astatat Gratia coeptis,
Cunctaque pro regni vota salute regat,
Et cum me caries, supremaque funera tollent,
Posthuma commendo viscera nostra, libros.
Collegae fuimus terno jam Consule juncti,
Nullus amicitiae finiat arma dies;
Hoc ego te clypeo non una per atria texi,
Redde sodalitiū, posthuma dona, vicem.

Vale!

Búcsú Kaprinai István atyától,
mikor hároméves tanári tevékenysége leteltével
Győrbe távozott,
1751.

Epigrammák könyve, XVIII/10

Dacia, bontsad hajad szét és gyászold a barátod;
Kösd hajadat fel! hamis társ megy el tőled hamar.
Tetszik akár, vagy nem, a magas Menny jó utat adjon!
Hogyha igen, gyere még; hogyha szorongsz, ne gyere.
Juss a Dunához el, annak békés partja köszöntsön,
Gyorsmenetű folyamán már vigyen el tova szél.

Várjanak tornyos városok, ott kíváncsi csoportok
Dák ajakid mikoron mondani kezdik igét.
Bárhova mész, díszes dómokba a lényegi külsőd,
Arcodat és szavadat mindenhová cipeled:
Kél a hazugság látszata, ám leplezni e lángot
Herculeséivel ez versenyző diadal.
Ám közben protezsálja a vonzó kezdeteket hév,
És tegye mindezeket köz java érdekeként.
És mikor engem rothadság, végtisztelet elvisz,
Műveimet tereád bízom halálom után.
Kollégák voltunk három kerek évre kötéssel,
Meg ne szakítsa idő hát a baráti viszonyt.
Én nem óvtalak ezzel a pajzssal meg palotákban,
Társulatunknak ezért add irományaimat.

Ég veled!

A következő tárgyalt költői levélnek címzettje Gyalogi János. Egykori tanítványától, a Bécsben felsőbb tanulmányait végző székely származású Jánosi Miklóstól kapta 1730-ban.¹⁸ Ebben az évben Nagyszombatban jelent meg Gyalogi Jánosnak *Daciae spes et deliciae...* című figyelemre méltó műve, amellyel egy másik korábbi tanítványának, az 1719-ben elhunyt Lázár Antal jezsuita noviciusnak állított emléket.¹⁹ Jánosiról 1750-ben azt jegyezte fel Gyalogi, hogy matematikában és jellemében is kitűnt, 1741-ben valószínűleg mérgezés oltotta ki életét.²⁰ 1730. október 28-án Bécsből küldött 202 soros versével köszöntötte Gyalogit, annak Lázár Antaltól írt művét dicsérve új Ovidiusnak nevezte őt. Az episztola 19–24. sorainak fordítása:

Szólni mikor tudtam: ki e mái Ovidius? eja,
Árad a Múza belé, ellepi gazdag erő.
Boldogok, ezt tehetik meg, kiknek a könyv kiadását,
Tán csak egyetlen egy éj munka előzi előbb;
Kiknek olyan könnyen jönnek múzsák dalaikba,
Bármelyik óra nekik új Iliászt hoz elő.

¹⁸ *Tomus Prior Sylvae*, 1. j. i. m., pp. 320–326.

¹⁹ Joannes GYALOGI, *Daciae spes et deliciae*, in *Antonio e toparchis Lazariis, ostensae terris, et in ipso aetatis flore praereptae, altero labente lustro, e sepulchri pulvere restituae*, Tyrnaviae, Acad., 1730.

²⁰ *Tomus Prior Sylvae*, 1. j. i. m., p. 319: Hoc opusculum cum Viennae legisset P. Nicolaus Jánosi S. J. et ipse Siculus Daciae; in eximias Provinciae spes educatus disciplinis mathematicis, et Humanis literis expolitus, sed imprimis pietate in Deum et Apostolica caritate praecellens: post emensum postea docendo Philosophicum Triennium Claudiopoli, contra omnium spem renunciatus Uniti ritus, Val. Episcopi Theologus, post biennium ex morbi qualitate putatur veneni potione extinctus. Hic reddo Carmen ejus, quod Vienna dedit 28. Oct. 1730.

Gyalogi, miként sok más barokk kori költő, mintaképnek tekintette a jezsuiták erdő-költészetére nagy hatást gyakorló ókori költőt, Publius Papinius Statiust, Domitianus császár udvari költőjét, aki a rögtönzés hevületében, a gyorsaságtól elvarázsolva (*gratia celeritatis*) írta *Silvae* című kötetének alkalmi verseit. 1737-ben Gyalogi is *Silvae* címmel adott ki alkalmi versgyűjteményt, később, 1750-ben *Sylvae* címmel kezdte egybemásolni szétszórtan található műveit (főleg verseit). A jezsuiták silva-költészetével szakirodalmunk eddig nem foglalkozott.²¹ A silva-versek közé illőnek nevezte a szerző saját életéről írt elégiáját is, amelyet kéziratos gyűjteményének élére helyezett. A kéziratos kötet III. fejezetében (*Vota, Xenia, Salutationes*),²² a fejezetcím mellett a margón erről ezt olvashatjuk: „NB. Prima Elegia huc spectat ante Lib. I. Sotiria pro Vita ad an. 65. producta.”

A *Sylvae* című kéziratos gyűjteményből idézek olyan részletet is, amely segít megérteni a silva-versek fogalmát, azok gyűjtemény jellegét, amelyből adott alkalommal tartalmuk miatt máshová helyezett el verseket. 1719-ben név nélkül az ifjúság számára adott ki bakkalaureusoknak (Haller Pál, Pejacsevics Miklós és Macskási Miklós tiszteletére/támogatásával) erkölcsstani kötetet *Iter ad templum Honoris, per templum Virtutis* címmel, melyben annak két fejezete élén egy-egy elégia áll. Egyikről a *Sylvae*-ben feljegyezte: „ez az elégia is az erdőhöz tartozó” (*quae more meo ob stylum Elegiacum ad corpus Sylvae nostrae intrare debuit*).²³

Gyalogi János idézett verses leveleinek bemutatásával az volt a célom, hogy illusztráljam: a magyarországi jezsuita költők a 18. század első felében latin nyelvű költészetében a szerzők egymással a korban szokásos módon, episztolákkal, verses levelekkel is érintkeztek.

²¹ Vö. MOLNÁR Dávid, *Versőrlő malomkőnek korpája?: Filefalvi Filiczkei János költői életműve*, Budapest – Sárospatak, L'Harmattan – Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2024 (Europica varietas Tokajensis, Dissertationes, 4), 99–148, 128. laptól *Silva* alcímmel.

²² *Tomus Prior Sylvae*, 1. j. i. m., pp. 124–196.

²³ „Hoc Titulo librum edidi, Baccalaureis Anni 1719. inscriptum Honori Pauli L. B. Haller, Nicolai L. B. Pejacsevics, Nicolai Macskási de Tynkova. In *Templum Virtutis* sex et decem colonos intulimus earum Virtutum, quibus ad *Honorem* in Repub. gradibus pervenitur; neque enim, ubi sacrosanctum Templum est, assentationibus ibi et malis artibus, quibus culmina quaerantur, relictus locus est, sed vero labore, Christianaque fortitudine nominis immortalitas paratus, ut in veri aeternique Honoris Basilicam pateat aditus quam itinere difficili, tam exitu perjucundo ac exoptato. Hoc erat propositum utriusque Libro argumentum: priori Dedicatio praefixa talis erat, quae more meo ob stylum Elegiacum ad corpus Sylvae nostrae intrare debuit.” pp. 116–124.

Baróti Szabó Dávid költészetének antik és neolatin forrásairól

Az oktatás és költészet a korábbi korokban sokkal inkább együtt élt, mint az ma tudatunkban van. És nem elsősorban azért, mert a diák tananyagként jobban elsajátította az elméleti tudnivalókat, hanem mert a tanár tehetséges diákjait a humanizmus óta megtanította alkalmi verseket írni. A humanizmus idején latinul; de az 1710-es évekből ránk maradt lestinai evangélikus artikuláris iskolában a diákok készítette verseskönyvecskéiben már az iskolai versgyakorlatok között jelen van az anyanyelvi vers is.¹ Arany János nagykőrösi diákjaival hasonló módon íratott alkalmi anyanyelvű, kijelölt témájú verseket – és azokat gondosan ki is javította.²

A magyarországi latin költészet újkori emlékeinek szervezett számbavétele és értékelése éppen csak megkezdődött.³ Néhány üde színfolt, kutatók egyéni munkája az egyik oldalon, a másikon pedig csalogatóan várakozik a kéziratossá és nyomtatott költői emlékek sokasága, köztük kutatásra érdemes életművekkel. A szakirodalom gyakran felveti, hogy a hajdan együtt, nem ritkán azonos személy által létrehozott latin és anyanyelvű irodalom nyelvenkénti szeletekre bontása nem szerencsés. Nem szerencsés az sem, ha az irodalmi folyamatokról kizárólag a kánonba kiemelt művek, szerzők és a korábbi rendező elvek alapján elmélkedik a kutató, mert így nem találkozik a peremre szorult vagy mellőzött művekkel. Érdemes előítéletek nélkül olvasgatni ezen a nagyon sokszínű területen, ahol a kéziratossá és nyomtatott művek egy része nem minőségi vagy esztétikai szempontok miatt maradt ismeretlenségben.

Szádóczki Vera még kéziratban lévő PhD dolgozata⁴ jól dokumentálja: hogyan, milyen felkészültséggel került katedrára (évtizednél is hosszabb tanulás után) a költészet oktatására kiszemelt jezsuita tanár, ott milyen témákkal foglalkozott és milyen minták alapján, kiket tartott követendőnek a versírásban.

¹ SZELESTEI N. László, *Versírási gyakorlatok Lestináról 1710–1711-ből = Sz. N. L., Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről*, Budapest, Szent István Társulat, 2019, 169–174.

² HEGEDŰS András, *Arany János a katedrán*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1957, 94–130.

³ Vö. *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2016; *Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban: Vergilius, Horatius, Ovidius* [Tanulmányok], szerk. BALOGH Pirooska, LENGYEL Réka, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2017.

⁴ SZÁDO CZKI Vera, *Neolatin elégiaköltészet a 18. századi Magyarországon: A jezsuita költészetoktatás és Makó Pál munkássága*, PhD dolgozat, Budapest, PPKE BTK, 2019. (Kézirat.)

Az alábbiakban a Baróti Szabó Dávid verseinek kiadásakor tapasztaltakról számolok be.

A *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század* sorozatának szerkesztői Hubert Ildikóra bízta Baróti Szabó Dávid *Új Mértékre Vett Külömb' Verseknék Három Könyvei* (Kassa, 1777) című kötet kiadásra való előkészítését, de ő Baróti Szabó verseinek gyűjteményes közzétételét vette célba, mert csak úgy tartotta lehetségesnek magyarázatok készítését a kötet verseihez, ha azok többször átírt változatait is figyelembe veszi.⁵ Baróti Szabónak az volt a célja az átírásokkal, hogy azok minél költőibb módon szólaljanak meg, fordított versek esetében pedig minél jobban egybehangolja a latin versformát a magyar ritmussal.

Ha a költő által közzétett versekhez (1777, 1786, 1789, 1802) hozzátesszük még a kéziratban maradtakat, melyeknek jó részét Hubert Ildikó eddig a szakma előtt is ismeretlen kéziratokból gyűjtötte össze, tanúi lehetünk az írói tudatosodás folyamatának, sok jó fordítás és vers keletkezésének. Kár lett volna minderről lemondani és a *Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század* sorozatban Baróti Szabó Dávid neve alá életmű-törédket elhelyezni, még akkor is, ha a magyar nyelvű költészet történetében kivételes jelentőségű kötet az 1777-ben megjelent *Új mértékre vett külömb' verseknék három könyvei*.

Nem tárgyalom az önálló fordításkötetekben kiadott műveket: Jacques Vanière *Paraszti majorságát* és Vergilius *Aeneisét* és tíz eklogáját.⁶

Az „új mértékre vett” versek (1777) közt gyakori a bilingvis, latin–magyar közlés. A fordításoknál mindig tanulságos a latin változat, forrás, akár Baróti Szabó szerzeménye az, akár másé. A versek kiadásánál latin források keresése és gondozása lett a feladatom. Azt előre bocsátom, hogy Baróti Szabó gondosan és jól fordított, az ókori és a neolatin költők egész életében együtt hatottak rá.

A jezsuita oktatás során a tanulók alapos latin nyelvi és jó költészetelméleti képzést kaptak. A rendbe belépett ifjakat arra készítették, hogy tanár korukban jól és a társadalmi elvárásoknak megfelelően tanítsanak. Collegium repetentiumokat szerveztek, ahol a leendő tanárokkal azt is gyakoroltatták, hogyan kell a társas érintkezés területeire illő műfajú, latin nyelvű verseket írni, íratni. Ezen versek közül kézirat-

⁵ A tervezett kiadás 2023-ben megjelent. BARÓTI SZABÓ Dávid *Költeményes munkái, I. kötet: Alapversek; II. kötet: A költemények lelobhelyei, variánsai és magyarázatok, mutatók*, s. a. r. HUBERT Ildikó, a latin szövegeket gondozta SZELESTEI N. László, Barót, Tortoma Könyvkiadó, 2023, 1613 l.

⁶ Baróti Szabó Dávid *Aeneis*-fordításának kritikai kiadása, különösen ismeretlen kéziratok előkerülése után, elvégzendő feladat. Vö. SZÖRÉNYI László, *Baróti Szabó Dávid Aeneis-fordítása* = SZÖRÉNYI László, *A nagy, a várt, rettegett jövődő: Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomból*, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2015 (Tempevölgy könyvek), 26–33, 30.

ban és kinyomtatva is sok ránk maradt. A gimnáziumi poétika osztályok által kiadott ajándékkönyvecskék verseinek szerzője általában még tanárunk.⁷ A konviktusban lakók azonban jutalmul érdemkönyvbe saját verseiket bemásolhatták.⁸

Baróti Szabó két év jezsuita noviciátusság után 1760-ban Szakolcán töltött egy évet a humaniorák repetenciáján, ahol a Collegium repententium latin tanára Samuel Matz volt.⁹ Hogy a repetenseknek milyen jellegű verseket kellett készíteniük, megismerhetjük a győri repetensek 1750–1773 közötti „érdemkönyvekben” ránk maradt munkáiból. Ezek formai és tartalmi szempontból is változatosak, a tanult poétikai szabályokhoz igazodnak. Találhatók közöttük verstani ajánlásokat megfogalmazók; az ókori szerzőkön kívül gyakran megneveznek, vagy utánoznak neolatin költőket. Antonius Ibellaker az 1758. évi költemények közé másolhatta Győrött, a Pray György irányítása alatt készített *Elegia didactica de ratione legendi, et imitandi veteres poetas* című versét.¹⁰ Az 1744-ben repetens Makó Pál 1752-ben közzétett elégiás könyvében szintén megemlékezett általa nagyra tartott ókori és neolatin elégiászerekről.¹¹

Baróti Szabó Dávid költészeti újdonsága, hogy 1777-ben magyarul adott ki időmértékes verskötetet. 1802-ben *A koporsó-írásokról* című versének lapalji jegyzetében jelent meg először (de már az 1777. évi kötetben még *Beteg* címmel szereplő vers kéziratában is olvasható) szerzőnk visszaemlékezése arról, hogy 1773 végén rendtársa, Rauch Ignác unszolására kezdte „mértékre próbálgatni a verset”. Az adat elterjedését, közhellyé válását elősegítette Kazinczy Ferenc kiszínezett leírása arról a költővel folytatott beszélgetésről, amely szerint Baróti Szabó azt szerette volna, ha

⁷ A versírás tanításáról lásd SZÁDOCZKI, *Neolatin elégiaköltészet*, 4. j. i. m., 104–105.

⁸ Uo., *A kolozsvári nemesi konviktus poeta növendékeinek elégiái 1766–1773* című részfejezetben.

⁹ Matz (Mácz) Sámuel (1716–1788) szlovák származású jezsuita. 1755–1765 között Szakolcán a repetensek latintanára. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, II, Romae, Institutum Historicum, 1988, 958. A rend feloszlatása utáni 1779–1785 közötti 184 latin nyelvű alkalmi és történelmi tárgyú verséről: VÁGNER József, *A nyitrai Egyházmegyei Könyvtár kézíratai és régi nyomtatványai*, Nyitra, Schempek és Huszár, 1886, 110–113.

¹⁰ Pannonhalma, Bencés Főapátsági Könyvtár, 118. E. 1, 393–399; SZÁDOCZKI, *Neolatin elégiaköltészet*, 4. j. i. m., 104–105. Szádoczki Vera doktori dolgozatában Antonius Ibellaker verse teljes terjedelemben olvasható. Ugyancsak e dolgozat függelékéeként készült el a ránk maradt repetensmunkák annotált jegyzéke: *A kolozsvári poétaosztály 1766–1773 közötti kézíratos verseinek és a győri repetensek 1750–1773 közötti verseinek és orációinak jegyzéke*.

¹¹ HAJDÚ [SZÁDOCZKI] Vera, *Makó Pál mintái és versalkotási módszere az Ad amicum című elégiája alapján*, Egyháztörténeti Szemle, 11, 2010/2, 33–58. – Makó verseinek kritikai kiadása: MAKÓ Pál, *Költői munkái*, s. a. r., bev. és jegyz. SZÁDOCZKI Vera, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségi Kutatócsoport, 2018 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 6), 69–77.

versei Rájniséival egy kötetben jelennének meg, miként a 17. századi két híres jezsuita neolatin költőé, Hosschiusé és Walliusé.¹² (Róluk később még lesz szó.)

A továbbiakban a latin és magyar szövegek felismert azonosságaira hívom fel a figyelmet, szemmel tartva a fordítások milyenségét, több magyar változat esetében a változások forráshoz és egymáshoz való viszonyát.

Az 1777-es kötetben a 49 epigramma esetében még kivétel nélkül ott áll a latin szöveg a magyar fordítás előtt. Az epigrammák többsége korabeli latin antológiákban és stíluskönyvekben visszakereshető.¹³ Nyolcnak a szerzője Martialis.

Egyik görög eredetiből származó epigrammának (nr. 54)¹⁴ a szövege Morus Tamás latin fordítása révén terjedt el nemzeti nyelveken is.¹⁵ Baróti Szabó 1777-es és 1786-os kötetében ez így hangzik:

1777: (*In valde nasutum*)¹⁶

Orrod ha napra veted, 's fel tátod szádat, eléggé
Meg mutatja fogad, hányadik óra vagyon.

1786: *Az igen nagy Orrúra*

Orrod' napra szegezd, és szájad' tátsd fel: eléggé,
Hányadik óra legyen, fogja jegyezni fogad.

¹² „[...] kevéssel azután meg-értvén, hogy Rájnis már rég-olta ír ilyeneket, némelly darabjait közlötte véle; s óhajtani látszott, hogy kettejeknek Munkáik a Hoschius és Wallius példája szerint együtt lépjenek nap-fényre. Nem tudom, min és kin múlt, hogy ez a szándéka nem tellyesedett; elég az, hogy Szabó még-előzte [!] a Nonum prematur in annumot váró Rájnist, s tsak ugyan [...]” KAZINCZY Ferenc, *Magyarországi utak*, s. a. r. ORBÁN László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Kazinczy Ferenc Művei, Első osztály, Eredeti művek), 14.

¹³ Az epigrammák többsége (49-ből 38) előfordul Bartoldus Nihusius az epigrammák szerzőit is megnevező gyűjteményében (*Epigrammata disticha poetarum Latinorum, veterum et recentum, nobiliora, Coloniae Agrippinae, Johannes Antonius Kinckius, 1642*). Johannes Owen, Thomas Morus Barótinál előkerülő tételei mind szerepelnek Nihusiusnál. Nem kizárt azonban, hogy Owen önálló kötetét is használta Baróti Szabó. Minden bizonnyal forrásul szolgált még neki Bohuslaus Balbinus (*Examen Melissaem, id est Novarum apicularum in colonia, Viennae Austriae, Blaeu [et] Harttung, 1670*), egy-egy tételt pedig Hermannus Goldhagentól (*Institutiones stili Latini soluti et ligati pro classe humanitatis*, ed. 2. Mannhemii, Pierron, 1758) vagy Jacobus Maseniustól (*Ars nova argutiarum eruditae et honestae recreationis in duas partes divisa: Prima est epigrammatum, altera inscriptionum, Coloniae Agrippinae, Joannes Antonius Kinckius, 1668*) származhat. – Az epigrammákat feltételezésmentől eltérő módon is egybegyűjthette Baróti Szabó.

¹⁴ A tanulmányban a nr. utáni szám a szóban forgó vers sorszámát jelenti Baróti Szabó Dávid *Összegyűjtött verseinek* kiadásában. Leírását lásd a 5. jegyzetben.

¹⁵ Petneházi Gábor nazológiai megjegyzéseiben Baróti Szabó magyar fordításáról nem tett említést. PETNEHÁZI Gábor, *Tirade du nez, avagy nazológiai megjegyzések egy barátság történetéhez = Corollarium: Tanulmányok a 65 éves Tar Ibohya tisztelőtére*, szerk. CZEROVSZKI Mariann, NAGYILLÉS János, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2010 (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Antiqua et Archaeologica, Supplementum XIII), 235–239.

¹⁶ Az 1777. évi kötet latinul és magyarul is közölt epigrammái előtt csak latinul szerepel a cím.

A további kötetekben (csak magyarul) még 200 epigramma található, ezek között sok az ismétlődés/variálódás. További tíz esetben szintén Martialis a szerző.¹⁷

Jacopo Sannazaro közismert epigrammája Baróti Szabónál először az 1786. évi kötetben tűnt fel (nr. 188). Érdemes itt is összehasonlítani a két fordítást.

Jacopo SANNAZARO

De mirabili urbe Venetiis

Viderat Hadriacis Venetam Neptunus in undis
Stare Urbem, et toto ponere jura mari:
Nunc mihi Tarpejas quantumvis, Juppiter, arces
Objice, et illa tui moenia Martis, ait.
Si Pelago Tybrim praefers; Urbem adspice utramque:
Illam homines dices, hanc posuisse Deos.

1786

Velentze-, és Romáról

Állani Tenger közt Neptún szemlélte Velentzét,
'S ő Birodalmától függeni mérges habot.
Jupiter el-viheted Rómának kő-falít, úgy mond,
'S Mársodnak bátyás széke felejtve lehet.
Tenger' elejbe ha téssz Tiberist, két várra szemet vess:
'S mondjad, hogy azt rakták emberek, Istennek[!] ezt.

1802

*Rómáról, és Velentzéről **

Látván Neptúnus Tengerben áll'ni Velentzét,
'S űzni nagy országlást erre, meg' arra vizén:
Monda: Ha Rómával, 's Mársod' bátyájival engem'
Bosz'ontván, Tyberist Tenger' elej'be teszed:
Mind a' két várust jól meg-nézd, Júpiter, elsőbb;
'S valld meg: hogy azt Isten rakta, tsak Ember ezent.

Időben előre haladva feltűnnek olyanok is, amelyeknek névanyaga, témája magyar. Egy példát (nr. 227) idézek még arra, hogy (latin változatot nem ismervé) mérlegelhessek a korábbi és későbbi változat közötti eltéréseket. Három kiadásban is (1786, 1789, 1802) a külön álló epigrammákat lezáró tételről van szó.

¹⁷ Nr. 181, 182, 185, 191, 192, 194, 196, 198, 201, 224. Vö. GÁLOS Rezső, *Adatok a deákos költészet kialakulásának történetéhez*, (Különlenyomat a győri női felső kereskedelmi iskola értesítőjéből), Győr, Győri Hírlap Ny., 1932, 26–28.

1786

A' Mú'zákhoz

Számotok hat, 's három, Mú'zák: majd bé-telik immár
Hogy néktek tömjént áldozok, annyi tavasz.
Bútsúzó: közelít éltem' fonalához az olló:
Majd fog az ajtómonn állni halotti tziprus.
Bért nem kívánok: kész szívem néktek ha tetszett,
'S gyenge tehetségem, jól ki-fizetve vagyok.

1802

A' Múzsákhoz

Számotok hat, 's három, Múzsák! hogy titeket híven
Szólgállak, majd majd el-telik annyi tavasz.
Bútsúzó: közelít él'tem' fonalához az olló,
'S a' nyugalmat-adó föld, kebelébe le-hí.
Bért nem kívánok; tartsátok jobbnak. Ha visz'a
Nem fog tett munkám tetszeni, nékem elég.

A változatok egyre gördülékenyebbek, többször is jelentős átfogalmazás figyelhető meg bennük. (Mindenképpen alaposan vizsgálni kell majd Baróti Szabó fordításainál és verseinél, hogy nyelvi, formai szempontból mint vélekedünk róluk, a költő véleményével egyetértve jobbnak tartjuk-e a későbbi változatokat, vagy elfogadjuk a szakirodalom ettől eltérő értékítéletét.)

Az epigrammákon kívül további 30 latin versfordítás és azok fordításváltozatai állnak rendelkezésemre, ezekből kell következtetéseket levonnom. Baróti Szabó többségében jelzi, hogy a verseket latinból fordította. Az első, 1777-es kötetben általában még a szerzőt is megnevezi. Második kötetében (1786-ban) csak monogrammal tüntette fel (a cím előtt vagy után) a fordítás tényét. „L. F.” vagy „D. F.” (Latinból, deákból fordított.) Az 1802-dik kötetben az *Egy' egri vitéz-asz'ony* című versénél lap alatt oldja fel a címek után sokszor használt csillag jelentését: „A' *-jel, Deákból (hol magaméból, hol másokéból tett fordítást jelent mindenütt.” A vers 1786. évi első kiadásának a címe után „D. F.” áll.¹⁸

Az 1777. évi kötet hatodik verse Rhenus Rapinus (1621–1687), francia jezsuita újlatin költő híres ekloga-gyűjteményéből került ide: „*A' pásztorok Dafnisnak halálát siratják.* P. Rapinusból Fordított *Ekloga.*” Az idilleket és pásztorjátékokat, eklogákat az iskolai oktatás élő műfajjává tette. Jól érzékelhető a versvariánsok alapján Baróti Szabó igyekezete arra, hogy magyar nyelven is minél könnyedebbé tegye a 18.

¹⁸ BARÓTI SZABÓ DÁVID, *Vers-kesztré [...] 1786, Első szakasz*, 145; BARÓTI SZABÓ DÁVID, *Meg-jobbított, 's bővített költeményes munkái*, Első kötet, Komárom, 1802, 11–13.

század közepe után már Magyarországon is elterjedő árkádikus költészetet.¹⁹ Ebben a témakörben és versműfajban már kezdettől fogva vannak önálló munkái. Jól illik ezekhez Vergilius I. eklogájának fordítása (nr. 250, már az 1786. évi kötetben). 1938-ban Waldapfel Imre Vergilius tíz eklogáját más-más fordító munkájaként tette közzé, Baróti Szabó Dávid is helyet kapott a kiadványban.

Az 1777-es kötet verseinél még jelentős a tanári kézen forgó mintakötetek szerepe, és általában olvashatjuk a mintát szolgáltató szerző nevét is. Baróti Szabó a versek keletkezésének idején gimnazistákat oktatót (Komáromban, majd Kassán), a versírás tanításához olyan segédkönyveket használhatott, amelyekben a verstani szabályok mellett versírásról való tudnivalók, a verstani sajátosságok alapos magyarázása és a lértak szerinti mintapéldák olvashatók.

Az 1777-ben nyomtatott versek között hét, a kéziratok között egy további származik a kortárs, délnémet Franciscus Neumayr (1697–1765) gyakorlati célú, versírásra oktató tankönyvéből, mely első (1751-es ingolstadti) kiadását követően a jezsuitáknál elterjedt segédkönyvvé vált.²⁰ Ha csak a verscímekeket felsorolom: *Egy Gorombának törökeké változtatása* (nr. 18); *Szent Ignác a' rósának szemléléséből Isteni szeretetre fel gyúlad* (nr. 93); *Zeukestől íratott agg nő Asklepiades rendi szerént* (nr. 103); *Az egészségről Dombiboz* (nr. 107–110), nem mindig azokról a témákról van szó, amelyek a jezsuitáknál magától értődnének. Hasonlók a kortárs Faludi Ferenc (nem időmértekes) fordításai.²¹ Faludira egyébként, tavaszról írván, utal Baróti Szabó. (*Reggeli üdő*, nr. 129, az 1802. évi kiadásban alcím: *Faludi után'*.) A Neumayrtól fordított egyik vallásos vers kéziratban maradt. (*Kostka a' Nagy-Aszszonyhoz*, nr. 446.) A Szent Ignácra szóló vers fordításánál (nr. 93) Baróti Szabó formát váltott, Neumayr hexameterait alkaioszi strófákban adta vissza.²² A jelenséggel kézikönyvekben, iskolai feladatként, másutt is találkozunk.

Az 1777. évi verskötet zárásaként hat Horatius-vers magyarázása olvasható (nr. 111–116): *Ki egy'ben', ki másban' gyönyörködik* – *Ad Maecenatem*, Carm. I, 1;
Quintilius haláláról – *Ad Vergilium Maronem*, Carm. I, 24;
Az ártatlanság mindenütt bátorságos – *Ad Fuscum*, Carm. I, 22;
Az balandóságról – *Ad Postumum*, Carm. II, 14;
A' mezzei paraszti életnek hasznairól – *Laudatio vitae rusticae*, Epod. II, 2;
A' költeményes munkák' dítésére – *Ad Melpomenen*, Carm. III, 30.

¹⁹ SZELESTEI N. László, *Eklogák a 18. századi magyarországi irodalomban az 1770-es évekig* = Sz. N. L., *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről*, Budapest, Szent István Társulat, 2019, 197–202.

²⁰ FRANCISCUS NEUMAYR, *Idea poeseos, sive Methodica institutio de praeceptis, praxi, et usu artis ad ingeniorum culturam, animorum oblectationem, ac morum doctrinam accomodata*, Ingolstadt, 1751.

²¹ GÁLOS, *Adatok*, 17. j. i. m., 21. szintén azt írja, hogy ez a vers Faludinak is szeme előtt lebeghetett a *Nincsen neve* című verse írásakor.

²² *Uo.*, 20.

Az antik auktorokat diákoknak oktató Baróti Szabó magyar időmértékes fordításaiban és fogalmazásaiban is feltűnnek a latin minták. Az 1777-es kötetben *A kevélységről* címmel (nr. 45), az *Ad Licinium* című Horatius-óda (Carm. II, 10) központi gondolatán töpreng, megtoldja azt Ovidius *Metamorphoses*éből vett történetek parafrázisaival. A mindkét irányban mértéket tartó virtust ajánlja életelvül diszichonokban.²³ Bizonyára verseinek közzététele után további gondolati és képi egyezéseket, áthallásokat is kimutatnak majd a latin költészetben jártas szakemberek.

A kötetben szereplő ókori és neolatin szerzők együtt jelentették a versírási mintákat. De kitapintható-e valamiféle változás ezen a területen? A második kötetbe terjedelmesebb, gyakran történeti műveket fordított Baróti Szabó, már nem csak tankönyvekből, és nem csak iskolai mintaverseket. A 17. század második felében, majd a 18. században a történelmi múlt a költészeti példákon keresztül jelen volt az oktatásban. Nemcsak a szentek, hanem a magyarság hősei is.

Az 1786-ban megjelent *Vers-keoszorú* élén a kortárs Friz András (1711–1790) *Zrinius ad Sigethum* iskoladramájának verses fordítását olvashatjuk (nr. 118).²⁴ Baróti Szabó e művet háromszor kiadta, folyton javítva sorolta költeményei közé.

A török elleni harcokról szól az *Eggy Egri Asszony*' *Vitéz tselekedete* című, eposzi hangnemű tétel is (nr. 124). Julius Caesar Coturius (1606–1678) jezsuita szerzetes, először 1653-ban Prágában megjelent versfüzéréből (*Octodecim heroum Christianorum spectacula in Amphitheatro*)²⁵ fordította. A versfüzért 1691-ben és 1696-ban Nagyszombatban is megjelentették.²⁶ Hegedüs István 1909-ben „költőileg is értékes”-nek, „szép s költői feldolgozású”-nak mondta az egi asszonyról szóló darabot, 40 sort maga is lefordított belőle.²⁷ Waldapfel Imre tíz sor Baróti Szabó fordítást (a latin eredetivel együtt) közölt 1934-ben „Baróti Szabó Dávid fordító művészetének jellemzésére”. (A részletet Hegedüs is lefordította).²⁸ Az *Egy vitézkedő Magyar*

²³ TÓTH Sándor Attila, *A középkor (mészáros) elméletének költői recepciója Baróti Szabó Dávid A kevélységről szóló versében*, *Danubius noster*, 2018 (különszám), 25–37.

²⁴ A latin alapszöveg 1738-ban Esterházy Imre hercegprímás költségén jelent meg, (*Zrinius ad Sigethum. Acta in Aula Celsissimae Principis Primatis Hungariae, et Archiepiscopi Strigoniensis XI. Cal. Feb. Anni 1738. a Rhetoribus Posoniensibus, deinde Eiusdem jussu, et impensis typis data*, Posonii, typis Mariae Magdalenae Royerin, [1738]). Friz drámájának prózai magyar fordítása: *Szigeti Zrini Miklós*, Nagyszombat, 1753. – Varga Imre kritikai kiadása a latin alapszöveg közlésével: *Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 4/1, Jezsuita iskoladramák, Ismert szerzők*, s. a. r. ALSZEGHY Zsoltné, CZIBULA Katalin, VARGA Imre, Budapest, Argumentum – Akadémiai Kiadó, 1992, 211–248.

²⁵ A Baróti Szabó által lefordított vers címe: *Hungaridis in Agriensi obsidione facinus*.

²⁶ RMK II 1694. és 1852. (Az utóbbi kiadás szerző megnevezése nélkül.)

²⁷ HEGEDÜS István, *Adalékok a magyarországi latin költészet történetéhez*, *Egyetemes Philologiai Közlöny*, 33, 1909, 331–334.

²⁸ [TRENCSÉNYI-]WALDAPFEL Imre, *Baróti Szabó Dávid heroidái*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 44, 1934/3, 302–303.

Aszszony' Beszéde a' Törökböz (nr. 125) című vers szintén csillaggal jelzett – azaz fordítás. Közvetlen forrását nem találtam meg, ám lehetségesnek tartom, hogy az előző törökellenes tétel kiemelt soraiból fogalmazta Baróti Szabó eggyé.

Kassán 1725-ben a bakkalaureusokat Kövér Andrásnak (1699–1765), a poéták tanárának heroidáival köszöntötték.²⁹ Ezek közül kettőt olvashatunk Baróti Szabó 1786. évi kötetében: *Salamon Lászlóhoz* és *Mária Királyné az ő Férfjéhez, 'Sigmondhoz* (nr. 131 és 132). Ezek a versek az iskolai versírástanítással párhuzamosan keletkeztek, másutt is találhatóunk hasonlókat. Hagyományos képekkel és költői eszközökkel írt levelek, melyekben az érzelmi állapotok kifejezésében nagy a természetleírás szerepe. A barokk képekkel, ekhóval tüzdelt levél fordítása jól sikerült, ez is három változatban jelent meg.³⁰

A gyűjteményes kiadás 126. és 127. számú verseinél szintén jelezte költőnk, hogy azokat deákból ültette át magyarra. *Dávidnak Jonatástól el-bútsúszása* – Deákból fordított és *Dávidnak keserve az el-esett Saúlonn, és Jonatásonn*. D. F. Ezek a versek esetleg kapcsolatba hozhatók Robert Lowth püspöknek (1710–1787) az óhéber költészetéről írt művével,³¹ Baróti Szabó fordításának első változatai az 1786-os kötetben szerepelnek, közvetlen latin forrásukat nem találtam meg.

Az 1786-os *Vers-keszörűben* egyszer olvashatunk fordításra utaló alcímet: Petrus Justus Sautel (1613–1662) jezsuita szerzetes költészet gyakorlásához készített *Lusus poetici allegorici* című elégiagyűjteményének első hosszabb, allegorikus mintaversének rövidített fordításánál (*Musca in lacte naufraga* – Baróti Szabónál: *A' Légynek a' téjbeveszése*, nr. 166).³²

Bizonyára több Baróti Szabó Dávid vers lesz majd kapcsolható latin forráshoz, a kritikai kiadás feladata az is, hogy rögzítse a korábban és most felderített helyzetet.

²⁹ [Andreas KÖVÉR], *Epistolae heroum et heroidum Ungariae, honoribus [...] neo-baccalaureorum, cum in [...] Cassoviensi Universitate Societatis Jesu prima AA. LL. et philosophiae laurea insignentur, promotore [...] Petro MAYR [...] Philosophiae doctore, ejusdemque professore ordinario ab Illustrissima Humanitate Cassoviensi dedicatae, Anno 1725, Cassoviae, 1725.*

³⁰ A két heroidáról lásd a 27. sz. jegyzetet.

³¹ Robert Lowth foglalta először a *parallelismus membrorum* tudományos rendszerébe az óhéber költészet jellegzetességeit (*De sacra poesi Hebraeorum*, Oxonii, 1753). Lowth 18. századi magyarországi ismeretéről: HORVÁTH Iván, *A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben*, Irodalomtörténeti Közlemények, 76, 1972/3, 290–306. Változata: HORVÁTH Iván, *A vers*, Budapest, Gondolat, 1991 (2000 Könyvek), 50–88. – Lowth versei közti hasonló sirató: Robert LOWTH, *Carmina Latina in usum scholarum*, Basileae, Emanuel Thurneisen, 1783, 18–22: *Threni Davidis in Saulem, et Jonathanum, in proelio occisos*. A bibliai hely: 2 Kir 1, 17–27 (Dávid siratóéneke). – Az ószövegségi történetekről a neolatin költőknél bőven akadnak azonos témájú versek.

³² Hazai kiadásai: Nagyszombat, 1729 és 1757.

A kortársaknak feltűnt, hogy Baróti Szabó jól fordított. Több nagyobb lélegzetű, jelentős mű fordítására biztatták: Milton *Elvesztett paradicsomára* és Vergilius *Aeneidjére*.³³ (Például Batsányi János, Döme Károly, Péteri Takács József, Pyber Benedek).

Milton (1608–1674) angol nyelvű eposzát Ludwig Betrand Neumann latin átdolgozásából fordította (*Lapsus protoparentum*, Bécs, 1769), s kétszer is (1789, 1802) megjelentette, persze átdolgozva, költeményei közé beosztva (nr. 249).³⁴

1802 után még készített kiadásra „kész” kéziratos kötetet (*Futó versek*, 1810), és ezen kívül is vannak kéziratai. Fordítások és önálló versek is. A költő ekkor már nem iskolai tanítási segédkönyvekből válogatott, hanem jeles neolatin költők versei közül. A nagy tiszteletben álló németalföldi jezsuita triász (Sidronius Hosschius, Guilielmus Becanus, Jacobus Wallius) mindegyikétől fordított.

Sidronius Hosschiusnak (1596–1653) gyakran kiadott elégiái a 18. század végén Egerben is megjelentek.³⁵ Döme Károly unszolására készült el a költő 1809-ben *A' szenvedő Krisztusról* tizenhét (nr. 424) és *Szent Péter siralmairól* tizenegy (nr. 429) elégia fordításával. A Mária-síralmak (melyeket a *De Christo patiente* tartalmaz) a középkor óta az irodalom, a liturgia, imák, énekek révén a koraujkori ember számára még lelki táplálékot jelentettek. Baróti Szabó Dávid, a jezsuita szerzetes nagy átéléssel úgy szorította az időmérték keretei közé sorait, hogy azok a magyar hangsúlyhoz, az archaikus formákhoz szépen illeszkedjenek. Ezt segíti, hogy a Hosschius feszegebb, pattogó disztichonjait hexameterekkel adta vissza. Itt már költői megfontolás alapján cselekedett: korábban néha csak a költői próbálkozások, lehetőségek esz-közékként tanulta és tanította, hogy más öltözéket is adhat mondandójának.

Guilielmus Becanustól (1608–1683) három bibliai témájú elégiát fordított, (nagyon könnyedén), azokat 1811-es dátummal látta el: *A medvén és az oroszlánynon győzedelmeskedő Dávid* (nr. 425); *Moyzes, kit tsetsemő korában Nílus vizébe ki-tett az anyja* (nr. 426), *Moysest A' Faraó' leánya Merris, a' vízben találván, Fijának fogadgya* (nr. 427).³⁶

Jacobus Wallius (1599–1680) Horatius-parafrázisai közül az *Ad Alexandrum Paridem* című Horatius-ódára (Carm. I., 15) írtat³⁷ választotta ki Baróti Szabó, hogy annak fordításával és szerkezetileg bővített változatával köszöntse kedves tanítvá-

³³ Vergilius *Aeneis*ének második része után, az eklogák előtt (Pest, Trattner, 1813, 313) egyszerre említi Batsányi János, Pyber Benedek és Döme Károly biztatását.

³⁴ A megjelenés utáni irodalmi vitákról: TARNAI Andor, *A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*, Irodalomtörténeti Közlemények, 62, 1959/1, 67–83.

³⁵ Sidronius HOSSCHIUS, *Elegiae selectae*, Agrariae, 1793.

³⁶ Guilielmus BECANUS, *Idyllia et elegiae*, Antverpiae, Plantin, 1655. (Sok kiadása van.)

³⁷ Jacobus WALLIUS, *Poematum libri novem*, Antverpiae, ex officina Plantiniana Balthasaris Moreti, 1656, 119–178: *Heroicorum liber singularis: Paraphrases Horatianae* – 144–151: *Nerei vaticinatio de ruina Troiae* /Horat. lib. I. Ode 15.

nyát, a Seneca-fordítással kísérletező Pyber Benedeket (nr. 422). Tanulságos tanulmányt tett közzé ezen köszöntő versről Hubert Ildikó *Adalék az alkalmi költészetéről egy szövegjavítás ürügyén* címmel.³⁸ Wallius alkalmi verse Horatius strofikus ódájának tartalmát (Figyelmeztetés Trója pusztulására) mondja el hexameterekben (Horatius-parafrázis), egyúttal kifejezi az erkölcsi romlás következményeitől való 17. századi aggodást. A Wallius-kiadás a páratlan oldalakon Horatius ódáját (ahogy a tartalom kívánta, sorkihagyásokkal) közölte, a párosokon Wallius Horatius ódája alapján írt hexametereit. Baróti Szabó keret-szövegbe építve adott névnapi köszöntő jelleget – és immár harmadik időszintet a versnek. A keret első hét sora így végződik: „A’ mit el-éneklett ez előtt Flakkusnak utána / Vallius; én, tudván, lanttyát mely nagyra betsülld, / Szittyai hangra veszem. Még meg-történhetik, hallyad.” Aztán következik Wallius versének teljes fordítása, majd a végén sorkihagyás után: „Minden féle veszélyt, kegyes Ég, fordíts-el Hazánkról.” Ezt a költői fogást (Wallius versével való köszöntés) a költészeti szakirodalom szakszavával *parodiának* tarthatjuk.

Baróti Szabó Dávid versei között továbbiak is akadhatnak, amelyek fordítások lehetnek, pl. *Az Halálról, A’ Pokolról, Az Ítéletről, A’ Menny-Országáról*. Az sem zárható ki, hogy ritmisták deákul írt, esetleg iskolai színpadon elő is adott darabjait időmértékes formában szólaltatta meg.³⁹

A felhozott fordítási példákkal talán sikerült érzékeltetnem, hogy Baróti Szabó Dávidot nem lehet azonosítani sem azzal a költővel, aki nagyjából az antik időmérték magyarba ültetésének kényszere miatt a szórendet felforgatta; sem azzal, aki később (miként Arany János megfogalmazta) merészségét feladva ellapult dikciójúbbá vált.⁴⁰ Megfontolandók a kortárs Péteri Takács József szavai: „a lábra szedett versekben néha felzavarta a szavakat. E nem volt csuda. Szoros volt a korlát, útmutató nélkül dolgozott. De ebben is úgy megjobbította magát, hogy versei, mind a belső tűzre, mind az igaz római ízlésre, mind a számra, mind a könnyű folyamatra nézve hasonlíthatatlanok [...]”⁴¹ Egyre tudatosabban dolgozott, egyre tudatosabb költővé vált. Összegyűjtött verseinek és fordításainak együttes és alapos vizsgálata bizonyára hozzá fog járulni ahhoz, hogy reális vélemény alakuljon ki róla.

³⁸ Irodalmi Szemle, 65, 2021/9, 80–84.

³⁹ A víz és bor közti perről írt párbeszédés vers elején ezt olvashatjuk (nr. 14., 4–8):

[...] Előttem
Írt röviden erről némelly Rithmista Deákul:
Meg tetszett. Egy engem azért sarkallani kezde:
Vetném rá magam arra: Magyar versekbe szorítánám.
Húzogatóm magamot [...]

⁴⁰ ARANY János, *Szabó Dávid* = ARANY János, *Prózai dolgozatai*, Budapest, 1892, 312–321.

⁴¹ Idézi HUBERT Ildikó, *Baróti Szabó Dávid és a Magyar Minerva körének szellemi kapcsolódása*, Életünk, 60, 2022/7, 66–72.

Xavéri Szent Ferenc verses fohászáról (Egy népszerű verses ima szövegváltozatai)

Xavéri Szent Ferenc (1506–1552) jezsuita szerzetes, Kelet apostola, életével bizonyította, hogy az eredményes misszióhoz egyszerre van szükség széleskörű ismeretekre és nagyon nagy odaadottságra. A 17. század közepétől gyorsan elterjedt egy nevéhez kapcsolt rövid ima, amely Istenszeretetének tanúja. Kezdő képünk témája, vagy hasonló ábrázolás mellett, nem ritkán a hátlapon olvasható ez az ima, melynek elmondásához búcsúengedély kapcsolódott.¹

¹ A metszetet az alábbi kiadványból másoltam: *Vade mecum, sive viatoris Christiani Raphael, suggerens documentorum moralium numerum triginta trium trigesies ter acceptum* [...] collectore Tobia CHRISTIANO, Molshemii, Straubhaar, 1670.

Xavéri Szent Ferencet a rendalapító Loyolai Szent Inggáccal együtt 1622-ben, 402 éve avatták szentté. A legtöbb európai egyetem bölcsészeti karának (így a nagyszombati, majd pesti egyetemnek is) ő volt a védőszentje. Ünnepnapiját december 3-án tartották.² Tiszteletének emlékei közül egyetlen, neki tulajdonított ima magyarországi, főleg magyar nyelvű újkori jelenléte vizsgálatom témája. *Xavéri Szent Ferenc imája*, fohászzkodása, szerelmes fohászzkodása, buzgó óhajtása, isteni szeretettől gerjedező öröme, szerelmetes lelkének buzgó óhajtási, máskor *Az Úr Jézushoz*, *A megszüült Jézushoz*, vagy funkcióba kerüléskor *Áldozási ima*. Sokféle címet adtak neki. Faludi Ferenc verseinek korai, autográf kéziratában *Az Úr Jézushoz* címmel ismert verse elé a fohász gyakori latin címét írta: *Affectus S. Francisci Xaverii*. Amióta Nagyszombatban rábukkantam Faludi korai autográf énekeskönyvére,³ foglalkoztat Faludi versének és Xavéri Szent Ferenc imájának viszonya.

Az imának nagy az európai, főleg ibériai szakirodalma.⁴ A 17. század közepétől egyre gyakoribb: imaként, énekként; megjelent metszet hátlapján, elmondásához búcsúengedély kapcsolódott, beépült színjátékokba, mondták litánia után, természetesen a Xavéri Szent Ferenc ájtatosságokon (officiumában, kilencedén), az imakönyvekben különböző helyen találkozunk vele.⁵ Mivel nem tapadt liturgikus alkalomhoz, nem rögzült a szövege. Ugyan imádkozták szentmisén, de nem a szentmise

² Az ünnepi prédikációt ezen a napon (mint általában más karok és felsőfokú kollégimok ünnepén) egy hallgató mondhatta el jutalomként. Vö. SZELESTEI N. László, *Oráció Szent Lászlóról az 1634. évi bécsi Szent László-napi ünnepségen = Zrínyi Miklós és magyarországi barokk költészet*, szerk. BENE Sándor, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Eger, Liceum Kiadó, 2021, 205–221; UÓ, *17. századi orációk és prédikációk Szent László királyról = Sz. N. L., Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről*, Budapest, Szent István Társulat, 2019, 155–168.

³ SZELESTEI N. László, *Faludi Ferenc autográf verseskönyve Nagyszombatban*, Magyar Könyvszemle, 115, 1999/3, 287–303. = *Esszék és arcképek a 18. századi Magyarországról*, Budapest, Universitas, 2010 (Historia litteraria, 26), 106–130.

⁴ Példaként két tanulmányt említek: Gabriel María VERD CONRADI SJ., *János Nádasi SJ. (1614–1679): Su bibliografía hispánica y la difusión en Europa del soneto «No me mueve, mi Dios, para quererte» y su bibliografía Hispanica*, Archivo, Teológico Granadino, 70, 2007, 5–53; UÓ, *La «Regla de vida cristiana» de San Francisco Javier y el Soneto «No me mueve, mi Dios, para quererte»*, Archivo Teológico Granadino, 79, 2016, 131–192. – A Verd Conradi által idézett szakirodalomban is szerepel: Franciscus Xaverius DREBITKA, *Hymnus Francisci Faludi eiusque origo Hispano-Lusitana et «O Deus, ego amo te, nec ...»*, Budapest, 1899, 5–48, 1 t. – Drebitka Ferenc magyar nyelvű tanulmánya: *Egy kis költemény nagy világtája*, Az Angolkisasszonyok Eperjesi "Sancta Maria" Leánynevelő-Intézetének értesítője az 1907–1908. tanévben, 26, 1908, 1–24.

⁵ Például a 17. század egyik legnépszerűbb imakönyvszerzőjének, a német jezsuita Wilhelm Nakatenus (1617–1682) imakönyveiben (*Gott, lieb ich dich* címmel – benne az umbsonst «ingyen» szóval) a 12 stációs keresztút előtti imaként (Wilhelm NAKATENUS, *Himmlisch Palm-Gärtlein zur beständigen Andacht, und Geistlichen Übungen*, Köln, 1664, 517); a szentmisét követő záróimaként (UÓ, *Coeleste palmetum variis officiis, litanis, precibus, et Psalmis poenitentialibus etc.*, Coloniae, 1684, 447: *O Deus, ego amo te*); Magyarországon kiadott imakönyvekben: *Kurzer Begriff des himmlischen Palm-Gärtlein, mit Zufügung sonderbaren Andachten, bey etlichen Bildern: sambt der neun dienstägigen Andacht zum Heil. Antonio von Padua*, Cashcau, 1737, Pádúai Szent Antal Novenájának a végén.

szövegeként, hanem a hívek egyéni (esetleg közösségi) imájaként. Xavéri Szent Ferenc zsolozsmájának sem vált részévé. Ezt azért fontos megjegyezni, mert ha egy-egy imát, himnuszt a liturgikus események közvetlen kísérőjeként használnak, annak állandósulni szokott a szövege. Például Aquinói Szent Tamás *Pange lingua* kezdetű himnuszának ugyan több anyanyelvű változata maradt ránk, ám ezek híven követik a latin eredetit. Az újrafordításoknak és új változatok megjelenésének célja szinte mindig a pontosabb mintakövetés.

Más a helyzet azokkal az imákkal, énekekkel, amelyek úgy váltak népszerűvé, hogy többféle funkcióban léteztek. Ezek összegyűjtött szövegvariánsainál megállapíthatjuk a közös eredetet, de az egyes változatok eltérése sokszor túlmegy azon, hogy az újabb változatot variánsnak nevezhessük. Most a Xavéri Szent Ferenc fohászáként máig nagyon gyakran elhangzó ima 17–18. századi magyar nyelvű szövegváltozataira és amennyiben kideríthető, közvetlen eredetükre koncentrálok. Igyekeztem minél több variánst összegyűjteni, de teljességre nem törekedtem. Felvillantom a Magyarországon elterjedt latin és német változatokat is, utalva a magyar fordításokkal való kapcsolatukra.

Xavéri Szent Ferenc fohását latinul (prózai és verses fordításban is) először Nádasi János (1614–1679) kiadványaiban olvashatjuk.⁶ 1657-ben a jezsuiták halál előtti imái közt *Non me movet, Domine* kezdettel (I. sz.) közölte prózai változatát.⁷ Ugyanez fordul elő az 1660-ban megjelent *Diurnum divini amoris* című kötetében.⁸ 1668-ban Xavéri Szent Ferenc kilencedének imái között háromféle változatot is találunk. Az imént említett prózai szöveget a második napi imák közt, a *Nec gaudiorum aeternitas* kezdetű verses változatot a hatodik napra helyezte el Nádasi, az ugyancsak versben fordított, és a később általánosan anyanyelveken is elterjedt *O Deus, ego amo te* kezdetűt a kilenced végén.⁹ A kötetnek sok további kiadása ismert, latinul és németül is.¹⁰ Az említettek mellé helyezhetünk még egy verses változatot

⁶ Az előfordulásokat leírta: VERD CONRADI, *La «Regla de vida cristiana» de San Francisco Javier*, 4. j. i. m.

⁷ NÁDASI, Joannes, *Prætiiosae occupationes morientium in Societate Jesu*, Romae, 1657, 312, a XL. (utolsó) fejezet 12. imája. Az ima mellett a margón: Est S. Francisci Xaverii ex hymno Hispanico fere ad verbum vel, ut alii aiunt, S. P. Ignatii. – Megjelent Nagyszombatban is (Tyrnaviae, 1753, pp. 388–389).

⁸ A lapszámot az OSzK 1660-as kiadásként leírt, címlap nélküli példányából vettem. A kiadások a 19. fejezet 13. pontjában közlik *Non me movet* kezdettel az imát, melyet az alábbi bevezetés előz meg: Ab eodem [sc. Francisco S. Xaverio] vel (ut alii aiunt) a S. Patre Ignatio, compositae sunt hae amoris divini aspirationes ad Crucifixum, quas ex Hispanico eius hymno reddo fere ad verbum.

⁹ NÁDASI, Joannes, *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii*, Coloniae, 1668, 93–187, a három változat: 104–105, 145–146, 186–187.

¹⁰ Az általam megnezett 1695. évi prágai és az 1750. évi augsburgi latin kiadásban is szerepel mind a három változat. Azok együttes szereplése később, más kiadványban: *Delectus precatationum piarum pro devotione privata juventutis litterarum studiosae*, collegit et ed. Lotharius Franciscus MARX, Francofurti, 1824, 306–309. Címirat: *Aspiratio ad Christum crucifixum*. A *Nec gaudium aspiratio* előtt: Eadem aspiratio versibus illigata; az *O Deus, ego amo te* előtt: Eadem aspiratio rhythmice.

(*Ut Te colam Deus meus*), amelyet Petrus Possinus (1609–1686) Xavéri Szent Ferenc levelezésének kiadásában közölt 1667-ben.¹¹

A 17. század közepén megjelent négyféle latin változat:

I.

Non me movet, Domine, ad amandum te,
caelum, quod mihi promisisti: nec horrendus
infernus movet me, ut non offendam
te. Tu me moves mi Deus! Movet me,
quod videam te Cruci clavis affixum, et
excarnificatum; Movet me; quod videam
corpus tuum tam vulneratum. Movent me
opprobria tua et mors tua. Denique movent
me haec, mi Deus! et ita movent, ut
si non esset infernus ullus, tamen adhuc
timerem te; et si nullum esset caelum,
adhuc amarem te. Non habes, quod mihi
des, pro quo te amem. Quia tametsi ea,
quae spero, non sperarem, aequae, atque
nunc te amo, te amarem.

NÁDASI J., *Pretiosae occupationes*,
Romae, 1657¹, 312;
Tyrnaviae, 1753, 388–389.

III.

O Deus! ego amo te;
Nec amo te, ut salves me:
Aut, quia non amantes te
Aeterno punis igne.
Tu, tu, mi JESV, totum me
Amplexus es in cruce,
Tulistis Clavos, Lanceam,

II.

Nec gaudiorum aeternitas
Promissa diligenti,
Nec inferorum aeternitas
Parata negligenti,
5 Nec illa me, nec ista me
Amare te coegit,
Te, qui cruenti Stipitis
Sublatus in theatrum,
Exemplar es pulcherrimi
10 Et artifex amoris.
Heu! Conspicor trabalibus
Manus pedesque clavis,
Fixumque pectus militis
Et plus amoris hasta
15 Heu! probra, sputa, sannas;
Tandemque contemptissimam
Pro me nocente mortem.
Haec una me dulcissimi
Sinceritas amoris.
20 Hec o amator optime,
Amare te coegit,
Si nulla nobis praemia
Promitteres, amarem,
Amaveras, amarem.
25 Tandemque te, quod optimus
Et gratis, ut Tu me prior
Deusque sis, amarem.

NÁDASI J., *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii*,
Coloniae, 1668¹, 145–146.

IV.

Vt Te colam Deus meus
Non me movet terror tuae
Manus vibrantis fulmina:
Nec horror ignis Tartari
5 Vrentis aeternum Reos.
Tu me Deus per te moves,
Tu Christe transfixus trahis,

¹¹ S. FRANCISCI XAVERII e Societate Iesu Indiarum Apostoli novarum Epistolarum libri septem, ed. Petrus POSSINUS, Romae, 1667, 94.

Multaque Ignominiam.
 Innumeros Dolores,
 Sudores et Angores,
 Ac mortem. Et haec propter me:
 Ac pro me peccatore.
 Cur igitur non amem te,
 O JESV amantissime!
 Non, ut in caelo salves me;
 Aut, ne aeternum damnes me:
 Nec praemii ullius spe:
 Sed, sicut tu amasti me;
 Sic amo, ut amabo te,
 Solum, quia Rex meus es;
 Et solum, quia DEVS es.

NÁDASI J., *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii*,
 Coloniae, 1668¹, 186–187.

Crux urget, incendit cruor
 Iesu tuis plagis fluens.
 10 Si cesset Inferni metus,
 Tollatur et Spes Glorae.
 Ego tamen, mi Conditor,
 Te, dotibus captus tuis,
 Te, Numen admirans tuum,
 15 Sublime, Sanctum, providum,
 Amore inempto prosequar.
 Te Christe, Te Fili Dei,
 Te Virgo proles Virginis,
 Mansuete, fortis, innocens,
 20 Dignate pro nobis mori,
 Gratis merentem diligam.

S. FRANCISCI XAVERII [...] *Novarum Epistolarum*
 [...] ed. P. POSSINUS, Romae, 1667¹, 94.

A továbbiakban csak a magyarországi nyomtatványokban és kéziratokban olvasható szövegekkel foglalkozom. Tehát mellőzöm a szakirodalomban bőven tárgyalt európai nyelveken való előfordulásokat, versformákat és dallamokat. Nem érintem a szerzőség kérdését sem. A 17. század közepe után megjelent, imént említett, (spanyol-luzitán nyelvből) fordított latin változatokra is csak annyiban figyelek, amennyiben azok ismertek voltak a magyar jezsuiták közt, és feltételezhető hatásuk egy-egy fordításra.

Az először 1668-ban Nádasí által közölt *O Deus, ego amo te* kezdetű, 21 soros változat közvetlen forrásul szolgált a magyar nyelvű fordításoknak. A nagyszombati jezsuita Mária-társulat 1668-as kézikönyvébe már bekerült a szabálytalanul nyolc és hét szótagú sorokat váltakoztatva, páros (gyakran bokor) rímekkel ellátott latin nyelvű szöveg.¹² Egy év múlva, 1669-ben magyarul is verses formában jelent meg a *Két égő lámpás* című kötetben a Xavéri Szent Ferenc-litánia utáni imádságok közt,¹³ hét négy soros strófában, 8–7–8–7 szótagszámú sorokkal, stróféként keresztírmel. Az 1668-as nagyszombati latin változat a sorokból kettőt-kettőt egy sorban helyezett el, és minden második sort kurzívval szedett. Ez bizonyára azt jelzi, hogy az officium közös elmondásakor az állóval és a dőlttel közölt sorok váltakozva mondanandók.

¹² *Manuale Sodalitatis Beatae Mariae Virginis Visitantis in Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae*, Tyrnaviae, Acad., 1668, 395. Az előfordulást említi: KNAPP Éva, *Egy XVII. századi népszerű imádságokönyv: az Officium Rákócziánium története I*, Magyar Könyvszemle, 113, 1997/2, 161.

¹³ *Két égő lámpás*, Nagyszombat, Akad., 1669, 85–86.

Affectus amantis animae
S. P. Francisci Xaverii

O Deus? ego amo te; Nec amo te, ut salves me:
Aut, quia non amantes te Aeterno punis igne.

Tu, tu, mi Jesu, totum me Amplexus es in Cruce,
Tulisti Clavos, Lanceam, Multamque Ignominiam.

Innumeros Dolores, Sudores et Angores,
Ac mortem: Et haec propter me: Ac pro me peccatore.

Cur igitur non amo te, O Jesu amantissime!
Non, ut in caelo salves me; Aut, ne aeternum damnes me:

Nec praemii ullius spe: sed, sicut tu amasti me;
Sic amo, ut amabo te, Solum, quia Rex meus es;

Et solum, quia Deus es. *Amen.*

Manuale Sodalitatis,
Tyrnaviae, 1668, 395.

Szent Xaverius Ferencz
szerelmes lelkének buzgó óhajtási

1. Oh Istenem! tiszta szivbül,
En tégedet szeretlek.
De nem azért, dicsőségbül
Hogy részeszics, szeretlek.
2. Nemis azért, hogy ki téged
Nem szeret, nem szereted:
Avagy, hogy ki meg bánt téged
Azt pokolra le veted:
3. Te, te, én édes Jesusom
A Kereszt-fán te vóltal
En lelki vigasztalásom
Magadhoz ott kapcsolal.
4. Szenvedtél gyalázatokat,
Csufságot, verítéket:
El türtél sok fáidalmokat
Sanyargatást, szegeket.
5. Dárdával te Szent oldalod
Ki nijtatik én értem
Következik Szent haláloed,
Noha sokat vétettem.
6. Mert tehát ne szeretnélek
Oh Jesus én szerelmem.
Nem azért, hogy üdvözüllyek
S-a' poklot el kerüllyem!
7. Hanem a' mint te szerettéel
Szeretlek énis téged:
Csak azért hogy te benned él
Szerelmes Istenséged.

Két égő lámpás,
Nagyszombat, 1669, 85–86.

1674-ben egy Nagyszombatban kiadott imagyűjtemény Nádasi János latin szövegét mindenben pontosan követte.¹⁴ Egy 1678-as nagyszombati általános imakönyvben prózai fordítást olvashatunk, ennek a csíksomlyói ferenceseknél 1749-ben közzétett újabb kiadásában mindössze (néhány helyesírási és nyelvjárási alaktól eltekintve) két szónyi a változtatás.¹⁵ Ebben a prózai fordításban figyelemre méltó szó jelenik meg: *ingyen* [...] amit a magyar változatok jó része átvesz (Faludi Ferenc

¹⁴ *Varia pietatis ac sanctorum precum exercitia*, Tyrnaviae, Acad., 1674, 380. Az RMKT ebből közölte a latin változatot: *Régi magyar költők tára, XVII. század, 15/B kötet: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, Jegyzetek, írta HOLL Béla, Budapest, Akadémiai – Argumentum, 1992, nr. 531, p. 494–495: *Affectus amantis animae S. P. Francisci Xaverii*.

¹⁵ *Útitárs, az az reggel, 's estve és egyéb időkbén gyakorlandó imádságok, hála-adások, dicsiretek és lelki óhajtások*, Nagyszombat, Akad., 1678, 369–370.

is), ez lehetővé teszi az ismétlések elhagyását. A latin változatok közül a kifejezés szerepel még a *Nec gaudiorum aeternitas*ban (*Et gratis, ut Tu me prior / Amaveras, amarem*). Nádas János *Hebdomada SS. Ignatii et Xaverii* című kötetének ismerete, benne a *Nec gaudiorum aeternitas* (már csak annak több kiadása miatt is) feltételezhető magyarországi használóknál. De nem zárható ki az *Ut te colam, Deus meus* kezdetű, Petrus Possinus által 1667-ben közölt latin változat ismerete sem, annak utolsó sorában is szerepel a *gratis* szó (*Gratis merentem diligam*). Sőt alább még lesz szó az ima olyan német nyelvű szövegéről is, amelyben szintén előfordul a szó (umsonst).

Szent Xaverius Ferencz fohászokodása

Szeretlek téged, ó én Uram! nem azért, hogy ezáltal a szeretet által a mennyei örökségbe juthassak; sem azért, hogy az örök kárhozatra vetetnek, akik téged szeretni nem akarnak;

hanem, csak éppen te vagy, Uram Jézus, az én szeretetemnek célja [1749: Csillaga], kit én a keresztfán függeni látok az én idvességem szerelméért. A szegkek, melyek kezeidet és lábaidat általjárták; a dárda, mely szívedet általverte; a keserves kínszenvedés, szorongatás, csúf és gyalázat; a halál, melyet én érdemlettem vala az én bűneimért; Ezek indítanak engem, ezek köteleznek szeretetedre: ez az oka, hogy téged teljes szívemből szeretni kívánlak [1749: kívántalak]; ha szintén, sem pokol, sem mennyei boldogság nem volna is.

Nem jutalomért, hanem ingyen szeretlek téged, én Uram; amint te is engem szerettél. És így szeretlek téged mind holtig, csak azért, hogy te vagy az én Uram, Istenem, Ámen.

Útitárs, Nagyszombat, 1678, 369–370;

A változások: *Útitárs*, Csíksomlyó, 1749, 472–473.

A 17. század utolsó évtizedeiben Xavéri Szent Ferenc fohászaként vált közzismertté a szöveg, feltehetően a jezsuitáknál tanuló diákok révén. Példaként említtem Mikola Lászlót (1655–1742), aki az erdélyi jezsuitáknál tanult, hivatalnokként dolgozott, 1694-ben *Lampas pietatis accensa* címmel latin nyelvű imagyűjteményt tett közzé, melybe beválogatta Xavéri Szent Ferenc *Affectus*át is.¹⁶ Gyűjteményének címe sem véletlenül rímel az imént említett *Két égő lámpáséra*, a Loyolai Szent Ignác és Xavéri Szent Ferenc tiszteletét terjesztő kötetre. Az Esztergomi Főszé-

¹⁶ Ladislaus MIKOLA, *Lampas pietatis accensa*, [s. l.] 1694, 57–58: *Affectus amantis animae S. Francisci Xaverii* (*O Deus, ego amo te...*)

kesegyházi Kincstárban őriznek egy Mikola László által 1700-ban készíttetett aranyozott ezüst domborművet is, amely Xavéri Szent Ferencet ábrázolja a kereszt előtt térdelve.¹⁷

A 17. század végén a jezsuita Baranyi Pál (1657–1719) terjedelmes imakönyvében három hagyományos strófában, négy soros, felező páros rímű tizenkettősekben tett közzé változatot, a latin szövegek három elkülöníthető gondolatát egy-egy strófába sűrítve.¹⁸ Bizonyára a forma, a jól sikerült parafrázis együtt segítette ennek a változatnak is népszerűvé válását, a jezsuita belső körökből való kijutását. Ezt a három strófás változatot láthatjuk viszont Csáky Katalin (1726–1794) *Mennyei igyekezet* című imakönyvében 1767-ben.¹⁹

Xaverius Szent Ferencznek, az Isteni Szeretettől gerjedező szívének, öröme

[1] Szerelmes Jesusom szeretlek tégedet,
De nem azért, hogy te idvezíts engemet;
Vagy hogy örök tüzzel bünteted azokat,
Kik te szerelmedtől el-vonnyák magokat.

[2] Hanem hogy érettem keresztet viseltél,
Sok kint, s-fájdalmokat érettem szenvedtél;
Büneimnek zsóldgyát halállal fizetted.
Meg-tisztítván lelkem, bünöm el-töröltted.

[3] Mind ezekért méltó vagy a' szeretetre,
Méltó dicsiretre, s-méltó tiszteletre.
Méltó, mert Királyom vagy, és én Istenem,
Mind földön, s-mind égen csak te vagy mindenem.

BARANYI Pál, *Lelki paradicsom*, 1700, 429–430.

CSÁKY Katalin, *Mennyei igyekezet*, Kolozsvár, 1767, 75.

1746-ban Bécsben a jezsuitáknál német nyelven jelent meg Xavéri Szent Ferenc kilencede. 1752-ben Nagyszombatban német nyelven és magyar fordításban is közzétették ezt az ájtatosságot.²⁰ Milyen a fohász magyar szövege e kiadásban?

¹⁷ SZILÁGYI András, *Hann Sebestyén két magyarországi ötvösművéről = A Grassalkovichok kora*, szerk. LÁBADI Károly, Gödöllő, Gödöllői Városi Múzeum, 1997 (Gödöllői Múzeumi Füzetek, 3), 29–36.

¹⁸ BARANYI Pál, *Lelki paradicsom*, H. n., 1700¹, 429–430: *Xaverius Szent Ferencznek, az Isteni Szeretettől gerjedező szívének, öröme*

¹⁹ CSÁKY Katalin, *Mennyei igyekezet*, Kolozsvár, Akad., 1767¹, 75: *Xaverius Szent Ferencnek isteni szeretettől gerjedező öröme*

²⁰ *Tíz és kilentz-napi ájtatosság a Jesus-Társaság-béli Xavéri Szent Ferentzhez*, Németből Magyarra fordítatott, ezen ditsőséges és tsuda-téví Nagy Szent Tiszteletének gyarapodássára, Nagyszombat, Akad., 1752,

Magán viseli-e annak nyomát, hogy a címlap állítása szerint németből fordították? Vagy egy már élő imagyakorlat rögzült fordulatait olvashatjuk benne? Ezek a panelek nem verses imákban is előfordulnak, például már 1731-ben Kolozsvárott a kilenced végére helyezett *Legszükségesebb indulatok* között a szeretetről szóló rész kezdetén egyértelműen Xavéri Szent Ferenc fohászának hatásával találkozunk.²¹

Szeretlek tégedet, én szerelmes Istenem, nem egyedül az örök tűznek el-távoztatásáért, vagy a meg-ígirt mennyei örök jóknak elnyeréséért: nem is egyedül velem tött számtalan sok jó teteményidért: Hanem leg-inkább 's mindenek felett szeretlek tégedet, mert a' te véghetetlen Jóságodért, leg-főveb Méltóságodért, és határozhatatlan tekkéletességéért minden ki-telhető szeretetre méltó Isten vagy: [...]

Ugyanezek a kezdő mondatok gyakran szerepelnek másutt is. Ha nem ismer-nénk a korábbi változatokat, az 1752-es nagyszombati kiadás esetében akár szabad fordításra is gondolhatnánk. De ha a magyar változatot összevetjük korábbi fordításokkal, kétségeink támadnak. Miért? Mert nyelvi paneljeivel ez az ima is beágyazódott a többi közé. Egyidejűleg több funkcióban használták, több nyel-ven is. De még a kilenced alkalmából mondott imán is nyomot hagyhatott, ha egy közösségben/templomban több nyelven is imádkoztak/énekeltek közös eredetű (többnyire latinból fordított) szöveget. Természetesen vidékenként külön is megfigyelhetünk variánsokat, bár a jezsuiták országos hálózata az egységes fogalma-zások terjesztését segíthette. Ez is magyarázata a nyilvánvaló összefüggéseknek az 1750-es kolozsvári, az 1752-es és 1771-es nagyszombati kiadások szövegei kö-zött.²² A mondottak igazolására helyezzük egymás mellé az 1752-ben Nagyszom-batban megjelent német és magyar szöveget, majd irányítsuk figyelmünket az 1750-ben Kolozsvárott megjelent, és a nagyszombatihoz hasonló változatra.

156–157: *Szerelmes fohászzkodása Xavéri Sz. Ferentznek A' meg jészültt Jesushoz* [A fohász a kilenc napi ájtatosság végén található.]

²¹ *Kilenced napi ájtatosságnak gyakorlása es módgya dicsőséges Xaverius Szent Ferentzhez* [...] A' magyar nem-zetnek lelki és testi hasznára magyar nyelven újonnan kibotsáttatott [...] Bibich Jakab [...] istenes költséggével, Kolozsvár, Akad., 1731, 55–56:

²² *Xaverius Szent Ferentzhez Tíz pénteki ájtatosság*, Nagyszombat, Akad., 1771, 2r. eltérései az 1752. évi kiadástól: [Cím:] *Xaverius Sz. Ferentz fohászzkodása* – 2: Nem tsak hogy – 4: Örök tüzzel büntettetnek – 5: engemet szivesen – 7: közt függöttél – 19: menybe – 24: És egyedül Istenem

*Liebes-Seufzer des heiligen Francisci Xaverii
zu dem leidend- und am Creuz sterbenden Jesum*

- Ich lieb dich, O mein Gott und Herr!
Nicht weil ich gern im Himmel wär:
Auch nicht darum, weil mit der Höllen
Du strafst, die dich nicht lieben wöllen;
5 Du, den ich an dem Creuz siehe hangen,
Du bist, der mich mit Lieb gefangen:
Die Nägel, die dir Fuß und Händ,
Der Speer, der dein liebs Herz getrennt,
Die Marter, Angst, mit Spot und Schanden,
10 Die du für mich hast ausgestanden:
Dein Tod von wegen meiner Sünd:
Dis ist, was mich zur Lieb verbind,
Daß ich zu lieben dich begehrt,
Wann schon kein Höll, kein Himmel wär.
15 Umsonst, um nichts, gleichwie du mich,
Lieb ich, O treuer Gott! auch dich,
Und lieb dich jetzt, bis in den Tod,
Nur weil du bist mein Herr und Gott.

*Zeben- und neun-tägige Andacht,
Tyrnau, 1752, 156–157.*

*Szerelmes fohászokodása Xavéri Szent Ferencnek
A' meg fészültt Jesushoz*

1. Szeretlek téged Istenem!
De nem hogy üdvözits engem,
Sem hogy a' kik nem szeretnek,
Örök kínokra vettetnek.
2. Te Jézus engemet szivesen
Meg-öleltél a' kereszten,
Mellyen kínok közt függél,
Tsufságokkal illettéél.
3. Számptalan sok fájdalimat,
Véres szorongatásokat,
Sótt halált szenvedtéél értem,
A' ki bűnben el-merültem.
4. Hogy ne szeresselek azért,
Oh Jézusom! mind ezekért,
Tégedet, ki így szerettél,
Hogy viszontag szeretettél.
5. Ingyen szerettéél engemet,
Ingyen szeretlek tégedet:
Nem hogy mennybe fel vitessenem,
Vagy pokolra ne vettessem.
6. Nem-is semmi jutalomért,
Hanem szeretlek tsak azért,
Mert te nékem Királyom vagy,
És mivel én Istenem vagy.

*Tíz és kilentz-napi ájtatosság,
Nagyszombat, 1752, 156–157.*

A 18. század közepéről népéneként is ránk maradt a fohász. A *Mindenkor magával bordonandó lelki kínos* című imakönyvben (Kolozsvár, 1750, 1769) öt strófával szerepel, melyet „imádkozhatsz, vagy énekelhetsz igen hasznosan”.

Xav. Szent Ferenczé [fohászokodása]

1. Szeretlek téged, Istenem!
Nem csak hogy üdvözítsd lelkem,
Sem csak, mert a bűnösöknek,
Örök tüzzel füstölögnek.
1. Te Jézusom engem éppen,
Meg-öleltél a' kereszten,
Szegeket szenvedtéél, 's láncsát;
'S keserves gyalázatokat:

2. Véghetetlen sok fájdalmat
Izzadást, 's szomoruságot
'S halált, ezeket lelkemért,
Érettem bünös emberért.
3. Miért nem szeretlek tehát, [1769: szeretnélek]
Téged, édes Jesusomat?
Nem csak hogy jutalmazd lelkem,
Vagy ne kárhoztass-el engem?
4. De a' mint szerettél engem,
Ugy Joságotat szeretem,
Főképpen mert királyom vagy,
Es azért, hogy Istenem vagy.

Mindenkor [...] lelki kints, Kolozsvár, 1750, 119.

Az 1750-es években magyar, német és latin nyelvű hazai jezsuita kiadványokban gyakori a vers jelenléte. Nemcsak apróbb változatok akadnak, nemcsak terjedelmi különbségeket figyelhetünk meg, hanem itt-ott a vers szerkezete is elmozdult. Jól érzékelteti ezt Faludi Ferenc *Az Úr Jézushoz* címmel írt verse.

FALUDI Ferenc, *Az Ur Jézushoz*

1. Jézus, szívem szép szerelme!
Az én lelkem gerjedelme
Buzgón szeret tégedet;
2. Nem azért, hogy üdvezüljen,
Tüzzre, kínra ne kerüljen, -
Másként szeret tégedet.
3. Ingyen Uram, te szerettél,
Teremtettél, megszenteltél,
Meváltottál engemet:
4. Ugy, én szívem szép szerelme!
Az én lelkem gerjedelme
Ingyen szeret tégedet.
5. Ebben a hív szeretetben
Hóltig való tiszteletben
Vigan ontom véretem,
6. Vigan néked én Istenem
Drága kincsem és mindenem,
Feláldozom éltemet!

A középső tartalmi részre, Jézus keresztiére, szenvedésére mindössze utalás emlékeztet: helyette egy gyakori nyelvi panel érzékelteti az ember szeretetének okát: „Ingyen Uram, te szeretél, / Teremtettél, megszenteltél, / Megváltottál engemet”: ezzel kitágult a vers mondandója. Az *ingyen* szeretetre *ingyen* szeretet a válasz, a harmadik egységben pedig (új mozzanatként) a *vigan* szó ismétlése jelzi: nem alkuról van szó (nem a több változatban megismételt csak azért is-ról), nem a jutalom óhajlásáról és pokol elkerüléséről, hanem a isteni szeretet jellegének felismeréséből adódik az egyén buzgó szeretete. Ez a gondolat általában ott van a többi fordítás végén is, de nem ilyen könnyedén és vígan. Hiszen már az első magyar fordítás zárása így szól: „... a’ mint te szeretél / Szeretlek én is téged: / Csak azért hogy tebenned él / Szerelmes Istenséged.” Faludi a 8/7/7-es, két-két összetartozó, rímekkel is egybekapcsolt strófával (aabccb); a korábbi fordításokban tartalmilag meglévő hármas felosztást megismételt kulcsszavakkal (szeret, ingyen, vigan) és befejezett mondatokkal jelzi, de úgy, hogy a vers közepénél és a páratlan strófák után elhelyezhető tükörvonallal felépített vers kétségkívül eltér a többi Xavéri Szent Ferenc versekét jelzettétől. A személyes ima lehetőséget ad mindig az azt elmondónak saját gondolatai beépítésére. Faludi gondolkodásmódja, és különösen a vers nyelve, megformáltsága kiemelkedik a többi tolmácsolás közül.

Nézzük meg a fenti példák ismeretében azt a latin nyelvű verset is, amelyet Drebitka Ferenc Faludi verséhez közeli latin változatnak nevezett és azzal párhuzamosan közölt is, megjegyezvén: „Similitas cum illo Faludiano magna.”²³

1. Jesu, Jesu dilecte, Te amo, / Te amo et diligo Te, /
Te amo, Te amo, et diligo Te.
2. Non, ut salves me, Jesu, te amo, / Te amo et diligo
Te, / Te amo, Te amo, et diligo Te.
3. Tu Domine gratis in Cruce / Sat truce adamasti me,
/ In Cruce sat truce adamasti me.

Koncz Gábor énekeskönyve, 1771.

Budapesti Egyetemi Könyvtár, A 130, pp. 52–53.

A vers (miként Koncz énekeskönyvének alább közölt versei is), tartalmazza Xavéri Szent Ferenc fohászának fordulatait, de Faludi verséhez nem áll közelebb, mint néhány már idézett szöveg.

²³ DREBITKA, *Hymnus*, 4. j. i. m., 34–40: *Aetas Faludiana (a. 1740–1773)*, a párhuzamos szövegközlés: 34–35.

Ha megvizsgáljuk Koncz Gábor pálos szerzetes kéziratos énekeskönyvét, abban²⁴ több vers is akad, amelyben Xavéri Szent Ferenc fohászának fordulataira ismerhetünk. Néhány példa erre:

1. O Deus ego amo Te, / non quia punis igne, / aut quia non amantes / Te aeterno punis igne, / o Deus ego amo Te, / O Deus ego amo Te!
2. Tu tu mi Jesu totum me / amplexus es in Cruce, / tulisti clavos Lanceam / multamque ignominiam, / o Deus ego amo Te, / O Deus ego amo Te!
3. Cur igitur non amem Te? / o Jesu amantissime, / non ut in coelo salves me, / aut me aeternum damnes me, / o Deus ego amo Te, / O Deus ego amo Te!
4. Sed sicut Tu amasti me, / sic amo et amabo Te, / Te solum quia Deus es, / et solum quia meus es, / o Deus ego amo Te, / O Deus ego amo Te!

Uo., pp. 42–43.

.....

1. Da, ut amem perfecte, / da vere, sincere diligere Te, / da vere, sincere diligere Te.
2. Nec ne puniar reus, / nec boni, vel doni alterius spe, / nec boni, vel doni alterius spe.
3. Hic est quod nunquam satis, / valeam et vellem diligere te, / valeam et vellem diligere te.

Uo., pp. 52–53.

.....

²⁴ Koncz Gábor pálos szerzetes (1714–1775, 1767-től az Ung vármegyei mocsári missziós rendház adminisztrátoraként készített két kottás kézirátát ismerjük: Budapesti Egyetemi Könyvtár, A 130: *Cantilenae* [...] per R. Patrem Gabrielem Koncz Ord. S. Pauli Primi Eremitae professum Monachum Paulinum juxta antiquum morem Ordinis cantari solitae, conscriptae et in usum collectae in Anno 1771. (Latin és magyar nyelvű egyházi énekek.) és A 131: *Liber pro Organo juxta Novum Romanum Cantandi Morum Gregorianum* [...] per R. Patrem Gabrielem Koncz Monachum Paulinum descriptus in Residentia Mocsariensi Sacratissimi Corporis Christi ad Ungvarinum die 20. Maij Anno 1772. Vö. RICHTER Pál, *A magyarországi pálosok zeneélete és zenéje a 18. században = Zenetudományi dolgozatok, 2009: Somjai László 75. születésnapja tiszteletére*, szerk. KISS Gábor, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 2009, 135–158.

1. Magne Deus amor meus, / amo Te, quia Tu amasti me, /
quia es quies, / quia es quod es / quia Deus es.
2. Quid quid rei quid quid spei, / unquam est hoc magne
Deus es, / quid quid pulcri est, / quid quid boni est, /
totum Deus est.
3. Audi coelum Terra audi, / amo Te o Deus amo Te, / nihil
Terra est, / nihil Coelum est, / si non Deus est.
4. Fremat Mundus, furat Orcus, / amo Te, nil furor angit
me, / super omnia amabilia / Deus amo Te!
5. Quidquid strepat, quidquid dicat, / amo te, mi Deus, amo
Te, / Dum Te diligo, / nichil audio, / nihil sentio.
6. Maledictus, qui <nunquam> non semper amat Te / mi
Deus amo Te, Solus dignus es, / solum amem Te, /
Solum amo Te.

Uo., pp. 58–59.

Az utolsó példa (amelyet szintén közölt Drebitka, pp. 35–36), mutatja azt a jelenséget is, hogy Xavéri Szent Ferenc fohászának fordulatai imáinkban és énekeinkben keverednek Loyolai Szent Ignác azonos kezdetű ima-versével.²⁵ A népelemek szövegkontaminációja, ezáltal terjedelmi változása nem ritka jelenség.

²⁵ Loyolai Szent Ignác közismert imájának szövegét a *Téli szent gyümölcsök* című kiadványból idézem (Kassa, Akad., 1759, 159–160):

Szent Ignác Fohászokadási

Szerelmes Istenem szeretlek tégedet;
Mert te-is először szerettél engemet:
Minden szabadságtul magamat meg-fosztom,
A' te akaratom lesz mindenben tzelom.
Emlékezetemben tsak te ditsőséged
Forogjon, 's-nyelvemen a' te tiszteleted.
Az én akaratom te Útadon járjon,
Ide vagy amoda soha el ne álljon.
Valamiket nékem attál bőv kezedbül,
Mínd azokat vissza adom vig kedvembül.
Tudom, hogy ez léssen nékem nagy hasznomra,
Mert te szereteted tzeloz az én jómra.
Tsak te szerelmedet öntsd az én szívembe,
Nem kell más ajándék nékem ez életbe,
Mert ez fellyül hallad minden gazdagságot,
E' világi kintset, 's-egyéb uraságot. Amen.

Az énekek változását, a szövegek mozgási irányát a bemutatott változatokból, a fennmaradt emlékekből csak feltételezni tudom. Alakulhattak azok (akár latinul, akár magyarul) az *O deus, ego amo te* valamelyik strófás változatából.

A *Mindenkor magával bordonandó lelki kincs*ben 1750-ben öt strófás az ének. A latin forrás eredetileg 21 sorát az első magyar fordítás 1669-ben hét strófában adta vissza, majd egyes változatokban a középső rész, (Jézus kereszten való szenvedése) rövidülni kezdett. Az 1752-ben megjelent (a címlap szerint németből fordított) változat hat strófás (a németben 18 soros). Ennek utolsó két strófájából lett egy, feltételezhetően így jött létre az ötstrófás terjedelem. Koncz Gábor négystrófás kézírata egy ötstrófás változattól úgy is kialakulhatott, hogy a középső strófa elmaradt. Közrejárhatott az ötstrófás változat létezése, de a latin ének létrejötténél mindenképpen a latin változat paneljeinek, fordulatainak ismeretét kell feltételeznünk. A megvizsgált fohászoklás latinul és magyarul (most nem vizsgált német, latin és szláv nyelveken is) élt ugyanazon területeken és ugyanazon időben, egyazon személy több nyelven is ismerhette. Az imát a gimnazisták latinul megtanulták (vallásos társulatuk könyvéből, az *Officium Rákocziánumból*, stb.), aztán különböző helyeken (szentmisén, kereszttúton, Xavéri Szent Ferenc kilencedén, stb.) imádkozhatták; hallhatták iskolai színjátékban. Mindezek hatására az ismert fordulatok megerősödhetnek, de cserélődhetnek is. Amennyiben énekelt szövegről van szó, a fordulatok dallama, dallamismétlődése is befolyásolhatta az alakulást.

A 18. század végének népszerű énekeskönyvében Szentmihályi Mihály nótajelzést is adott, sőt az *O Deus, ego amo te* az énekeskönyv néhány énekénél nótajelzéseként szerepel.²⁶ Maga a szöveg abba az ágba tartozik, amelybe a kolozsvári imakönyvek (1750, 1769), de akadnak benne más változatok fordulatai is.

[*Affectus S. Francisci Xaverii*]
Azon Nóta

1. Isten szeretlek Tégedet
Nem hogy üdvözíts engemet,
Vagy hogy ki nem szeret Téged'
Azt örök tűzzel bünteted.
2. Jézus Keresztfán függöttél,
Te engem' öledben vettél,
Szegeket, lántsát szenvedtél,
Sok gyalázatot el túrtél.

²⁶ SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv, I-II*, Eger, 1797–1798, II/131–132 (latinul és magyarul, 5 strófa). Nótajelzéseként magyar nyelvű énekeknel tizenkétszer szerepel az *O Deus, ego amo te*.

3. Számtalan súlyos fájdalmat,
Izzadást, terhes unalmat,
Szenvedtél halált nem másért,
Tsak én érettem bűnösért.
4. Óh Jésus tehát Szerelmem,
Hogy ne szerettedél tőlem?
Nem hogy engem' vígy Mennyekbe,
Avagy ne vess örök tűzbe.
5. Mert mint szerettél engemet,
Én is szeretlek Tégedet,
Tsak mert Te én Királyom vagy,
És tsak mert Te jó Isten vagy. Amen.

SZENTMIHÁLYI M., *Egyházi énekes könyv, II*, 131–132.

A *Fohász* a későbbiekben is népszerű maradt. Sík Sándor *Az ima pszichológiája* című tanulmányában a Szentmihályi által elterjesztett változatot „kiigazítva” idézte, később saját fordítást készített.²⁷ Xavéri Szent Ferenc halálának 450. évfordulójára a *Távlatok* című jezsuita folyóirat az első magyar fordítást tette közzé.²⁸ Zárásként álljon itt Sík Sándor az ismertetettéknél jóval szabadabb, szinte extatikus tolmácsolása:²⁹

Sík Sándor, *Xavéri Szent Ferenc Fohásza*

Istenem szeretlek forrón, mélyen,
Nem mert a kárhozatos szörnyű éjen
Gyötrő tűzbe vetsz, ha elhagytalak,
S nem mert egednek édes fényességét,
Szent örömben úszó angyali zenéjét
Ígérted nekem szárnyaid alatt.
De mert a kereszten karjaid kitártad,
Emberi szívemet Szívedre vártad,
Rútul kiszögezve, jaj, felém hajoltál,
Vérfutotta arcod édes, tüzes oltár,
Bűnömért viseltél szörnyű ékességet...
Meg nem állottál a gyötrelmek mezsgyéjén,

²⁷ Sík Sándor, *Az ima pszichológiája*, Vigília, 29, 1964/7, 385–393. Xavéri Szent Ferenc *Fohászá*ról, a Szentmihályi Mihály énekeskönyvéből ismert, erősen javított szöveg közlésével: 388–389.

²⁸ NEMESHEGYI Péter, *Xavéri Szent Ferenc emléke: Halálának 450. évfordulóján*, *Távlatok*, 2002, 58. szám, 645–651.

²⁹ *Csendes órák: Olvasmányok, költemények és imák az egyházi év ünnepekörébe*, [vál.] MAGYAR Ferenc, KELE Pál, MÁRTON Dénes, Budapest, Szent István Társulat, 1975, 108.

Átmentél az éjek szörnyűséges éjén,
Borzalmas kísértet, gyalázat és szitok,
Lélek-hóhérok, gyűlölet-kárpitok
Födtek, jaj, követtek az utolsó szóig...
Rettentő mértékkel mérted szeretésed.
Ó legyek, hadd legyek könnyező vetésed;
Hadd legyek, én legyek a te aratásod,
Míg gyötrelmeiddel lelkem földjét ásod.
Szeretlek, szeretlek, nem mert megmentettél,
Hanem mert a vérig, halálig szeretted,
S amint te szeretted, szeretlek most téged,
Életem és lelkem elkínálom néked.
Szeretlek, szeretlek, te vagy a királyom,
Istenem, mindenem, örök mennyországom!

Egy keresztúti ének (Stabat Mater) szövegváltozatairól

A 20. század közepén keresztúti ájtatosságon a *Stabat Mater dolorosa* Sík Sándor általi magyar fordítását (*Áll a gyötrött Istenanyja, Hozsanna*, nr. 65¹) énekeltek szülőfalumban. Mikor a győri bencéseknel más keresztúti énekeket is megismertem (például *Hozsanna*, nr. 78: *Szűünk, lelkünk most kitérjük*), tudatosodott bennem, hogy a *Stabat Mater* strófáinak szövege és a keresztút állomásainak történései nem fedik egymást. 1975 tavaszát Rómában tölthettem: a nagypénteki keresztút énekeként ott is a *Stabat Matert* hallhattam. Akkor ezen észrevételt úgy fogalmaztam meg magamnak, hogy az ének – annak gyönyörű és stróféként ismétlődő – dallama és hangulata betéríti a stációk történéseit, nem zavarja az elmélkedések, könyörgések és imák következetes logikai rendjét.

A Jacopone da Todi (1220–1306) nevéhez kötött *Stabat Mater dolorosa* kezdetű szekvencia (*Planctus B. Mariae Virginis, Szűz Mária síralma*) talán a legismertebb és leghíresebb Mária-síralom. Sok híres zenei feldolgozása ismert. Az eredetileg tíz hatsoros strófa (háromsoros párversek) később húsz háromsoros strófában jelent meg, katolikus énekes- és imádságos könyveink állandó darabjává vált, általános népénekként,² (legtöbbször himnusz felirattal), de bizonyos helyzetekben sajátos funkciót is betöltött. A *Missa Romanum*ban 1727 óta óta a Hétfájdalmú Szűz Mária ünnepének szekvenciája.

Tanulmányomban a *Stabat Mater dolorosa* kora újkori magyar nyelvű szövegváltozatait veszem számba, az előfordulások összefüggéseit és a változatok milyenségét vizsgálom. Az érdekel, hogy egy népszerű népének 18. századi szövegváltozatainak számbevétele milyen tanulságokkal járhat. Egyszerre kell szem előtt tartanom, hogy énekes- és imádságos könyveink régebbi szövegei, azok újabb kiadásai, kézirat- és gyakran emlékezetre hagyatkozó változatai, a szövegek tuda-

¹ *Hozsanna! Teljes kótás ima- és énekeskönyv a Harmat-Sík „Szent vagy, Uram!” énektár összes énekeivel*, Budapest, Magyar Kórus, 1948, nr. 65. Az éneket Sík Sándor fordításával és a Gimesi kézirat gyűjtemény (1844) dallamával átvette új katolikus népénektárunk is: *Éneklő Egyház: Római Katolikus Népénektár – liturgikus énekekkel és imákkal*, Budapest, Szent István Társulat, 1985, nr. 90. – A *Stabat matert* már a keresztútjárást 1731-ben szabályozó pápai dekrétum is említi.

² Vö. DOBSZAY László, *A magyar népének, I*, Budapest, MTA TKI–Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoportja – Magyar Egyházzenei Társaság, 2006, 158. (nr. 404.)

tos alakításai (javításai és rontásai, bővítései és rövidítései) egymás mellett is létezhetnek. Tudatában vagyok annak, hogy nem lehetséges 18. századi szövegeket a korábbiaktól és a 19–20. századiaktól mereven elválasztani. Bizonyára az *Álla a keserves Anya* kezdetű népénekünk 17–20. századi szövegein is megfigyelhetjük azokat a sajátosságokat, amelyek jellemzik kedvelt népénekeinket. Vizsgálódásomban mellőzöm a sok érdekességet felmutató dallamváltozatok tárgyalását.

1. Hajnal Mátyás 1629. évi fordítása nyomtatványokban és kéziratokban

- 1629, HAJNAL Mátyás, *Az Jesus Szívét szerető szíveknek aytatossagara [...] könyvecke*, Bécs, 173. – RMNy 1422.
- 1631, KOPCSÁNYI Márton, *A' bodog Szűz Mária élete*, Bécs, 293–295. – RMNy 1489.
- 1651, [SZÖLLŐSI Benedek,] *Cantus catholici. Régi és új, deak és magyar ajítatos egyházi énekek...* [Lócse], 50–52. – RMNy 2381.
- 1675, 1703, 1738, 1792, SZÖLLŐSI Benedek, *Cantus catholici...* Nagyszombat, 85–86; 80–81; 70–71, 70–71.
- 1676, 1718, KÁJONI János, *Cantionale catholicum*, Csíksomlyó, 175–176; 128–129.
- 1700, BARANYI Pál, *Lelki paradicsom*, H. n., Dddd4v–5r.
- 1748, *Jó illatú rózsás kert*, Nagyszombat, 405–407.
- 1750, *Mindenkor magával [...] lelki kincs*, Kolozsvár, 139–141. (A 20 strófa 12-ben írva) az alábbiak szerint: 1(1–2) 2(3) 3(4) 4(5) 5(6–7) 6(8–9) 7(10–11) 8(12–13) 9(14) 10(15–16) 11(17–18) 12(19–20)
- 1759, [MÁNDLI Miklós,] *Téli szent Gyümölcsök*, Kassa, 117–119.
- 1767, 1771, 1789, 1790, 1792, *Officium Rákócziánum*, 217–219.
- 1772, 1775, 1779, 1781, 1793, *Szent út*, Győr, Eger, Vác, Pécs, Stációnként 1-1 strófa, elhagyva a 4, 8, 10, 15. és 18. strófák (Sok 19. századi kiadása van)
- 1779, *Lelki liliom-korona*, Nagyszombat/Buda, 266–267.
- 1791, *Lelki fegyverház*, Pozsony/Kassa, 301–303. Var. (Az 1770-es nagyszombati kiadás végén nincsenek énekek.)
- 1797, SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv*, Eger, 1797, 150–151.
- 1797, BOZÓKY Mihály, *Katolikus kar-béli kótás énekeskönyv*, Vác, 1797, 166–167.
- 1799, *Két atyafi szent szűzek*, Komárom, 270–272.
- Kézirat, 17. század, *Czerey-énekeskönyv*, OSzK, Kézirattár, Oct. Hung 169, 91a–92a.

- Kézirat, 17. század, Budapesti Egyetemi Könyvtár, *Evangelia Graeco-Latina*, Lipsiae, 1636. végén.
Kézirat, 1757 után, (*A Szent bútsú-járás*, Eger, 1757. című kiadvány OSzK, 317.310 jelzetű példánya végén)
Kézirat, *Maracszó A. énekeskönyve*, 114–115. (9 strófára rövidítve: 1–6, 13–15.)
Kézirat, 1772, Győr (*A Szent út... Győr, 1772.* című kiadvány OSzK, 318.585 jelzetű példánya utáni kéziratban. (Kihagyva a 15–18. strófák.)
Kézirat, *Zemlény énekeskönyv*, 60a–b.

A *Stabat Mater* énekeskönyvekben sokáig együtt közölték latinul és anyanyelven (magyarul). Ez részben indoka is lehet annak, hogy néhány kivételtől eltekintve a magyar változatok máig szintén 20 strófásak. Az ének legelterjedtebb, legtöbbször kiadott változata Hajnal Mátyás 1629-ben közzétett szövege³ a *Cantus catholici* (1651 és további kiadásai) nyomán⁴ terjedt el, a harmadik verssorok megismétlésével általában négysorossá bővítve a strófákat. Hajnal a „hymnuszt” ájtatossági szövegnek adta ki, énekeskönyveinkben szinte kivétel nélkül e változat jelent meg, igaz – nem jelentéktelen variánsokkal. A szövegváltozatokat egyrészt Hajnal fordításához viszonyítva figyeltem, másrészt az átvett énekeket újabb kiadásokban egymással is összehasonlítottam. Az észlelt változásokat az alapváltozat mellé helyezéssel és aláhúzással teszem láthatóvá. Jelöléseim nem tartalmazzák a helyesírási, központosítási és a nyelvjárásból eredő hangzási különbségeket.

Kopcsányi Márton Hajnal 1629-es fordítását Szűz Mária életéről kiadott művében, 1631-ben már jelentős változtatásokkal tette közzé, megnyitva az énekek-nél gyakori szövegváltoztatások sorát. Alább aláhúzással érzékeltetem, hogy hány helyen nyúlt hozzá az átvett szöveghez. 1634-ben *Nyolcvan elmélkedéseket* tartalmazó kötetében az ének húsz strófájából hatot (2, 13–14, 17, 19–20.) saját fordításában, önálló énekként adott ki.⁵ Ennek másolata az *Écsi énekeskönyv*ben is megtalálható.⁶

³ *Régi magyar költők tára, XVII. század, 7: Katolikus egyházi énekek 1608–1651*, s. a. r., jegyz. HOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1974 [továbbiakban: RMKT XVII/7], nr. 71/II.

⁴ *Cantus catholici – Régi és új, deak és magyar ájtatos egyházi énekek és litaniák*, Lőcse, 1651. – RMNy 2381.

⁵ KOPCSÁNYI Márton, *A keresztényi tökéletes életre intő tíz bétre rendeltetett nyolcvan elmélkedés*, Bécs, 1634, 116–117: Harmadik kedden 16. elmélkedés Urunk temetéséről. Kiadása: RMKT XVII/7, nr. 63.

⁶ Kopcsányi Márton elmélkedésekhez írt ciklusáról lásd Holl Béla magyarázatait: RMKT XVII/7, nr. 48–63. Az ének az *Écsi énekeskönyv*be különféle úton elkerülhetett, mivel Kopcsányi ciklusa megtalálható Kájoni János *Cantionale catholicum*ában (132–143) és az 1703. évi *Cantus catholicus*ban (101–112) és más énekeskönyvekben is.

1629, HAJNAL Máttyás, *Az Jesus szívet szerető...*, Bécs, 177–179.

*Stabat mater dolorosa etc.
Boldog aszszony Szűz Máriának siralma*

1. Alla az keserves Anya,
Kereszt-fánál siralmába,
Látván függnyi szent fiát.
2. Kinek megededett szívét,
Töredelmes és bús lelkét
Hegyes-tör által járta.
3. Oh mely keseredett igyben,
Akkor vala gyötrelemben
Eggyetlen egynek Anya.
4. Ki sír vala és kínlódék,
Retteg vala és sínlódék
Szent Fiának nagy kínnyán.
5. 'S vajon vané, ki ne sírna?
Christus Annját hogyha látná?
Illy nagy keserűségben?
6. 'S ki türhethé, hogy ne szánná
Ez szent Anyát, hogy ha látná
Fiával illy nagy kínban!
7. Az ő Népének Vétkéért
Látá Jesusnak gyötrelmét
Es meg ostorozását.
8. Látá az ő édes fiát,
Hólt-számban ő el-hagyását,
Szent Lelke ki-adását.
9. Oh szűz, szeretetnek kúttya,
Engedd velem eggyüt nyúycha
Szívem szivednek kínnyát.
10. Add hogy szívem fel gerjedgyen,
Jesus szerelmétől éjjen,
Hogy néki kedveskegyem.
11. O szent Anya ezt mívellyed,
Meg feszültnek belém messed
Mélységessen sebeit.

1631, KOPCSÁNYI Márton, *A' boldog Szűz Maria élete*, Bécs, 293–295.

*A' boldog Szűz Marianak siralma
Stabat Mater*

1. Alván a' keserves Anya,
Keresztfánál siralmába,
Látá függni sz. fiát.
2. Kinek meg epedet szívét,
Töredelmes és bús lelkét,
Hegyes tör által járta.
3. Oh mely keseredet igyben,
Akkor vala gyötrelemben,
Eggyetlen egynek Anya!
4. Ki sír és bánkodik vala
Szomorkodik 's retteg vala,
Látvan kinnnyát fiának.
5. Kichoda a' ki nem sírna,
Krisztus Annját hogy ha látná,
Illy nagy keserűségben?
6. Ki türhethé hogy ne szánná,
Kegyess Anyát hogy ha látná,
Fiával nagy bánatban?
7. Az ő Népének vétkéért,
Látá Jesusnak gyötrelmét,
És meg ostorozását.
8. Látá az ő édes fiát,
Hólt számban ő el hagyását,
Midön lelkét ki adá.
9. Oh szűz szeretetnek kúttya,
Engedd velem eggyüt nyuicha,
Szívem szivednek kinnnyát.
10. Engedd szívem fel geriedgyen,
Jesusnak az ő szerelmén,
Hogy kedvében lehessenek.
11. Oh szent Anya ezt mívellyed,
Meg feszültnek mélyen messed,
En szivemben sebeit.

12. Meg sebesített fiadnak,
Értem tünyri méltóztatnak
Kínyját velem közöllyed.	12. <u>Sebesitetőt</u> fiadnak.
<u>Szenvedni méltóztatotnak</u>
Kínyját velem közöllyed.
13. Engedd veled hogy sirhassak
Föl feszülttön jaygathassak,
Míg nyuytom életemet.	13. Engedd <u>hogy veled</u> sirhassak,
<u>Meg feszülttön bánkodhassak,</u>
<u>Tellyes én életemben.</u>
14. Kereszt alatt veled állyak,
Ottan társúl fogadgyalak,
Síralmomban kívánlak.	14. Kereszt <u>mellet</u> veled <u>lenni,</u>
<u>Es téged tarsúl fogadni,</u>
Síralmomban kívánlak.
15. Ah Szüzeknek Nemes Szüze,
Ne vályl itt sovány ízemre,
Add hogy veled sirhassak.	15. Ah szüzeknek Nemes szüze,
Ne <u>légy kedvetlen szivemre,</u>
<u>Adgyad</u> veled sírhassak.
16. Christus halálának kínyját,
Kínszenvedésének sullyát,
Viselhessem sebeit.	16. Kristus halálának kínyját,
Kin szenvedésének sullyát,
Viselhessem sebeit.
17. Sebeivel sebesích meg
Keresztyével részegích meg
Szent fiadnak kedvéért,	17. Sebeivel sebesich meg,
Keresztyével részegich még,
Sz. <u>fiad szerélméért.</u>
18. Fel gerjeztett és gyulasztott,
Szüz, általad meg tartatott
Ítéletkor lehessenek.	18. Fel geriesztet és gyulasztot,
Szüz általad meg tartatot,
Ítéletkor lehessenek.
19. Christus kereszti örizzen,
Szent halála el készichen,
Szent Malasztja meg tarchon.	19. Kristus kereszti örizzen,
Sz. halála el készichen,
Sz. malasztja meg tarchon.
20. Midön az Test földé lészén,
Add az Lélek be mehessen
Paradichom fényében.	20. Midön <u>testem</u> földé lészén,
<u>Adgyad lelkiem</u> bé mehessen,
Paradichom fényében.

Énekeskönyveink szintén az 1629. évi Hajnal-fordítást terjesztették. A *Cantus catholicus*ben 1651-ben, és a későbbi kiadásaiban (1675, 1703, 1738, 1792), kevés változtatást találunk. Kájoni János *Cantionale catholicum*a, amely a fordítás erdélyi elterjedésében játszott nagy szerepet, 1676-ban a *Cantus catholici* szövegén már többet változtatott, olyan irányban is, amely visszatérést jelent Hajnal 1629. évi kiadásához (a 13. strófában). Ezen énekeskönyvekről elmondhatjuk, hogy nem írták át a szöveget, tulajdonképpen Hajnal 1629-es szövegét az egész ország területén ismertté tették.

Most egy olyan imakönyvben megjelent változatot veszünk szemügyre, melynek összeállítója, Mándli Miklós ferences szerzetes tudatosan válogatott kötetébe „hasznos imádságokat”, és azokat a második kiadásban (Kassa, 1759, 117–119)

„gántok nélkül szebb formában” hagyta ránk. Ha hihetünk Blahó Vince Horányi Elekkel közölt adatának,⁷ Mándli először latinul elkészített válogatását fordította magyarra a „szokásos módon”, vagyis ha volt korábban elterjedt szöveg, azt vette át és azt igazította. Nem tudom egyértelműen elhelyezni a változatok közé. Kájoni szövegére, az *Officium Rákócziánium* 18. század második felének kiadásaira is lehet gyanakodni. De azt sem zárhatjuk ki, hogy bizonyos variánsokat Mándli Miklós helyezett el a szövegben. A változtatások mögött nem mindig kell tudatosságot keresnünk. A szöveget újra kiadó személy, főleg ha szerzetes, tevékenysége során az ország több területén is megfordult, egyszerre rögzülhettek memóriájában a különböző helyeken énekelt variánsok, ezek közül több megnyerhette tetszését. Érthető ezek figyelembe vétele, mikor szövegkiadói helyzetbe került.

1629, HAJNAL Mátyás, *Az Jesus szívet szerető...*, Bécs, 177–179.

Stabat mater dolorosa etc.
Boldog aszszony Szűz Máriának siralma

1. Alla az keserves Anya,
Kereszt-fánál siralmába,
Látván fűgnyi szent fiát.
2. Kinek megededett szívet,
Töredelmes és bús lelkét
Hegyes-tör által járta.
3. Oh melly keseredett igyben,
Akkor vala gyötrelemben
Eggyetlen egynek Anyya.
4. Ki sir vala és kínlódék,
Retteg vala és sínlódék
Szent Fiának nagy kínyján.
5. 'S vajon vané, ki ne sirna?
Christus Annyját hogyha látná?
Illy nagy keserűségben?
6. 'S ki türhetné, hogy ne szánná
Ez szent Anyát, hogy ha látná
Fiával illy nagy kínbán!
7. Az ő Népének Vétkéért
Látá Jesusnak gyötrelmét
Es meg ostorozását.

1759, MÁNDLI Miklós, *Téli szent gyümölcsök...*, Kassa, 117–119.

Siralmas Panaszj
Szűz Máriának

1. Alla a' keserves Anya
keresztfánál siralmában,
midön fögne Szent Fia
2. Kinek meg-epedett szívet,
töredelmes, és bus lelkét
hegyes tör által járta.
3. Oh melly keseredett igyben,
akkor vala, s-gyötrelemben
egyetlen egynek Anyya!
4. Ki sir vala, és kinlodik,
retteg vala, és gyötrödék,
Szent Fiának halálán.
5. Vallyon van e', ki ne sirna,
Kristus Annyát hogy ha látná
Fiával, illy nagy kínbán?
6. Ki türhetné, hogy ne sirna,
e' Szűz Anyát hogy ha látná,
illy nagy keserűségben.
7. Az ő népének vétkéért,
látta Jésusnak gyötrelmét,
és meg-ostorozását.

⁷ *Horányi Elek levelezése*, s. a. r., bev. és jegyzetek SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források, 8), nr. 12.

8. Látá az ő édes fiát,
Hólt-számban ő el-hagyását,
Szent Lelke ki-adását.	8. <u>Látta</u> az ő édes fiát,
holt-számban ő el-hagyását,
szent Lelke ki-adását.
9. Oh szüz, szeretetnek kútyya,
Engedd velem együt nyúycha
Szívem szivednek kinnját.	9. Oh Szüz <u>szeretet forrása,</u>
<u>hogy fájdlmid lelkem lássa</u>
<u>enged, 's-kinod visellyem.</u>
10. Add hogy szívem fel gerjedgyen,
Jesus szerelmétől égjen,
Hogy néki kedveskegyem.	10. Ad, hogy szívem fel-gerjedgyen,
Jésus szerelmétül égjen,
hogy néki <u>kedveskegyen.</u>
11. O szent Anya ezt mívellyed,
Meg feszültnek belém messed
Mélységessen sebeit.	11. Oh Szent Anya ezt mívellyed,
meg-feszültnek belém <u>rejtse</u>
mélységessen sebeit.
12. Meg sebesített fiadnak,
Értem túrnyi méltóztattnak
Kínnját velem közöllyed.	12. <u>Meg-sebesült Szent</u> Fiadnak,
értem <u>tűrő magzatodnak,</u>
<u>közöld velem kinnját.</u>
13. Engedd veled hogy sirhassak
Föl feszülttön jaygathassak,
Míg nyuytom életemet.	13. Enged, <u>hogy veled</u> sirhassak,
<u>szent Fiadon</u> jaygathassak,
mig <u>e' világon élek.</u>
14. Kereszt alatt veled állyak,
Ottan társul fogadgyalak,
Siralomban kívánlak.	14. Kereszt alatt veled állyak,
ottan társul fogadgyalak,
<u>és te veled könyvezzek.</u>
15. Ah Szüzeknek Nemes Szüze,
Ne vályl itt sovány ízemre,
Add hogy veled sirhassak.	15. Ah Szüzeknek nemes Szüze,
ne <u>légy keserüségemre</u>
<u>szent Fiadnak kedvéért.</u>
16. Christus halálának kinnját,
Kinszenvedésének sullyát,
Viselhessem sebeit.	16. Kristus halálának kinnját,
kinszenvedésének sullyát,
viselhessem sebeit.
17. Sebeivel sebesích meg
Keresztyével részegích meg
Szent fiadnak kedvéért,	17. Sebeivel sebesits-meg,
keresztyével részegits-meg,
<u>hogy kedvében lehessenek.</u>
18. Fel gerjeztett és gyulasztott,
Szüz, általad meg tartatott
Ítéletkor lehessenek.	18. <u>Hogy fel-gerjedt tiszta szíved,</u>
Szüz általad, <u>'s-vig örömmel</u>
<u>ítéletre mehessenek.</u>
19. Christus kereszti örizzen,
Szent halála el készíchen,
Szent Malasztja meg tarchon.	19. Kristus kereszti örizzem,
szent halála <u>ékesítsen,</u>
Szent malasztja meg-tartson.
20. Midön az Test földé lészen,
Add az Lélek be mehessen
Paradichom fényében.	20. Midön a test földd é lészen,
ad, a' lélek bé-mehessen
paraditsom fényibe.

Az imakönyvek esetében gyakoriak a tükörszedéssel készült változatok. Ezekben az esetekben a szövegek változatlanok maradnak. Jól szemlélteti ezt az *Officium Rákócziánium* öt megvizsgált kiadásának⁸ variáns-jegyzéke. Ebben az esetben könnyű a hagyományos módon történő variánsleírás. Együtt kezelhetőek a kiadások: *Officium Rákócziánium*, Kassa, 1767, 216–219. Variánsok az 1629. évi fordításhoz, mint alapszöveghez viszonyítva:

- 1/3. sor: Midön fűgne Szent Fia
- 3/1. sor: ügyben
- 4/2. sor: 's szomorkodék
- 4/3. sor: Hogy lön Fia halála
- 5/3. sor: Szomorúságban
- 7/2. sor: Láta
- 8/1. sor: Láta
- 9/1. sor: szeretet forrása
- 9/2. sor: Hogy fájdalmad lelkem lássa
- 9/3. sor: Enged, 's kínod visellyem.
- 12/2. sor: Értem kínzott magzatodnak
- 12/3. sor: Közöld velem kínnyait.
- 13/1. sor: hogy veled
- 13/2. sor: Szent Fiadon
- 13/3. sor: Míg e' világban élek
- 14/3. sor: És te veled könyvezzek
- 15/1. sor: Áh
- 15/2. sor: Ne légy keserűségemre
- 15/3. sor: Szent Fiadnak kedvéért
- 17/3. sor: Hogy kedvében lehessek
- 18/1. sor: Hogy fel-gerjett tiszta szível
- 18/2. sor: Szüz általad, 's víg örömmel
- 18/3. sor: Itültre mehessek.
- 19/1. sor: keresztje
- 19/3. sor: segéllyen
- 20/3. sor: fényébe /fényjébe

A 18. század végén kiadott két énekeskönyvben (Bozóky Mihályéban és Szentmihályi Mihályéban) Hajnal Mátyás 1629. évi fordításának itt-ott alakított változatai szerepelnek.

Hajnal 1629-es fordításának variánsai közé sorolhatjuk a *Szent út* című kiadványban keresztúti énekként 1772-ben megjelent változatot. Több kiadása ismert a 18.

⁸ Felsorolásukat lásd e fejezet elején.

századból (1772, 1775, 1779, 1781, 1793: Győr, Eger, Vác, Pécs), a 19. század első felében különösen gyakori. A 14 stációs keresztút állomásain egy-egy strófát énekeltek, a 20 strófából négyet-ötöt (nem mindig azonosakat) elhagytak. Az elhagyásnál bizonyára figyeltek arra, hogy melyik stációnál tart a menet. Például a 4. állomáshoz (*Jézus fájdalmas anyjával találkozik*), az ének 5. vagy 6. strófája illet. (5. Vagyon-é ki ne siratná Kristus Annját... 6. Ki türhetné, hogy ne szánná E Szűz Anyát...) Attól függően került az 5. vagy 6. strófa ide, hogy a keresztút elején is elhangzott-e egy strófa, vagy csak a 1. stáció elején kezdték a *Stabat Mater* éneklését. (A kiadásokból a 4, 8, 10, 15. és 18. strófák maradtak el.) Ehhez hasonló módon énekeltek mi is Szelestén gyermekkoromban keresztutat kísérő énekként a *Stabat Matert*.

2. Hajnal Mátyás 1642-ben megjelent fordításáról és annak utóéletéről

- 1642, HAJNAL Mátyás, *A Jesus szívet-szerető szívek áitatosására [...] könyvetske*, Pozsony, 213. – RMNy 1952.
- 1643, *Officium B. M. Virg. az-az*, [...] *Szűz Mariának Három külömb időre-valo Szolozmaja*, Pozsony, 388–391. – RMNy 2016.
- [1672], *Lelki virágos kert*, Lőcse, 316–319.
- 1712, *Lelki virágos kert*, Nagyszombat, 316–319.
- 1732, *Szép Ajtatosságokkal telyes könyv, mely deák nyelven Officium Rakoczianum mondatik*, Buda, 282–284); Győr, 1756, 415–417; *Officium Rakoczianum*, Buda, 1756, 279–281. (A győri és budai kiadásban egymáshoz képest is vannak apróbb eltérések.)
- 1751, *Szent bútsú-járás, azaz a kereszt-viselő Kristus Jesus fájdalmas úttjának gyakorlása*, Buda, 15–43. Más 1800 előtti kiadásai közül kézbe vehettem: Eger, 1757, 1773.

Hajnal Mátyás 1642-ben erősen átdolgozott, „költőibbé tett” változatban (új fordításban) közölte magyarul a *Stabat Mater dolorosa* szövegét.¹¹ A rímképlet (aax, bbx) követte a latin eredetit (aab, ccb). Ezt a második fordítást az utókor kevésbé értékelte. A két változat összefüggéseiről Martinkó András írt alapos, elemző tanulmányt.¹²

Martinkó megállapításából annyit idézek, hogy ő az 1642-es, gördülékenyebb változatot többre értékelte, mint a korábbi. Hasonló helyzet máskor is előfordul irodalmunk történetében. Például a magyar időmértékes verselés egyik úttörője, Baróti Szabó Dávid többször nekirugaszkodott egy-egy latin vers magyarításának.

¹¹ RMKT XVII/7, nr. 71/II.

¹² MARTINKÓ András, *Hajnal Mátyás két „Stabat mater”-fordítása = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Budapest, Akadémiai, 1979 (Memoria saeculorum Hungariae, 3), 257–290.

Utókora az első, nyersebb, darabosabb változatokat nála is többre értékelte, mint a fordító Baróti által gördülékenyebbre, szebb hangzásúra alakítottakat. Ha végigtekintünk Hajnal Mátyás 1629-es fordításának tengernyi későbbi változatán, azt tapasztaljuk, hogy az utókor többnyire olyan változtatásokat hajtott végre a szövegen, amelyekkel (Martinkó szavait ismételve) gördülékenyebbé vált a szöveg.

1643-ban Draskovich János az előző évben kiadott második változatot helyezte el az általa fordított *Officium BMV* című pozsonyi imakönyvében. Ez a szöveg őrződött meg további officiumokban, imakönyvekben (Például *Lelki virágos kert*, Lőcse, 1672; Nagyszombat, 1712). Az *Officium Rákóczi*anumokban 1732-ben (282–284) és 1756-ban is ezzel találkoztam, de később (1767, 1771, 1790, 1791...) kicserélték, miként fentebb már láttuk, a közismertebb, jobban elterjedt 1629. évi fordításra. A jezsuiták ügyeltek arra, hogy az imakönyvet használó diákjaik azonos szöveget tanuljanak meg.

Bizonyára az officiumokban való előfordulás miatt került be Hajnal 1642-es fordítása a 18. század közepének *Szent bútsú-járás* című kiadványba. (Talán Dominikovits Modeszt ferences szerzetes volt a kötet összeállítója.) Tizennégy stációs keresztútról van szó (bár az elején Jézus háromszori elesését egynek véve, 12 állomást sorolt fel a kötet). Az elmélkedéseket és imádságokat kísérő énekek: az 1–10. stációnál az *Álla Mária fájdalva* – furcsa elosztással; a 11–14. állomásoknál pedig az *Atyának bölcsessége Isten igazsága* kezdősorú, négyszer kétstrófás, stróféként négysoros ének. Állomásenként az előénekes (elő-járó) énekelte Hajnal 1642-es fordítását, majd az *Atyának bölcsessége* két-két strófáját, melyre a hívek (Minnáján) állomásenként az *Álla Mária fájdalva* 11–12. strófájával válaszoltak. Ez így szól:

O Szent Anyja! ezt mivellyed,
Hogy szívemben méllyen verjed,
A' feszültnnek szegeit:
Vérben úszó Szent Fiadnak,
'S én érettem kinzatottnak,
Oszszad velem sebeit.

A magyarázatra szoruló strófaelosztás:

Stáció Ének: Hajnal M. 1642-ben kiadott fordításának strófái
(A XI. állomástól csak a refrén strófái vannak ebből.)

- I. *Elő-járó*: Álla Mária fájdalva, 1–2. strófa
Minnáján: 11–12. strófa
- II. *Elő-járó*: Álla Mária fájdalva, 3–6.[1] strófa
Minnáján: 11–12. strófa
- III. *Elő-járó*: Álla Mária fájdalva, 7–8. strófa
Minnáján: 11–12. strófa

A 9–10. strófák elmaradnak!

- IV. *Elő-járó:* Álla Mária fájdalva, 11–12. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
- V. *Elő-járó:* Álla Mária fájdalva, 13–14. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
- VI. *Elő-járó:* Álla Mária fájdalva, 15–16. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
- VII. Nincs ének!
- VIII. *Elő-járó:* Álla Mária fájdalva, 18–17.[!] strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
- IX. Nincs ének!
- X. *Elő-járó:* Álla Mária fájdalva, 19–20. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
A' Kristus Keresztéről Solosma
- XI. *Elő-járó:* Atyának bölcsessége, 1–2. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
- XII. *Elő-járó:* Atyának bölcsessége, 3–4. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
- XIII. *Elő-já ró:* Atyának bölcsessége, 5–6. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa
- XIV. *Elő-járó:* Atyának bölcsessége, 7–8. strófa
Minnyájan: 11–12. strófa

Az OSzK-ban az 1757. évi egri kiadású *Szent bútsú-járás* egyik példányának tulajdonosa a 18. század második felében gyakori variánsokkal írta be kötetébe Hajnal 1629-es fordítását, bizonyára azért, mert a kiadásban nyomtatva Hajnal 1642. évi fordítása szerepelt. A 15–18. strófák hiányoznak másolatából. Talán azért, mert a bejegyző olyan keresztútjáráson is részt vett, amelyen a *Szent út* című kiadványból énekelték a szöveget. (Ám a másolat variánsai gyakran nem egyeznek a *Szent út*-ban közölt szöveggel, ami énekléskor zavart okozhatott. Az ilyen helyzetekre is vonatkozott Nagy Ignác székesfehérvári püspök megjegyzése, amikor „zurzavar” éneklési gyakorlatról, az énekszövegek együtt énekelte eltéréseiről írt.¹³

¹³ SZELESTEI N. László, *Sélyei Nagy Ignác püspöksége (Tanulmányok és források)*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport– Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 27), 48.

3. Más fordítások, szövegfelhasználások

- 1634 (6 strófa önálló versként fordítása), KOPCSÁNYI Márton, *Elmélkedések*, Bécs, 116–117.¹⁴
→ Écsi ék.
- 1674, *Cantus catholici*, Kassa, 292–294.
- 1695, (felh.) NÁRAY György, *Lyra coelestis*, Nagyszombat, 62–65, 65–66.
→ Écsi ék., Ötvenyi ék.
- 1785, ÁNYOS Pál, (NAGY Ignác szerk.), *Énekek könyve*, Pest, 61–63. (*Ének a Hétfájdalmú Szűz ünnepére*)
- 1855, TÁRKÁNYI, ZSASSKOVSKY, *Katolikus egyházi énektár*, 132–133.
→1888 (átv.), BOGISICH Mihály, *Őseink buzgótsága*, Budapest, 136–138.
→1914 (átv.), BAKA János, *Erdélyegyházmegyei énekeskönyv*, Gyergyószentmiklós, 186–187.
→1918 (átv.), *Orgonahangok*, 545–547.
- 1931, HARMAT Artur, SÍK Sándor, *Szent vagy, Uram!*, Budapest, nr. 65.
→1985 (átv.), *Éneklő Egyház*, Budapest, nr. 90.
- 1933, BABITS Mihály, *Amor sanctus: Szent szeretet könyve*, Budapest, (A Magyar Szemle könyvei), 1933¹, 176–181.
- 1934, SÍK Sándor, *Himnuszok könyve: A keresztény himnuszköltészet remekei*, Budapest, (1943), Szent István Társulat, 376–379. (Néhány helyen eltér az 1931-ben kiadott szövegtől).

A kedvelt énekeknek kialakult sokféle variánsa kedvezett annak a gyakorlatnak, hogy szövegkontaminációk jöjjenek létre. Már korai énekeskönyveinkben (*Cantus catholici*, *Cantionale catholicum*) olvashatjuk a *Stabat Mater dolorosa* szomszédságában a *Stabat juxta crucem Christi* kezdetűt is, *Placatus secundus de Beata Virgine: per modum dialogi* felirattal. Náray György húsz strófás Mária-siralma ennek magyarítása, énekeskönyvéből került át az *Écsi-* és az *Ötvenyi kéziratos énekeskönyvek*be. Csak az alap-helyzet, a kezdet azonos az általunk vizsgált szövegekkel, a második siralomban Máriát kérdező énekes is szerepel.

Az 1674-es *Cantus catholici*ben Hajnal fordításainak és az 1651. évi *Cantus catholici* kiadásának ismeretében új fordításnak tekinthető változat látott napvilágot. A 20 strófás, strófanként négy sorossá bővített fordításban a negyedik sor nem a harmadik megismétlése. Egyébként a sorok szótagszáma változatlan maradt (8+8+7, az ismétlődő vagy negyedik sor is 7).¹⁵ Ennek a szövegnek más kiadásával, vagy kéziratos előfordulásával nem találkoztam.

¹⁴ Kiadása: RMKT XVII/7, nr. 63.

¹⁵ *Cantus Catholici Latino-Hungarici* [...] autoritate et liberalitate [...] Francisci Leonardi SZEGEDI episcopi Agriensis, Kassa, 1674, 292. – Kiadása: RMKT XVII/7, 526–527.

1785-ben Nagy Ignác kérésére Ányos Pál készített új fordítást az *Énekek könyve* 1785. évi kiadásába. Az éneknek Nagy Ignác határozott funkciót szánt: (*A' Boldogságos Szűz hét fájdalmai innépén*, 61–63) Ányos így írt erről a fordításról: „Jedzés. Ez ugyan már az Anyaszentegyháznak gyakorlott éneke és a magyar nyelvben is fordítva és nyomtatva találkozik, de az öszvehangoztatásnak a régi fordításban számtalan hibái miatt, 's a keseredett Szűzanya nagyobb dicsőségére újonnan fordítottam; tapasztalni fogja az olvasó a régi és e között a fordítás között való különbséget; melyből kitetszik, hogy nem kérkedés okáért esett ezen fordítás, hanem hogy az Isten rendesebben s módosabban szerzett énekkel tiszteltessék, magasztaltassék, amint ötet régenten Dávid és több szent atyák minden kitelhető ékességgel készített versekkel dicsőítették.¹⁶ Ányos igazi műfordítást készített, elterjedéséről azonban nincs adatom.

A 19. század közepén Egerben megjelent Tárkányi-Zsasskovszky-féle népének-tárban (1855) a *Stabat Mater dolerosa* szintén új fordításával találkozunk. A folyamatosan azonos dallammal népszerűvé vált szöveg bizonyára Tárkányi Béláé. Ezt a szöveget közölte Bogisich Mihály *Őseink buzgósága* (1888) című kötetében, ezt vette át Baka János, *Erdélyegyházmegyei énekeskönyve* és a 20. század elején nagyon népszerűvé vált *Orgonahangok* című énekeskönyv.

A 20. században a *Szent vagy, Uram!* kiadványban Sík Sándor új fordítása terjedt el, mai napig az a „hivatalos” szöveg, ezt vette át az *Éneklő Egyház* (166, nr. 90).¹⁸

Összegezve:

A *Stabat Mater dolerosa* magyar nyelvterületen közkedvelt népénekként, idők során többféle változatban vált ismertté. A legelterjedtebb, Hajnal Mátyás 1629-ben kiadott fordítása, amelynek sokféle variánsa jelent meg. Hajnal 1642-ben közzétett újabb fordítása officium jellegű imakönyvekben vált használatossá. A 18. században mindkét változatot elhelyezték egy-egy, 14 stációs keresztút kísézőénekévé vált, az utóbbit előénekes énekelte, és ugyanazon két strófát (11–12.) minden állomásnál ismételte a közösség. Léteztek a 17. századtól nemcsak e két fordításnak variánsai, hanem más fordítások is. (Ezek közül a 19. és a 20. században is országosan elterjedt egy-egy változat.)

¹⁶ SZELESTEI, *Sélyei Nagy Ignác*, 13. j. i. m., 75. Ányos Pál *Stabat mater*-fordítás utáni megjegyzésének lelőhelye: Székesfehérvár, Püspöki Levéltár, nr. 1537. A fordítás kiadása: SZELESTEI N. László, *Irodalom és lelkiség*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2013 (Lelkiségtörténeti tanulmányok, 6), 105.

¹⁸ *Éneklő Egyház*, 1. j. i. m., nr. 90. A 14. strófa első sora a *Szent vagy Uram!*-ban A keresztnél véled állni...; az *Éneklő Egyház*-ban: A keresztet véled állni...

Téli szent gyümölcsök (Ima- és énekeskönyv a 18. századból)

Horányi Elek levelezésének sajtó alá rendezése közben megakadt a szemem egyik ferences adatközlőjének, Blahó Vincének (1725–1785) 1770-ben írt levelén, amely szerint a vépi születésű, 1767-ben elhunyt Mándli Miklós ferences szerzetes (concionátor) Kassán 1738-ban magyarra fordítva tette közzé *Téli szent gyümölcsök* címmel a latin *Fructus hyemales* című könyvet. Az adat szó szerint bekerült Horányi írói lexikonába,¹ a különböző életrajzgyűjteményekben való vándorlása során annyit változott, hogy Mándli neve alá került a latin változat is. Így említi Szinnyei József írói lexikona² és Takács Ince 17–18. századi ferences aszketikus kiadványokat felsoroló kötete.³ Fridrich Urbán 1759-ben közzétett rendtörténete szerint Mándli az 1740-es, 1750-es években az alábbi helyeken volt házfőnök: Kaplony, 1742; Debrecen, 1743; Nagyszőlős, 1756; Eger, 1757; Kecskemét, 1758.⁴

Érdeklődésemet részben Mándli Miklós szülőföldemhez közeli származása motiválta, másrészt az, hogy a források latin szöveg magyar fordításáról tettek említést; de különösen arra voltam kíváncsi, hogy mit takar a Blahó által írt „libellus religiosus precibus refertus” kifejezés, milyen jellegű imakönyvről van szó.

Először a szóban forgó imakönyv első kiadásait kerestem.⁵ A *Fructus hyemales sacri* először valószínűleg 1722-ben jelent meg Kassán, báró Mednyánszky Pál Lipót

¹ A kötetre vonatkozó mondatok: „Libellum religiosus precibus refertum *Fructus hiemales* in 8. mai. Latio sermone prius conscriptum, Hungarico donavit, eumque hoc insignitum titulo: *Téli szent Gyümölcsök*, Cassoviense typographeum anno 1738. excudit 8. Vivere desiit Levae, anno 1767.” Alexius HORÁNYI, *Memoria Hungarorum et Provincialium scriptis editis notorum, Pars 2.*, Viennae, 1776, 590. – Blahó Vince levelének közlése: *Horányi Elek levelezése*, s. a. r. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely, Források, 8), 46.

² SZINNYEI József, *Magyar írók élete és művei*, 8, Budapest, 1902, 490.

³ TAKÁCS Ince, *Magyar ferences aszketikus élet és aszketikus kiadványok a 17. és 18. században*, Budapest, 1942, 53.

⁴ Urbanus FRIDRICH, *Historia seu compendiosa descriptio Provinciae Hungariae Ordinis Minorum S. P. Francisci Strictioris Observantiae [...] titulo Sanctissimi Salvatoris*, Cassoviae, 1759.

⁵ A fellelt kiadások egy-egy példányának jelzetei: Latin nyelvű kiadások: Kassa 1722 (Prága, Národní knihovná, Cheb. N/274. Az interneten két helyen is megtalálható, egyik alkalommal ajánlás nélkül); Kassa 1743 (OSzK, 170.081); Kassa, 1772 (OSzK, 307.243); Magyar nyelvű kiadások: Kassa 1738 (OSzK, 327.572, címlap nélkül); Kassa, 1759 (OSzK, 828.383); 3. [jav.] kiad., Pest, Landerer, [é. n.], (OSzK, 608.687).

kassai kamarai elnöknek (vezetőnek) ajánlva, annak címerével.⁶ A latin ajánlás végén álló monogram (V. F.) egyértelműen cáfolja, hogy azt Mándli állította össze.⁷ Ajánlás nélkül Kassán 1743-ban és 1772-ban kinyomtatott példányok is ránk maradtak. 1729-es évvel ellátott címlap is ismert. Magyarul *Téli szent gyümölcsök* címmel először szintén Kassán látott napvilágot, 1738-ban.⁸ Az eddig említett kiadások nyolcadrét alakúak. Magyarul másodszer Kassán 1759-ben tették közzé kis negyed-rét méretben,⁹ harmadszor pedig már nagy negyed-rét formátumú változatban Pesten, 1795-ben, ifj. Landerer Mihály műhelyében.¹⁰

További kiadásokból nem találtam példányt, ám valószínű, hogy Kassán több utánnomás készült, ugyanis a nyomda hirdetési katalógusai gyakran kínálták eladásra a latin változatot (1748–1772, 1774)¹¹ ugyanúgy, mint a magyart (1738–1753, 1761–1774).¹² Az állandó piacon tartás bizonyára több kiadást jelent. A *Magyar Hírmondó* ifj. Landerer Mihály kiadványaként jelezte szentképpel együttes megjelenését a készülő új magyar könyvek között 1795-ben.¹³

⁶ *Fructus hyemales sacri pro quotidiano usu, et Sacratioribus Anni festis cum methodo confitendi, et communicandi, aliisque fructuosus suspiriis, et Meditationibus ex optimis pietatis campis in compendium collecti*, Cassoviae, Acad., 1722, [2] (metszet Mednyánszky-címerrel), [2] (előcímirat), [4] (ajánlás), 486, [10] p.

⁷ Blahó és Horányi ezt még nem állította. Lásd az 1. jegyzetet.

⁸ *Téli szent gyümölcsök, melyek a lelki éhségnek minden napi enyhítésére minden napokra, 's kiváltképpen jelessebb ünnepekre, más próbált ájtatos könyvekből egybe szedettek, és rövidebb summába foglalattak. Mellyben minden szükséges, és hasznos imádságok fel találhatnak; melyek most ujjonnan déákból magyar nyelvre fordítottak*, Kassa, Akad., 1738, [10], 744, [6] p. – Az OSzK 1740 körülre (korábban 1730 körülre) datált példánya ezzel egyezik. Az 1738-ban megjelent kiadásban a 'cs' hang írásképe a ma használatossal egyezik: cs, az 1759-ben, szintén Kassán kiadottban pedig ts.

⁹ *Téli szent gyümölcsök, az az némely hasznos imádságok, melyek más ájtatos könyvekből egybe szedettek, és most másodszer, a' mint lebetett, gántok nélkül szebb formában ki-adattak*, Kassa, Akad., 1759, [12], 402, [2] p.

¹⁰ *Téli szent gyümölcsök, az az némely hasznos imádságok, melyek más ájtatos könyvekből egybe-szedettek, és most harmadszor, a' mint lebetett, gántok nélkül és szebb formában ki-adattak*, Pest, Ifjabb Landerer Mihály költségével és bötűivel, [1795?], 4r, [2] (metszet, „Binder sc. Budaé), 274, [2] p.

¹¹ A kassai jezsuita nyomda hirdetési katalógusaiban 1757–1774 között szerepelt nyolcadrét *Geistliche Winter-Frucht* kiadványról ezt olvashatjuk: „ein überaus nützlichés BettBuch von schönsten Gebbetern in grösseren Druck?”. PAVERCSEK Ilona, *A kassai könyvek útja a nyomdától az olvasóig*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1992 (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei, 2), 182, 251.

¹² PAVERCSEK, *A kassai könyvek*, 11. j. i. m., 21, 74.

¹³ Magyar Hírmondó, Hetedik szakasz, Bécs, 1795, 668: Téli Szent Gyümölcsök (új nyomtatás) Imádságos könyv, képpel együtt, 410, 36 xr.

Az imakönyvnek *Geistliche Winter-Frucht* címmel Pavercsik Ilona három német nyelvű kassai kiadását említi.¹⁴ 1731-es impresszumú példányt őriz a kassai Kelet-szlovákiai Múzeum,¹⁵ egy bécsi árverésen napjainkban 1753-as címlappal kínálták.¹⁶

A kiadások közös jellemzője, hogy tekintettel van a homályosodó látású öregekre, a szokásosnál jóval nagyobb méretűek a kötetek betűi. A német nyelvű változatok¹⁷ a magyarhoz hasonlóan szintén nagy betűkkel készültek.¹⁸

Észrevételek az imakönyv tartalmáról:

I. Kollekták

Mielőtt részletesebben ismertetem a kiadványt, néhány mondatban megelőlegezem, miért is jelentős ez az imakönyv. Elsősorban kollektafordításai miatt, amely azzal, hogy liturgikus imafordításokat ad anyanyelven a hívek kezébe, jól illeszkedik a 18. századi katolikus megújulási törekvések vonulatába. Az imák, liturgikus szövegek, himnuszok fordítása (vagy nem ritkán azok korábbi fordításainak átvétele) alapján véleményt alkothatunk Mándli fordítói tevékenységéről. A latin alapszövegek kiválasztása és a későbbi kiegészítések is korjellemzőek.

Az első latin (1722) és magyar (1738) kiadás ajánlása:

Fructus hyemales

Hic libellus precatorius intitulatus comprehendit collectas, et selectas ex diversis Authoribus, et libris precatoriis jam prius approbatas preces, et devotiones in hunc finem majori Typo productus, ut illi, qui jam pro

Ajánlo levél

Ezen imádságos könyvben foglaltatnak sok áitatos imádságok, mellyek sok probált Authorok könyveibül egybe szedettek, és mást nagyobb betűkkel azon okbül ki-botsátattak; hogy az éltesebbeknek-is, a' kiknek

¹⁴ PAVERCSEK, *A kassai könyvek*, 11. j. i. m., 182: Geistliche Winter-Frucht, ein überaus nützliches BettBuch von schönsten Gebbetern in grösseren Druck, 8°, 1737–1753 és 1757–1774.

¹⁵ Košice, Východoslovenské múzeum, nr. 175.

¹⁶ <http://www.erlesenes.org/produkt-schlagwort/gebet/> (2023. december 10.)

¹⁷ *Geistliche Winter-Frucht zu täglichen und deß gantzen Jahrs hindurch einfallenden Hoben Fest-Tagen nutzlichen Gebrauch tröstlichen Beicht- und Communion, auch andern vorhin schon längst approbirten schönen Gebettern, Ermahnungen, und Betrachtungen, welche auß denen vornehmsten Bett-Büchern alß ein Kern aller Gebetter zu böchsten Lob Gottes mit sonderbahren Fleiß aus Christlicher Liebe verfassset und zusammen getragen worden*, Caschau, Acad., durch Joh. Heinr. Frauenheim, 1731, 446 S. – *Geistliche Winter-Frucht zu täglichen und des gantzen Jahrs hindurch einfallenden Hoben Fest-Tagen Nutzlichen Gebrauch tröstlichen Beicht- und Communion – Auch andern vorhin schon längst approbirten schönen Gebettern, Ermahnungen, und Betrachtungen*, Caschau, Akad., 1753, Kl. 8°. 493 S., 6 Bl.

¹⁸ Lásd a 11. sz. jegyzetet.

vectoris aetatis, et debilis visus sunt, pro sua commoditate et quotidiano usu in solatium animarum suarum uti possint. Recommendatur etiam illis, quorum potioem vitae suae partem fors mundus absumpsit, ut saltem hucusque neglecta agnoscant, ut initium Salutis sit vitae FINIS.

homályosodik látások, alkalmatosabban szolgálhasson, nagyobb lelkek vigasztalásokra.

Javallom kiváltképpen azoknak, kiknek életeknek talán nagyobb részét-is a' világ vontá-el, hogy bár csak eddig való tunyaságokat meg-ismérvén üdvösségeknél kezdete lehetne életeknek vége.

A magyar fordító (Mándli Miklós ferences szerzetes) kihagyta a „comprehendit collectas, et selectas [...] preces” kifejezést. Az 1722. évi latin kötet címében az „in compendium collecti”-ben is szerepel a colligo ige participiuma, ám az imakönyv tartalmának ismerete egyértelművé teszi, hogy az első esetben a collectas szó kollektákat, a szentmise első könyörgéseit jelenti, a másodikban pedig a collecti kompendiumba gyűjtést. A 20–21. században gyakori panasz, hogy a liturgia szavai a korábbi időszakokban nem jutottak el a laikusokhoz. Ezt a sommás véleményt igyekeztem cáfolni azzal, hogy még a szentmise kánonjából is rendelkezünk elegendő, 17–19. századi magyar nyelvű fordítással, kiadással.¹⁹ A most vizsgált imakönyvnek szintén az az egyik sajátossága, hogy rövidebb liturgikus imaszövegeket (himnuszokat, könyörgéseket) ad a laikusoknak, az időbeli együttimádkozás reményében. Például a nagybőjti 40 nap kollektaszövegeinek mindegyikét olvashatjuk a kötetben.²⁰

A kollekta (9. századtól) a szentmise első könyörgésének az elnevezése. Nem biblikus eredetű, ünnepélyes, gyakran ritmikus prózában a pap által elmondott ima, amelyet 18–19. századi imakönyveink találóan *Oratio Ecclesiae*, az *Anyaszentegyház imája* elnevezéssel illetnek. Kialakulásáról, középkori és a II. vatikáni zsinat utáni változatairól Magyarországon is bőszeges a szakirodalom.²¹ A *Fructus hyemales sacri* című imaválogatásban és fordításaiban rögtön föltűnik ezek kiemelt szerepe, erre utal a latin alapváltozat ajánlása is.

¹⁹ SZELESTEI N. László, *Liturgia és magyar nyelv a kora újkorban: A szentmise*, Vigilia, 2013/11, 828–837; Uő, *Magyar nyelvű szentmiseszöveg-fordítások a 18–19. században*, Magyar Sion, 13, 2019/1, 99–114.

²⁰ 1722, 388–423; 1738, 556–587; 1795, 153–162.

²¹ DOBSZAY László, *A római rítus helyreállítása és organikus fejlődése*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport – LFZE Egyházzene Tanszék, 2017 (Műhelytanulmányok, 10), 189–194; HORVÁTH Balázs, *A miseorációk kutatása: Módszertan és előzetes eredmények*, Magyar Egyházzene, 24, 2016–2020/3, (2018/2019), 261–272.

Alább a karácsonyi, húsvéti és pünkösdünnepi szentmisék kollektájának magyar fordításait állítom egymás mellé.²² A latin szöveg két fordulatára (*corda Fidelium Sancti Spiritus illustratione docuisti*, valamint: *da nobis in eodem Spiritu recta sapere*) és magyar fordításaira érdemes figyelnünk. Az utóbbi fordítása a mai *Misekönyv*-ben: *ugyanazon Szentlélek segítségével megismerjük, ami helyes. A recta sapere* ennél több, a *sapere* a megismerésen túli jelentéséről lehet itt szó: tényleges érzékelésről és ezáltal megértésről. Bizonyára ezért fordította Mándli így: *azon Lélek által a' jókban foglalkodnunk*. Az 1859-ben kiadott *Mennyei hangok*-ban ez áll: *ugyanazon Szentlélekben a jót megismerjük és megkedveljük*.

A karácsonyi, húsvéti és pünkösdünnepi misék kollektafordításaival érzékeltetem, hogy olyan (a mai fordítások készítésénél felhasználható) fordulatok akadnak bennük, mint a korábban mintaként közzétett szentmisékánon fordításaiban. Kár, hogy a II. vatikáni zsinat utáni új fordítások készítői mindent előlről kezdtek. Egy ferences teológus kemény kritikáját idézem az 1991-es *Misekönyv* oratio-fordításairól: „Minden jóindulatom ellenére ünneprontóként meg kell írnom, hogy a miseorációk egy részét vagy latinul, vagy magyarul nem tudók fordították, vagy azt feltételezték, hogy ezek a könyörgések olyan dolgokról beszélnek, amelyek érthetetlenek, és érthetővé kell azokat magyarázni.”²³

²² A kollektafordítások évről-évre álló rövidítései:

1722, *Fructus hyemales* = *Fructus hyemales sacri pro quotidiano usu, et sacratioribus Anni festis cum methodo confitendi, et communicandi, aliisque fructuosus suspiriis, et Meditationibus ex optimis pietatis campis in compendium collecti*, Cassovia, Acad., 1722.

1795, (1738, 1759), *Téli szent gyümölcsök* = *Téli szent gyümölcsök, azaz némely hasznos imádságok, melyek más ajtatos könyvekből egybe-szedettek, és most harmadszor, a' mint lebetett, gántsok nélkül és szebb formában ki-adattak*, Pest, Ifjabb Landerer Mihály, [1795?]. (Kassa, Akad., 1738, 1759.)

1790–1793, GOFFINÉ = GOFFINÉ, Leonhard, *Apostoli és evangéliumi tudományra oktató könyvének első (és második) része*, ford. CSANKI Gábor, Pest, Trattner, 1790–1793.

1859, RADLINSZKY = RADLINSZKY Endre, *Mennyei hangok: Oktató, szertartásos, életrajz és énekes imakönyv*, Pest, 1859.

1945, SZUNYOGH = SZUNYOGH Xavér, *Magyar-latin Misszálé az év minden napjára*, Budapest, Szent István Társulat, 2. kiadás, (1945).

1991, *Misekönyv* = *Misekönyv* a Magyar Katolikus Püspöki Kar megbízásából, a hivatalos vatikáni kiadás alapján készült fordítás, Budapest, Szent István Társulat, 1991.

2021, *Latin-magyar Misekönyv* = *Kényelvív, latin–magyar Misekönyv a római rítus hagyományos formája szerint*, szerk. ALÁCSI Ervin János, Budapest, Ós-Kép Kiadó, 2021. (A Klinda Pál-féle hagyományos latin–magyar misszálé 1932-es változatának hasonmás kiadása.)

2022, *Római Misekönyv* = *Római Misekönyv* a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia megbízásából a harmadik, hivatalos, bővített vatikáni kiadás alapján készült fordítás, Budapest, Szent István Társulat, 2022.

²³ BARSZ Balázs, „Megváltásunk még reménybeli”: *Elmélkedés Karácsony vigíliája miséjének első könyörgéséről*, *Vigilia*, 61, 1996/12, 886–892, 886.

Karácsony ünnepi miséjének magyar kollektafordításai

1722, *Fructus hyemales*, 459:

Oratio. Concede, quaesumus, omnipotens Deus: ut nos unigeniti tui nova per carnem Nativitas liberet; quos sub peccati jugo vetusta servitus tenet. Per eundem Dominum nostrum etc.

1795, *Téli szent gyümölcsök*, 141; (1738, –; 1759, 221):

Imádság. Engedd kérünk mindenható Úr Isten, hogy minket a' te egyetlen egy Fiadnak újonnan-való testesülése meg-szabadítson, kiket a' bűnnek igája alatt a' régi szolgálat tartóztat. Ugyan azon mi Urunk Jézus Kristus által. Amen.

1793, GOFFINÉ, II, 28:

Anyaszentegyház Könyörgése. Adjad kérünk, Mindenható Úr Isten, hogy minket a' te egyetlenegy Fiadnak test szerént való új születése szabadítson-meg, kiket a' bűnnek igája régi rabságba tartott. Ugyan azon Sz. Fiad által 's a' t.

1859, RADLINSZKY, 435:

Egyházi ima. Engedd, kérünk, mindenható Úr Isten! hogy minket a te egyetlen Fiadnak testszerinti új születése megszabadítson, kiket a bűnnek igájában régi szolgaság tart. – Ugyan azon mi Urunk Jézus Krisztus által. Amen.

1945, SZUNYOGH, 111:

Könyörgés. Engedd, kérünk, mindenható Isten, hogy Egyszülöttednek a testben való új születése szabadítson fel minket, kik a bűn igája alatt régi rabszolgaságban élünk. Ugyanazon a mi Urunk...

1991, *Misekönyv*, 139, dec. 30 (Karácsony nyolcadának 6. napja):

Könyörgés. Kérünk, mindenható Istenünk, hogy egyszülött Fiadnak test szerint való születése a bűn régi rabságából szabadítson meg minket. A mi Urunk Jézus Krisztus, a te Fiad által, aki veled él és uralkodik a Szentlélekkel egységben, Isten mindörökkön-örökké.

2021, *Latin-magyar Misekönyv*, 38:

Könyörgés. Kérünk mindenható Isten add, hogy Egyszülötted földi születése minket a bűn igájától megszabadítson, ami alatt régi szolgaság bennünket fogva tart. Ugyanazon.

2022, *Római Misekönyv*, 142, dec. 30. (Karácsony nyolcadának 6. napja):

Könyörgés. Engedd, kérünk, mindenható Istenünk, hogy egyszülött Fiadnak test szerint való születése a bűn régi rabságából szabadítson meg minket. A mi Urunk Jézus Krisztus, a te Fiad által, aki veled él és uralkodik a Szentlélekkel egységben, Isten mindörökkön-örökké.

Húsvét ünnepi miséjének magyar kollektafordításai

1722, *Fructus hyemales*, 461–462:

Oratio. In die Paschatis. Deus qui solemnitate Paschali mundo remedia contulisti: populum tuum, quaesumus, coelesti dono prosequere, ut et perfectam libertatem consequi mereatur, et ad vitam proficiat sempiternam, Per Dominum.

1795, *Téli szent gyümölcsök*, 164; (1738, 590–591; 1759, 263–264):

Imádság. Ur Isten, ki Husvét Ünnepeben a' világnak orvosságot adtál: a' te népedet kérünk mennyei ajándékkal kísírd, hogy állhatatos szabadságot-is nyerhessünk, és az örök életre-is bé-mehessünk.

1793, GOFFINÉ II, 157 (Húsvéthétfőn):

Anyaszentegyház Könyörgése. Ur Isten, ki az Husvéti Innepléssel e' világot meg-orvosoltad: Kérünk a' te Népedet mennyei áldomásokkal gazdagítsad, hogy tökéletes szabadságra jutván, az örök életre vádúljon[!]. A' mi Urunk Jézus Kristus által Amen.

1859, RADLINSZKY, 567 (Húsvéthétfőn):

Egyházi ima. Úr Isten! ki a husvétal a világnak orvosságot készítettél, ápolgasd, kérünk, mennyei ajándékkal a te népedet, hogy tökéletes szabadságot nyerni, és az örök életre gyarapodni méltó legyen. A mi Urunk Jézus Krisztus s a t. Amen.

1945, SZUNYOGH, 594 (Húsvéthétfőn):

Könyörgés. Isten, ki húsvét ünnepe a világnak az üdvösség eszközt nyújtottad, add meg, kérünk, továbbra is népednek mennyei kegyelmedet, hogy méltó legyen mind a tökéletes szabadság elnyerésére, mind az örök élet útján való előhaladásra. A mi.

1991, *Misekönyv*. –

2021, *Latin-magyar Misekönyv*, 419 (Húsvéthétfőn):

Könyörgés. Isten! ki a husvéti ünnep által a világnak gyógyírt készítettél; támogasd kérünk népedet mennyei ajándékkal, hogy méltó legyen mind tökéletes szabadságra eljutni, mind az örök életre gyarapodni. A mi Urunk.

2022, *Római Misekönyv*, 332 (Húsvét IV. hete, szombat):

Könyörgés. Istenünk, te Húsvét ünnepe által mennyei orvosságot adtál a világnak, kérünk, kísírd kegyelmeddel Egyházadat, hogy az evilági feladatok teljesítésével eljusson az örök életre. A mi Urunk, Jézus Krisztus, a te Fiad által, aki veled él és uralkodik a Szentlélekkel egységben, Isten mindörökkön örökké.

Pünkösd ünnepi miséjének magyar kollektafordításai

1722, *Fructus hyemales*, 427–428: Festum Pentecost:

Oratio Ecclesiae. Deus, qui hodierna die corda Fidelium S. Spiritus illustratione docuisti: da nobis in eodem Spiritu recta sapere, et de ejus semper consolatione gaudere. Per Dominum nostrum etc.

1795, *Téli szent gyümölcsök*, 166; (1738, 597–598; 1759, 267):

Imádság. Ur Isten, ki e' mai napon hiveidnek sziveit, a' Sz. Lélek Isten világosításával tanítottad; add nekünk-is, azon Lélek által a' jókban foglalatost-kodnunk, és mindenkor az ő vigasztalásáru örvendeznünk. A' mi Urunk Jézus Kristus által. Amen.

1790, GOFFINÉ, I, 350:

Anyaszentegyház Könyörgése. Úr Isten! ki e' mai napon a' híveknek szíveit a' Szent Léleknek világosságával bé'töltötted: Adjad azon Lélekbe az igazat megismernünk, és az ő vigasztalásiban mindenkor vigadoznunk. A' mi Urunk Jézus Kristus által, ki te veled, és a' Sz. Lélekkel egyetemben él, és uralkodik örökkön örökké Amen.

1859, RADLINSZKY, 591:

Egyházi imák. Pünkösöd vasárnapra. Úr Isten! ki a mai napon híveinek szíveit a Szentlélek világosítása által tanítottad: add nekünk, hogy ugyanazon Szentlélekben a jót megismerjük és megkedvelljük, s az ő vigasztalásának örökké örvendezzünk. A mi Urunk s a t. Amen.

1945, SZUNYOGH, 658:

Könyörgés. Isten, ki a mai napon híveid szívét a Szentlélek felvilágosítása által oktattad, add meg nekünk, hogy ugyanazon Lélekben a jót megszeressük és az ő vigasztalásában mindig örvendjünk. A mi Urunk [...] ugyanazon Szentlélekkel.

1991, *Misekönyv*, 894 (Votív misék közt, a Szentlélekről):

Könyörgés. Istenünk, te híveid szívét a Szentlélek megvilágosításával tanítod. Add, hogy ugyanazon Szentlélek segítségével megismerjük, ami helyes, és az ő vigasztalásának mindenkor örvendjünk. A mi Urunk, Jézus Krisztus, a te Fiaid által, aki veled él és uralkodik a Szentlélekkel egységben, Isten mindörökkön-örökké.

2021, *Latin-magyar Misekönyv*, 474:

Könyörgés. Isten, ki a mai napon híveid szívét a Szentlélek fölvilágosítása által oktattad, add, hogy ugyanazon Szentlélek által a helyest megismerjük és vigasztalásának mindenkor örvendhessünk. A mi Urunk [...] ugyanazon.

2022, *Római Misekönyv*, 1001 (Votív misék közt, a Szentlélekről):

Könyörgés. Istenünk, te híveid szívét a Szentlélek megvilágosításával tanítod. Add, hogy ugyanazon Szentlélek segítségével megismerjük, ami helyes, és az ő vigasztalásának mindenkor örvendjünk. A mi Urunk, Jézus Krisztus, a te Fiaid által, aki veled éls és uralkodik a Szentlélekkel egységben, Isten mindörökkön-örökké.

II. Himnuszok

A vizsgált imakönyv liturgiaközelségére officiumi könyörgéseket, himnuszokat is például hozhatok. A himnuszok többségénél Mándli általános gyakorlatot követett, nem fordított, hanem közismert változatot közölt, néhol azokhoz is hozzányúlt. A *Stabat Mater* magyar változatának ebben az imakönyvben található egyéni fordulataival másutt már foglalkoztam.²⁴ Aquinói Szent Tamás két Oltáriszentség-himnu-

²⁴ SZELESTEI N. László, *Egy keresztúton is használt ének (Stabat Mater) magyar nyelvi szövegváltozatairól*. A tanulmányt lásd ebben a kötetben: 75–88.

sza szerepel a kötetben. A *Pange linguát* Kájoni János jól sikerült fordításában olvashatjuk, az *Adoro te devote* átültetése máshonnan nem ismert. Az utóbbinak magyar nyelvű előfordulásairól Bogár Judit írt kiváló elemzést.²⁵ Számbavette az ismert régi magyar változatokat, Pázmány Péter 1606-ban megjelent imakönyvétől kezdve (ahol öt strófa kapcsolódik a szentmise átváltoztatásához), nyomon követi ennek későbbi előfordulásait. Rögzíti és magyarázza mind a szövegben, mind a ritmusban tapasztalt eltéréseket. Felsorakoztatja ezek mellé az először Vásárhelyi Gergely katekizmusában 1615-ben közzétett változatot és leszármazottjait,²⁶ majd egy harmadik (1643-as, *Útitársban* megjelent) fordításait, továbbá példákön keresztül mutatja be a szövegháló összefüggéseit. A Bogár Judit által közölt variánsok közül talán a *Cantus catholici* 1674. évi szövegében akad a *Téli szent gyümölcsökben* szereplő szöveghez hasonló, a többi változattól néha meghökkentően eltérő, egyéni fordulat. A *Téli szent gyümölcsökben* található *Adoro te devote*-fordítás eddig elkerülte a kutatók figyelmét. A fordítás páros rímű, 12 szótagos sorokból áll. A 2. versszak hiányzott az átváltoztatáskor mondott imából. Az 5. versszak jól belesimul a vers hangnemébe. A fordításnak van néhány jó fordulata, de talán jobb lett volna, ha Mándli nem fordítással, hanem szövegátvétellel él.

Hymnus [az Oltáriszentségről]²⁷

Buzgon imádlak itt, el-rejtezett Isten,
Ki e' szinek alatt igazán vagy jelen,
Szivem néked magát egészen meg-agya,
Mert a gondolkodás elmémet meg-fogja.

Látás, tapogatas, kostolás nem veszi,
De a' hallas szobúl bizonyosan hiszi,
Hiszem, a' mit mondott az Istennek Fia,
Nincs annál igazabb, hitünk bizonyittya.

A' Keresztfán rejtve vólt csak az Istenség,
De ebben rejtve van Istenség, 's-emberség,
Mínd a' kettőt hiszem, 's-igazán meg-vallom,
Mít kért a' jó Lator én-is azt ohajtom.

²⁵ BOGÁR Judit, *Az Adoro te devote régi magyar fordításairól = Eucharisztia és Úrnacsora a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 21), 45–60.

²⁶ VÁSÁRHELYI Gergely, *Keresztényi tudományok rövid summája*, Bécs, Formica, 1615, 416r–417r.

²⁷ *Téli szent gyümölcsök*, 1738, 8. j. i. m., 127–130.

Noha Szent Tamással nem láttam sebeidet,
De még-is meg-vallom itt jelen létedet,
Erősítsd hitemet a' te Szent szavadra,
Hogy te benned bizván, jussak bódogságra.

Urunk halálának nagy emlékezete,
Kenyér, 's-bor szín alatt lelkünknek élete,
Ad az én lelkemnek hogy általad éllyen,
Edes ízt én bennem szentséged nevellyen.

Uram Jésus Kristus kegyelmes Pelikán,
Szent Véredben engem mosogass-meg tisztán,
Kinek egy csöp vér az egész világnak,
Elég mosására minden bűn mocskának.

Oh édes Jésum! kit itten imádok,
Ad meg-azt én-nékem, a' mit szomjuhozzok;
Hogy a' te ortzádat színrül színre lassam,
A' te országodban én-is meg-nyughassam.

III. A magyar szentekről

Az újra kiadott ima- és énekeskönyvek csak riktán jelennek meg változtatás nélkül. A 18. század második felében általában az imakönyvekhez énekeket nyomtattak, de nem ritka egy-egy új imaforma csatolása sem. Sajátos, hogy a vizsgált liturgiaközeli imakönyv latin alapváltozatában a szentek között nem szerepelnek magyarországi szentekről, szentekhez szóló imák. Ezek alapján arra is gondolhatnánk, hogy a szerző nem magyarországi, de az 1722. évi latin kiadáshoz nem találtam korábbi változatot, ráadásul Mednyánszky Pál Lipót kassai kamarai elnöknek ajánlotta egy egyelőre még rejtőzködő, V. F. monogrammal jelölt, talán ferences szerző. A magyar nyelvű változatba már beépült egy árulkodó blokk (1738, 329–364: Nagyboldogasszony, Szent István, Szent Imre Szent László és Szent Erzsébet tiszteletére; 1759, 183–200. és 1795, 118–128: Szent István, Szent László, Szent Imre, Szent Erzsébet sorrendben, azonos imaanyaggal). Érdemes felfigyelnünk a hazafias színezetre, amely annak a kornak a sajátja, amelyből eredeztetjük a *Boldogasszony Anyánk...*; *Ab, hogy vagy magyarok...* stb. énekeinket. Mivel ezek hangneme összefüggést mutat a 19. század közepétől „hivatalos”, Esterházy Pál nádor nevéhez kapcsolt, máig használt imánkkal, alaposabb elemzésre lesz szükség. Most az ima jellegének érzékeltetere idézem a csak az 1738-as magyar változatban előforduló rövid, Szűz Máriához szóló felajánló imát (329–333):

A' Szűz Máriához mint Magyar Ország Királynéjához imádság

Emlékezzél meg oh dicsőséges Sz. Szűz Mária, Magyar országnak választot Királné Aszonya, mi-történt rajtunk. Tekincs meg, és lásd meg a mi fogyatkozásinkat. Az okáért szomoru a' mi szívünk, sirván siránkozik, és a' könyhullajtások a' mi orczáinkon, nincsen a' ki meg vigasztaljon minket, minden barátink közül. Lásd meg oh Dicsőséges Királné Aszonyunk, mint homályasodot meg az arany, el-változott országunk szép-szine, és dicsössége nemzetünknek le tapodtatot, a' Sz: helyek kö falai le omlottak. Siránkozik hogy meg kevesedtek, a' kik az Ünnepek szentelésére jönnek. A' mi szüzeink és szerzetesink el-kergetettek, és mi magunk el-nyomatattunk a' keserüségűl; Minyájan a' kik dicsérnek vala minket meg utáltak; mert látták a' mi romlásinkat, és erőtlenységinket, felötte igen le tetettünk, nem lévén vigasztalonk. Az ellenség kezét vetette minden kívánságos javainkra, mert látta az eretnekeket, és hitetleneket bé mennyi az Isten szenthelyébe. Minyájan azért arva Magyarok te hozzád folyamodunk oh dicsőséges Királyné Aszonyunk. Lásd meg, és gondold meg, mely alávalokká lettünk, és rakva vagyunk keserüséggel. Azért alázatossan kérünk esedezzél Isten előtt érettünk; Hogy téricse visza azokat a' kik az igaz hittül el-távoztak, nyujcsom(!) menybül nékik világosságot, hogy meg-ismervén az égy igaz Üdvezülendő hitet, mind végig velünk égyüt abban szolgállyanak ö Sz. Felségének.

Téged pedig oh dicsőséges Sz. Szűz, és az egész mennyei szenteket velünk égyüt méltán tiszteljük; hogy így mind Országunk, s-mind nemzetünk boldogságát, és ezek után az örök életet is el nyerhessük. A' mi Urunk Jesus Kristus által. Amen.

IV. Kiegészítések a 18. század végén

A *Téli szent gyümölcsök* felépítésében, koncepciójában hasonlít Joannes Scotti szintén rövid imákat tartalmazó *Dies sacra* című, Magyarországon is gyakran kiadott kötetéhez, amely a Szentírás szavaival igyekezett megszentelni a laikusok napjait.²⁸ Szinte

²⁸ Joannes SCOTTI, *Dies sacra per loca Divinae Scripturae progrediens*, Cassovia, Acad., 1760, 178, [6] p. – Magyar nyelven: *Szent nap, avagy A' Szent Írásnak helyeiből egybe szedetett, és szerkesztett egész napi ájtatosság, minden renden lévő férfiak és asszonyok buzgóságokra alkalmaztatott és nyomtatott*, Kols'várat, Akad., 1761, [4], 180, [7] p. – Bővítményekkel: 1793. *Dies sacra per loca Scripturae Sacrae progrediens: accedunt preces audiendo missae sacrificio, annuis ecclesiae festivitibus, et suscipiendis sacramentis admodatae*, Agriae, Typ. Episc., 1793, 504, [6] p. – Hasonló címmel adott ki imakönyvet Mislci György magyarul: *Szent nap, avagy a napot szentül tölteni való ájtatosságok*, Buda, Akad., 1785, 47 p., cenzúrapéldánya: Budapesti Egyetemi Könyvtár, A 89/2. és németül: *Andachten den Tag beilig zuzubringen*, Ofen, Univ., 1786, 48 p. (18. század végi kézirata: Budapesti Egyetemi Könyvtár, A 96.).

vele azonos időben keletkezhetett vizsgált imakönyvünk latin forrása (*Fructus hyemales sacri*),²⁹ amely liturgikus imákat adott a hívek kezébe. Mindkét összeállítás sokszor megjelent a 18. században, anyanyelvi fordításokban is. E két kötet irányvonala jól illeszkedett a korszak katolikus megújulási törekvéseihez.

A gyakori újrakiadások között mindkét imakönyv esetében találunk (a 18. század közepe után) változásokat, újabb imák és énekek hozzáadását. Ilyen a *Dies sacra* 1793-as egri kiadása, amely már a címlapján is feltüntette a bővülést: *Hozzáadatok...*

A *Téli szent gyümölcsök* 1795-ben Pesten „harmadszor, a’ mint lehetett, gántok nélkül és szebb formában ki-adattak”, sem a címlapon, sem az alapszöveg után nem jelzi, hogy bővítették a kötetet, ám a a kötet utolsó 30 lapján toldások szerepelnek. Az első (244–250) *A’ keresztény lélek az Istenhez* című szép hálaadó elmélkedés, amelyet Nagy Ignác székesfehérvári püspök kétszer is közzétett (1785-ben és 1789-ben).³⁰ A második imádság (250–252) talán a *Téli szent gyümölcsök* második, 1759. évi kiadásakor a magyar szentek imabokra elől elhagyott, *Magyarország királynéjához* szóló, fentebb idézett imát pótlandó kerülhetett a kötetbe (*Imádság a’ Böldegságos Szűz Máriához, Magyarok’ örökös nagy Aszszonyához, és Pátronájához*). A harmadik (253–274) *külömb-külömbféle időkre, és bútságokra való énekek* (22 ünnepre szóló ének és a szentmisét végigkísérő *Ím arcunkra borulunk...* kezdetű 27 strófás ének) értékelésére a korban az imakönyvekhez csatolni szokott énekek alaposabb ismeretében lesz mód.

²⁹ A *Dies sacra* latinul először 1724-ben, a *Fructus hyemalis* 1722-ben jelent meg.

³⁰ *Énekek könyve szükséges litániákkal és imádságokkal a’ Magyar Keresztény Katolika Anyaszentegyház szolgálatjára Székes Fejérvári Püspökségben*, összeáll. [SÉLLYEI NAGY Ignác], Pesten, Fűskúti Landerer Mihály, 1785, 314–320. – *A’ kereszténynek ajtatossága, és hitbéli tanúsága, melyben rövideden meg-magyaroztatik minden, a’ mi az idvességre szükséges*, Posonyban, Fűskúti Landerer Mihály betűivel, 1789, 361–369.

Ányos Pál éneke az Oltáriszentségről az *Énekek könyvében* (1785)

A 2021-es esztendőben Budapesten tartott V. Eucharisztikus Világkongresszushoz kapcsolódó rendezvények az Oltáriszentség sokoldalú megközelítésére ösztönözték a szakembereket. Ehhez kapcsolódva barokk kori irodalmi emlékeinkről, köztük a barokk kori népenekekről is tanulmányok sora jelent meg. A tanulmányokban szó esik régebbi énekek jelenlétéről, újjak keletkezéséről, az éneklés liturgián belüli és azon kívüli alkalmairól, az énekek számáról és szövegösszefüggésekről.¹

Alábbiakban az 1785-ben megjelent *Énekek könyvében* található két Oltáriszentség-énekről lesz szó.² A kötetet Séllyei Nagy Ignác székesfehérvári püspök adta ki. A fennmaradt példányok többségének címlapján a püspöki címer és felirat jelzi, hogy a kötet az újonnan alapított Székesfehérvári Egyházmegye hívei számára készült. Másik változatát, amely általában katolikus hívek számára kínálta magát, az

¹ Az eredetileg 2020-ra tervezett kongresszus-ösztönözte tanulmányok:

– *Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. SZELESTEI N. László, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 21),

45–60: BOGÁR Judit, *Az Adoro te devote régi magyar fordításairól*

151–158: KOVÁCS Eszter, *Biblikus cseh nyelvű liturgikus népelemek az Eucharisztiairól és az Úrvacsoráról a 17. századi magyarországi énekeskönyvekben*

167–180: MEDGYESY S. Norbert, *Kájoni János fordította Eucharisztia-énekek Hymnariumában*

255–264: SZÁDOCKI Vera, *Oltáriszentségi énekek a 18. században*

– *Agnus Dei: Az Oltáriszentség tisztelete Magyarországon*, szerk. RÁKOSSY Anna, KONTSEK Ildikó, Esztergom, Keresztény Múzeum, 2019,

72–83: KÓVÁRI Réka, *Népelemek és népelek-feldolgozások az Oltáriszentségről*

54–71: MEDGYESY S. Norbert, *Népelemek és iskoladrámák az Oltáriszentségről a 17–18. századi Magyarországon*

– „*Leborulva áldlak...*”: *Az Oltáriszentség és az Úrvacsora a magyarországi vallási kultúrában*, szerk. BARNA Gábor, Budapest, Szent István Társulat, 2020 (A Szent István Tudományok Akadémia kiadványai, I. 1),

313–333: PAPP Ágnes, *Adalékok a magyar nyelvű miseének történetéhez*

335–360: SZALAY Olga, *Két régi magyar szentségi ének a 16. és a 17. századból* [Üdvözlégy, üdvösséges ostyá; Áldjad, ember, e nagy jódat]

361–382: KÓVÁRI Réka, *Az Oltáriszentség tisztelete Kájoni János Cationale Catholicum énekeskönyvében és erdélyi ferences kottás kéziratokban*

– MEDGYESY S. Norbert, „*Iduez legy, Szép Manna, Iduessenek meg adoja...*”: *Kájoni János fordította Eucharisztia-énekek a Hymnariumban*, Erdélyi Múzeum, 2018/2, 1–13.

² *Énekek könyve szükséges litániákkal és imádságokkal a Magyar Keresztény Katolika Anyaszentegyház szolgálatjára Székes Fejérvári Püspökségben*, összeáll. [SÉLLYEI NAGY Ignác], Pesten, Landerer, 1785.

eladhatóság érdekében készíthette a nyomdász. A kötetrel már többször foglalkoztam, részben Séllyei Nagy Ignác püspök személye ürügyén, másrészt azt bizonyítandó, hogy az énekeskönyvbe verseket írt, régi himnuszokat újra lefordított Ányos Pál pálos szerzetes, a korszak jeles költője.³

A 18. század közepétől a katolikus megújulást szorgalmazók a Bibliát és a szentmisét (ezzel együtt az Oltáriszentség fokozott tiszteletét) helyezték középpontba, a tanbeli ismeretek széles körű elterjesztésétől⁴ pedig az üres barokk külsőségek elmaradását remélték. A liturgikus és egyéb hitéleti alkalmakat tudatosan igyekeztek igényes tartalmi és formai elemekkel ellátni. Séllyei Nagy Ignác püspök (1777–1789) folytonimádó, egész egyházmegyéjére kiterjedő Oltáriszentség-társulat alapításával, általa szerkesztett ima- és énekeskönyvekkel, katekizmusokkal és papjai serkentésével próbálta hívei buzgóságát növelni.

Az *Énekek könyve* – miként a teljes címben olvashatjuk, imádságokat is tartalmaz – jól megírt szövegeire, újdonságára már korábban fölfigyeltek a kutatók.⁵ Újdonság benne a szentmisét végigkövető ének (*Ím arcunkra borulunk...*), verses katekizmus, vásár- és ünnepnap evangéliumi szakaszokat egységes formában megszólaltató énekek. Első átolvasásra is feltűnik azok igényes, művészi megfogalmazása, a régebbi és az új irodalmi értékű szövegek egymásmellettiége. Ányos Pál részbeni szerzőségéről és a kötet himnuszfordításairól már régebben írtam. Fordulatot jelentett kutatásaimban, mikor Nagy Ignáccal foglalkozva a Székesfehérvári Püspöki Levéltárban gondosan végignéztem a püspök kéziratos hagyatékát, köztük az *Énekek könyvének* kéziratát. A kötés nélküli, 278 paginás nyomda alá rendezett kéziratot több helyütt a kötetet szerkesztő főpap saját kezűleg javította. A végén számozatlan íveken a nyomtatvány és a rendezett kézirat énekeinek sorrendjétől kissé eltérő rendben álló előzmények között felismertem Ányos Pál kézírását, ami azt jelenti, hogy – legalábbis az ő kézírásában is ránk maradt énekeknek és fordításoknak – immár nem csak feltételezeten szerzője.⁶ A kötet két Oltáriszentség-éneke is olvasható kézírásában. (Ányos az énekeket az egyházi év

³ A tanulmányok összegzése: SZELESTEI N. László, *Séllyei Nagy Ignác püspöksége (Tanulmányok s források)*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 27), 57–76, 147–155. A nem hivatkozott adatok e kötetből való átvételek.

⁴ E célt szolgálták a jezsuiták által tartott kateketikai missziók is, a sokfelé megalapított Keresztény Oktatás Társasága és annak nagy példányszámban terjesztett kézikönyve (az ún. *Kérdő könyvecske*). Részletesen: SZELESTEI N. László, *A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon = Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség történetében*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 28), 127–137; ebben a kötetben: 205–224.

⁵ CSÁSZÁR Elemér, *Ányos Pál (1756–1784)*, Budapest, 1912 (Magyar történeti életrajzok, 57), 210–212; PAPP Ágnes, „*Epistola és Evangélium szerint való énekek*”: 18. századi kéziratos katolikus kántorkönyveink tanúsága, Zenetudományi Dolgozatok, 2011, 151–176.

⁶ Ányos autográf kézírata számozatlan, a továbbiakban ezért nem hivatkozom lapszámokra..

sorrendjében írta, a szentek ünnepeit nem különítette el. A végleges kézirat készítésekor kéziratának egyes íveit az új sorrend szerint helyezték el máshová. A nagycsütörtöki himnusz folytonosságát is érintette az átrendezés.)

Rendelkezésünkre áll tehát mindkét ének esetében nyomtatott szöveg, az annak alapul szolgáló kéziratmásolat és előzményként az énekek Ányos Pál kézírásában.

A fordítás Aquinói Szent Tamás († 1274) *Pange lingua* kezdetű Oltáriszentség-himnuszának magyarítása. Az úrnapi vecsernye himnusza, nagycsütörtökön az Oltáriszentséget a Szent Sírhoz kísérő ének. Ünnepeyesebb szentségkitétel alkalmával (például szentségi körmenet, szentségi áldás, szentséges litánia) latinul énekeljük az 5. és 6. versszakot *Tantum ergo...* kezdettel. Aquinói Szent Tamás himnuszának a 17. századból háromféle fordítása maradt ránk,⁷ ezek közül kettő vált elterjedté, Hajnal Mátyásé és Kájoni Jánosé.

Hajnal Mátyás *Szíves könyvecskéjében* jelent meg először a *Pange lingua / Zengjed nyelvem, dichőséges / Úr Testének Szentségét...* kezdetű változata, amelyet a *Cantus catholici* kiadásai terjesztettek el;⁸ a kiadásokban Hajnal szövegéhez képest helyesírási és magánhangzó/nyelvjárási változatok mellett csak néhány lényegtelen eltérés fordul elő. A másik, szintén gyakran énekelte változat Kájoni Jánosé, először 1676-ban a *Cationale catholicum*-ban jelent meg (*Mondj éneket zengő nyelvem szentséges Úr testének...*), népszerűvé válását Szentmihályi Mihály és Bozóki Mihály 18. század végi énekeskönyvei segítették.⁹ A Kájoni- és az Ányos-féle fordítás egymástól annyira eltér frazeológiailag is, hogy Ányos Kájoni fordítását egyáltalán nem használta, ezért többet most nem foglalkozom vele.

Ányos Pál saját kezű énekmásolataiban feljegyezte, hogy miért fordított le újra régi és gyakran énekelte himnusokat. A Jacopone da Todi († 1306) nevéhez kötött *Stabat Mater* fordítása után olvashatjuk, hogy

„Ez ugyan már az Anyaszentegyháznak gyakorlott éneke a magyar nyelvben is fordítva és nyomtatva található, de az öszvehangoztatásnak a régi fordításban számtalan hibái miatt [...] újonnan

⁷ A Pápai János kéziratában (1608) megőrzött fordítás nem gyakorolt hatást a később elterjedt fordításokra. Országos Széchényi Könyvtár, Quart. Hung. 311, 88b–89a. Kritikai kiadása: RMKT XVII/7, (8. j.), nr. 2.

⁸ HAJNAL Mátyás, *A' Jézus Szívét szerető színek ajtatosságára szíves képekkel ki-ábráztatott [...] könyvecske*, Bécs, 1629, 185–187. A vers Hajnal fordította alapszövegét a Pozsonyban 1642-ben újra kiadott kötetből közölte a kritikai kiadás: *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 7: Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, s. a. r. HOLL Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974, nr. 74.

⁹ KÁJONI János, *Cationale catholicum*, Csík, 1676, 278. Kritikai kiadása: *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 15/A: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek) – Szövegek*, s. a. r. STOLL Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó – Argumentum, 1992, nr. 321; *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 15/B: Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek) – Jegyzetek*, írta HOLL Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó – Argumentum, 1992, nr. 321.

fordítottam; tapasztalni fogja az olvasó a régi és e között a fordítás között való különbséget, melyből ki tetszik, hogy az Isten rendesebben 's modosabban szerzett énekkel tiszteltessék, magasztaltassék, s' mint őtet régenten Dávid, és több szent atyák minden ki telhető ékességgel készített versekkel dicsőítették." A nagycsütörtöki himnuszt (*Pange lingua*) Ányos az alábbi szavakkal kíséri: „Ezen ének is hasonló okokból mint fellyebb egy, egészen ujjonnan fordítottatott, a következővel együtt.” [A következő: Venantius Fortunatus (6. század) *Vexilla regis prodeunt*ja.] Ez azt jelenti, hogy a *Pange lingua* általa ismert fordításával sem volt megelégedve.

Ha Aquinói Szent Tamás latin szövege mellé odahelyezzük Hajnal Mátyásnak a *Cantus catholici* kiadásával elterjedt fordítását és Ányos Pál fentebbi idézet miatti fordítását, megértjük Ányos „újjonnan fordítottam” szavait. (Csak néhol fordul elő Hajnaléval azonos fordulat.) A latin szöveghez való hűség és a magyar a nyelv ritmusa is jobb az új fordításban. A hatodik strófában a Nemzetettet szó gondot okozhat, a nemzetetik 'születik' szó származéka. A legalább kétféle 'e' hangot ejtők érték jelentését.

Császár Elemér még úgy vélte, hogy a *Cantus catholici* 1738. évi kiadása lehetett Ányos mintája a nagycsütörtöki himnusznál. Bizonyítékként közölte mindkettőnek harmadik és hatodik strófáját.¹⁰

1 Pange, lingua, gloriosi
Corporis mysterium,
Sanguinisque pretiosi,
Quem in mundi pretium
Fructus ventris generosi
Rex effudit gentium.	4 Verbum caro, panem verum
Verbo carnem efficit:
Fitque sanguis Christi merum,
Et si sensus deficit,
Ad firmandum cor sincerum
Sola fides sufficit.
2 Nobis datus, nobis natus
Ex intacta Virgine,
Et in mundo conversatus,
Sparso verbi semine,
Sui moras incolatus
Miro clausit ordine.	5 Tantum ergo sacramentum
Veneremur cernui:
Et antiquum documentum
Novo cedat ritui:
Præstet fides supplementum
Sensuum defectui.
3 In supremæ nocte coenæ
Recumbens cum fratribus
Observata lege plene
Cibus in legalibus,
Cibum turbæ duodenæ
Se dat suis manibus.	6 Genitori, Genitoque
Laus et jubilatio,
Salus, honor, virtus quoque
Sit et benedictio:
Procedenti ab utroque
Compar sit laudatio. Amen.

¹⁰ CSÁSZÁR, *Ányos Pál*, 5. j. i. m., 210–212.

Hajnal Mátyás fordítása

A' Kristus Sz: Testéről Vérérol

- 1 Zengjed nyelvem, dichöséges
Ur Testének Szentségét;
Szent Vérének böchülletes
Árrát, mellyet Világért,
Nemes Virág, Szüznek tisztos
Magva, Királyunk le-tett.
- 2 Nékünk születt, 's adattatott
Tiszta Szüznek méhébol;
E' Vilagon nyájaskodott,
Adván magát Mesteröl;
Lakásának véget szabott
Chudálatos rendéböl.
- 3 Vég Vachorának idején,
Tanítványival éven,
'S Törvény dolgát véghez vívén
O Törvénybéli ételben;
Maga magát éledelben
Adá Kenyér 's Bor színben.
- 4 A' Test, Ige; Kenyért Testé
Igével változtatá:
Es a' Bort-is szent Vérévé.
Érzékenség eztet hogy-ha
Meg nem fogja; elég erre
Hitnek vastagítása.
- 5 Azért, ez illy nagy Szentséget
Le-borúlván imádgjuk;
És a' Régi jelenséget
Uj Törvénnyel nevellyük;
'S gyarló érzékességünket
Hitünk-alá hódítsuk.
- 6 A' Nemzőnek, 's Nemzetetnek,
Dichéret és tisztesség;
Aldás, öröm mind kettőnek,
Aldomás és dichöség;
Mind kettőtül eredőnek
Egyenlő Tiszteletség.

RMKT XVII/7, nr. 74.

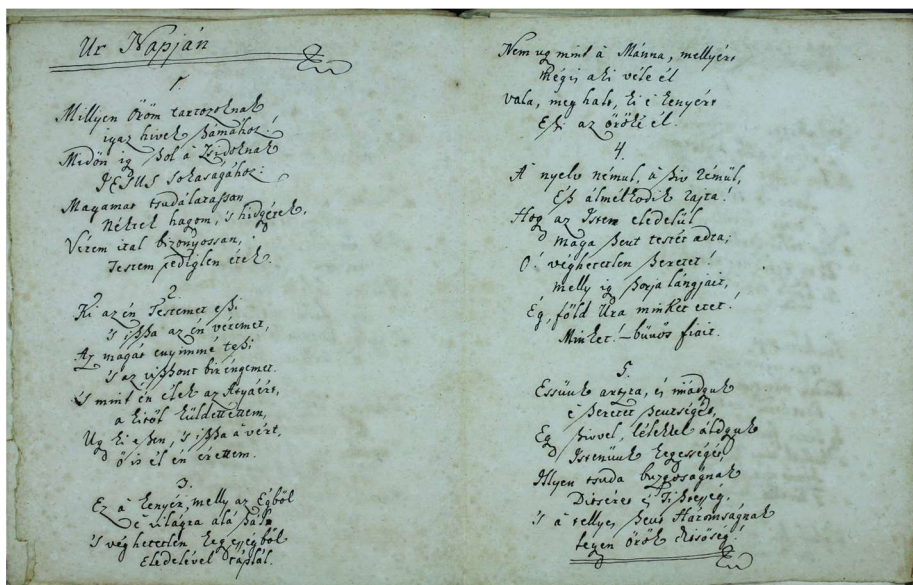
Ányos Pál fordítása

Nagy Tsötörtökön

- 1 Zengjed nyelvem Ur testének
Tsudálatos szentségét,
'S az ö drága szent vérenek
Érdemét, ditsöségét,
Mellyel e' Király népének,
Meg gyözte ellenségét.
- 2 Nékünk adatott, születt,
Gyümöltse Szüz méhének,
A' világban hirdettetett
Szentsége igéjének,
Tsuda rendel véget vetett
Közöttünk lételének.
- 3 A' végső vatsorához ül
Tanítványi Közében,
Hol a' Törvény rendét szentül
Meg tartya ételében,
'S magát adgya eledelül
Kenyér, és bor színében.
- 4 Test Ige, kenyért testévé
Egy szoval változtattya,
A' bort pedig szent vérévé,
'S noha szem láthattya,
Szivünk erősítésevé
Lesz az, hogy hit ugy tartya.
- 5 Tehát Hitünk illy szentségét
Imádgjuk hiv lelkünkkel,
'S ujjsuk meg régiségét
Buzgo tiszteletünkkel,
Értelmünknek gyengeségét
Erösítsük hitünkkel.
- 6 Nemzettetnek, 's a' Nemzőnek
Ditséret, és tisztesség,
Magasztalás mind kettőnek,
Aldás, öröm, erösség,
Mind kettőtül eredőnek
Legyen egyes ditsöség!

Énekek könyve, 1785, 127–128.

A kötet *Úrnapi éneke* perikopális ének, az ünnepnapra kijelölt evangéliumi szakasz didaktikus versbe öntése. Valószínűleg kántori előadásra készült, nem nép-éneknek. Talán pap távollétében, vagy hiányában énekelhették.

Ányos Pál, *Úrnapi éneke* (autográf kézirat)

Az evangéliumi énekek azon szándékkal készültek, hogy a vasár és ünnepnapokra kijelölt evangéliumi szakaszokat verses formában énekeljék. Magyar nyelven az első így összeállított és nyomtatásban is megjelent ciklus olvasható az *Énekek könyvében*. A megénekelt evangéliumi szakaszok általában öt strófában megfogalmazottak, strófaenként négyszer tizenöt (8 + 7 szótagú) sorból állnak, rímelnék (ababcdcd). A latin és a magyar költészetben egyaránt hagyományosnak tekinthető ez a strófaforma.

Ányos Pál evangéliumi énekeiben általában rövid bevezetés után jön az evangéliumi rész, majd (legtöbbször az utolsó két strófában) érzelmi azonosulásra hangozás történik.

Nézzük meg párhuzamosan az úrnapi evangéliumi szakaszt és annak Ányos általi versbe öntését. A *Római misekönyvben* Úrnapon Szent János evangéliumából olvastatott részletet az Egyház (6, 56–59).¹¹

¹¹ *Szent Biblia*, ford. KÁLDI György, Nagyszombat, 1732, 367.

[Úrnapon olvastatott evangéliumi szakasz
Szent János evangéliumából (6, 56–59).]

Abban az időben: Mondá Jézus a zsidó
seregnek:

56 Az én testem bizonytal étel, és az én
vérem bizonytal ital.

57 Aki észiz az én testemet és issza az én
véreemet, énbennem lakiz és én őbenne.

58 Amint engem küldött az élő Atya, én is
élek az Atyáért, és aki észzen engem, ő is él
énérettem.

59 Ez a kenyér, mely az égből szállott alá.
Nem úgy, amint a' ti atyáitok mannat
őttek, és meghóltak; A' ki e' kenyeret észiz,
örökké él.

Ur Napján

1

Milyen öröm tartozoknak
Igaz hívek számához!
Midön így szol a' Zsidoknak
Jesus sokaságához:
Magamat tsudálatassan
Néktek hagyom, 's hidgyétek,
Vérem ital bizonyossan,
Testem pediglen éték.

2

Ki az én Testemet észiz,
'S issza az én véreemet,
Az magát enyimmé teszi,
'S az viszszont bir éngemet,
'S mint én élek az Atyáért,
A' kitől küldtettem,
Ugy ki eszen, 's issza a' vért,
Ő is él én érettem.

3

Ez a' kenyér, mely az Égből,
E' világra alá szál,
'S véghetetlen kegyességéből
Eledelével táplál,
Nem ugy, mint a' Mánna, mellyért
Mégis aki véle él
Vala, meg halt, ki e' kenyért
Eszi, az öröké él.

4

A' nyelv némul, a sziv rémul,
Ész álmélkodik rajta!
Hogy az Isten eledelül
Maga szent Testét adta;
O! véghetetlen szeretet!
Melly így szorja lángjait,
Ég, föld Ura minket etet!
Minket! – bűnös fiait.

5

Essünk artzra, és imádgjuk
E' szeretet szentségét,
Egy szivvel, lélekkal áldgjuk
Istenünk kegyességét,
Illyen tsuda buzgoságnak
Ditséret, és tisztesség,
'S a' tellyes Szent Háromságnak
Legyen örök ditsőség!

Az éneklés módjáról csak feltételezésem van.¹² Nincs ugyanis az *Énekek könyvé*-ben sem kotta, sem dallam- vagy nótajelzés. A kötetet összeállító püspök, Séllyei Nagy Ignác a kötet bevezetőjében így írt: „Nótáját könnyű föltalálni akármelyikének is, ez kinek-kinek szabad választásában áll.” A 15 soros, 8+7-es tagolású, rimes sorokból álló strófaforma, mint már említettem, magyar nyelven is gyakori volt. A *Pange lingua* és annak Ányos általi fordítása háromszor 15 soros, rimes strófákkal. Az *Énekek könyvé*ben az evangéliumi énekek sajátja a négysoros változat. Ebben a formában olvashatjuk a *Lelki dicséret* című terjedelmes verses katekizmust,¹³ Paolo Segneri (1624–1694) olasz jezsuita szerzeményének fordítását is, amely a penitenciális missziók alkalmával az előénekest ismételve hangzott el. Séllyei Nagy Ignác 1787. január 22-én keltezett körlevelében azt ajánlotta papjainak, hogy az *Omni die dic Mariae* (magyarul: *Mondj naponként és óránként*) dallamára tanítsák meg ezt a katekizmust az iskolásoknak. Énekelhették hasonló módon a *Mondj naponként és óránként* dallamára az *Énekek könyvé*nek 4 x 8+7 strófaformájú sorokból álló evangéliumi énekeit is. Szentmihályi Mihály, *Egyházi énekes könyvé*ben több, az *Énekek könyvé*ből átvett evangéliumi énekhez ad *ad notam*-jelzést (talán a mindennapi gyakorlatot figyelembe véve nyolc esetben éppen a *Mondj naponként*-et is), de az ugyancsak az *Énekek könyvé*ből átvettekénél szerepel saját nótára (nota propria), vagy néhány más nótajelzés is. A *Mondj naponként* a 18. század utolsó évtizedében gyakori dallamát Szentmihályi Mihály kéziratossá és Bozóky Mihály nyomtatott énekeskönyvei kottával együtt közzétették: a dallamforma országosan ismertté válhatott. Az BTK ZTI Régi Zenei Osztály Történeti Énektárában ez a TÉ 152. típus.

Az *Énekek könyve* bevezetőjében Séllyei Nagy Ignác óhaja az volt, hogy a kötet „kellemetes zengedezés”-ű énekeihez olyan dallam társuljon, amely „kinek-kinek szabad választásában áll”. Az egyik társuló dallam mindenképpen a *Mondj naponként és óránként* közismert változata lehetett. Ányos úrnapi énekéhez szinte kínálkozott e dallam.

¹² Bővebben: *Séllyei Nagy Ignác püspöksége*, 3. j. i. m., 71–73.

¹³ Tanulmány és kiadás: *Uo.*, 77–84, 205–216.

Költészet, imádság Közelítések az Eucharisziához

Irodalmi művek hatásmechanizmusát nem könnyű boncolgatni. Lelkiségtörténeti téma esetén szembe kell néznünk azzal a helyzettel, hogy a 21. században az egyre csökkenő számú keresztény vallási ismeretanyaga messze elmarad attól, amit régebben a család, iskola és templom együtt kiépített az egyénben. Ma már a templomba járók többsége sem ismeri a szentmisén kívüli szertartásokat, lelkiségi alkalmakat; ismeretanyaga, szókincse a gazdag szöveg- és énekhagyományhoz szinte egyáltalán nem kötődik. E hagyomány fordulataihoz, szóképeihez, a szókincseben szépen kidolgozott gondolati és érzelmi vonulatokhoz nem tud kapcsolódni. Megfelelő helyzetek kialakításával azonban felkelhető az érdeklődés. Egy-egy jól megírt irodalmi mű, vagy egy hiteles keresztény életvitele, példája mindig elgondolkoztató.

A szó művészetének leirói, az irodalomtörténészek (sajátos módon) a 18. századi felvilágosodás óta nem tekintik szépirodalomnak a vallásos témájú műveket, azokat az alacsonyabb rendű, úgynevezett használati irodalom körébe sorolják. A képzőművészetben, zenében szerencsére nem így van. Mondandómban a vallással kapcsolatos irodalmi műveket az őket megillető helyen, a szépirodalmi művek között tárgyalom. Nemcsak azok keletkezésének idején, hanem a liturgiában, áhítati alkalmakkor máig is használatos helyükön. Egy példával megvilágítva: amint a liturgia helyszínét jelentő *Lőcsei Pál* mester szárnyasoltára művészi élményt ad a 21. század elején, hasonló módon adnak művészi élményt a liturgia során elhangzó imák és énekek, a megszólaltatott zeneművekkel együtt.

A következő gondolatmenettel megpróbálom érzékeltetni, hogy mennyire segíti a vallással kapcsolatos művek megértését, élvezését az európai gondolkodásba épült látens ismeretanyag is.

Graham Greene *Célzás egy magyaráztatra*¹ című elbeszélésében Blacker, egy angol kisváros szabadgondolkodó, tehetséges pékmestere egy tízéves, katolikus ministráns kisfiút vett rá arra, hogy számára szerezzen átváltoztatott ostyát. Remek a csábítás folyamatának leírása, s már-már eredményes a pék vágyakozása. Végül a kisfiú ablaka alatt szeretné megkapni az ostyát, szeretné megtudni, a hívők miért rágják meg az Istent az ostyában, milyen ízű az. (A történet végén akkor értjük meg a mesélőnek az elbeszélés végén mondott vallomását, „nagyon boldog ember vagyok”, ha közben a pékmester kíváncsiságának komolyságát, a kisfiú helytállását és a mesélő pap voltát együtt látjuk.)

¹ [ps://www.szepi.hu/irodalom/kedvenc/kt_024.html](https://www.szepi.hu/irodalom/kedvenc/kt_024.html) (2024. márc. 3.)

„Ó nem, nem kapja meg” – mondtam. Odamentem a székhez és felemeltem Őt. Csak egyetlen hely volt, ahol biztonságban tudhattam. Nem tudtam a szentostyát leválasztani a papírról, s így azzal együtt nyeltem le. Az újságpapír megakadt a torkomon, mintha szilvahéj lett volna, de leöblítettem a vizeskancsóból. Aztán visszamentem az ablakhoz és lenéztem Blackerre. Ekkor hízelegni kezdett: „Mit csináltál vele, Dávid? Ostobaság az egész! Hiszen csak egy darab kenyér!” – Olyan sóváran, olyan könyörögve bámult föl rám, hogy gyerekfejjel is csodálkoztam: hát ha igazán csak egy darab kenyérnek hiszi, akkor hogyan kívánhatja ennyire.

„Lenyeltem!” – mondtam neki.

„Lenyelted?”

„Le – mondtam –, menjen innen.” És akkor olyasmi történt, ami az én szememben ma megrázóbb, mint akár az ő megrontó szándéka, akár saját meggondolatlan cselekedetem: elkezdett sírni. A könnyek ferdén csurogtak végig félorcáján, egyetlen ép szeméből, vállai rázkódtak. Csak egy pillanatig láthattam az arcát, aztán elindult, fejét lehajtva; kopasz répafeje lóbálódzott a sötétben. Ha ma visszagondolok erre a jelenetre, szinte azt hiszem, hogy magát azt a Valamit láttam akkor, kikerülhetetlen vereségét siratva. Engem akart fegyverül használni, és – íme – el-törttem a kezében. Blacker egyetlen szeméből az ő könnyei hullottak.

A hideg utazásnak egyik fele véget ért. Most hosszú várakozás állt előtünk, aztán a döcögő helyi vonat.

– Érdekes történet volt – mondtam. – Azt hiszem, én odaadtam volna neki, ha már annyira megkívánta. Kíváncsi vagyok, mit csinált volna vele?

– Azt hiszem, mindenekelőtt nagyítóüveg alá rakta volna – mondta útitársam –, minden egyebek előtt mindabból, amiket – gondolom – tervezett vele.

– És a célzás? Nem látom tisztán, mit akar ezzel mondani.

– Hát – mondta töprengve –, ha jól meggondolja az ember, ez az eset számomra egy csodálatos kezdet volt. – Soha meg nem értettem volna, mire célzott ezzel – ha – mikor felállt, hogy táskáját levegye a hálóból – köpenye véletlenül ki nem nyílik, és ki nem villan alóla papi gallérja.

– Azt hiszem – mondtam –, ön úgy érzi, sokat köszönhet ennek a Blackernek.

– Igen – felelt. – Tudja, én nagyon boldog ember vagyok.

* * *

Gyermekkorom óta igazi élményt jelentenek nekem bizonyos imádságok. Például *Pázmány Péter* imakönyveinkben olvasható szentáldozás utáni imái. A miértet magyar szakos bölcsészként, majd tudományos kutatóként is érdeklődve kutattam, s ma is keresem a választ. Olvassunk el egy részletet egyik, először a 17. század elején megjelent Pázmány-imádságból. Nyelvtanilag nagyon igényesen megfogalmazott

szöveg, a megragadhatatlannal, a kimondhatatlannal való viaskodás jellemző rá – és ha nem eleve lezsilipelve hallgatjuk/olvassuk e szövegeket, elgondolkodásra késztetnek. A kiválasztott, szentáldozás után mondandó Pázmány-idézet így szól:

Én üdvözítő Krisztusom, ha ama te kedves apostolod, kinek gondviselésére bízád a te nyájadat, meggondolván véghetetlen méltóságodat, alázatosan kér vala téged, hogy az ő csónakjából kiszállanál, mert ő bűnös ember lévén, nem volna méltó, hogy vele együtt lennél: Megyek és mit mondjak én Felségednek, ki nem egy házba, avagy egy hajóba vagy énvelem, hanem a te véghetetlen jó voltodból az én gyarló hajlékomban és énbennem vagy? Valjon s méltatlan voltomat tekintvén, ké[n]szerítselek-é téged, hogy az én bűnös házamból kimenj?

Eltávoztasd, én Istenem tőlem, hogy téged kikergesselek, tekintvén az én méltatlan voltomat: Sőt, Uram az te tanítvániddal, ké[n]szerítlek téged, a te véghetetlen jó voltodra, hogy maradj énvelem, mert elközelt az éj, és besetétedik, ha te elhádsz engem, setétségbe maradok és a napfénytől megfosztatom.

Megfoglak ezért téged, én Istenem, és, mint régen Jákob, soha addig el nem bocsátlak, valamíg engem meg nem áldasz; valamíg az én régi nevemet el nem változtatod, az én gonosz szokásimat el nem rontod, az gonoszra gyorsalkodó lábaim erejét meg nem szárasztod. Nám a te gyönyörűséged, Uram, nem egyéb az emberekkel való nyájaskodásnál: a te kívánságod nem egyéb, hanem hogy mindenekkel jól tégy, irgalmazz mindenknek. Azért, én Istenem, irgalmasságodnak nagy voltát most mutasd meg, az én lelkem erőtlenségét szent testeddel gyógyítsd meg. Ihon, kezeidben ajánlom magamat, és miképpen te énnekem adtad a te szent testedet, én is lelkemet Felségednek adom. [...]²

Néhány további – különböző műfajú és különböző korokból származó idézettel továbbra is ugyanezt érzékeltetem, a találkozást, annak megsejtését/megélését, különféle helyzetekben. Nem mindig csak a keresztény gondolati hálóban elhelyezett sóhajok ezek, megértésükhöz nem elengedhetetlen feltétel a tanrendszer ismerete, annak elfogadása, megélése.

Lippay János 1664-ben megjelent gazdasági művének ajánlásában³ olvashatjuk:

[...] a régiek [...] oly két hasonló és egy megyéjű országnak tartották az egeket és a kerteket, hogy akik a földön emberekbül virágokká lettek [...] az egekben általvitettek és -plántáltattak [...]

² Pázmány imája sokszor megjelent. *Imádságoskönyve* IX. fejezetének *Úr vétele utáni imádságok*, IV. könyörgésének elejét idéztem.)

³ LIPPAY JÁNOS, *Posoni kert*, Nagyszombat, 1664, a3v.

Érdeemes figyelni azokra a helyzetekre, amelyekből áthallik, átjátszódik hozzánk egy másik világ boldogsága, s olyan is előfordul, hogy valaki tapasztalatot szerez arról. Egy 17. századi ferences szerzetes híveinek a következő (másutt is előforduló) példázattal éreztette ezt az időn és téren kívüli helyzetet:⁴

Olvasom egy barátról, hogy az Istent azon kérte, hogy az mennyországnak érezhesse valami kis édességit. Egy madár kezdé énekelni előtte és énekelve repülni az közel való erdőbe kezdé. Utána indula. Egy ágra megszálta a madár, ott énekel vala. Az barát a fa alatt hallgatja vala. Végre elrepült, és a barát visszatére és a klastromot nem úgy látja, amint elhadta, őtöt senki nem üsmeri. És a nevééről felkeresék a régi írásokban és 300 esztendeit találák, hogy kiment a klastoromból. És neki az csak egynéhány órának látszott.

Elterjedt népénekünk a találkozás jóleső érzését sugallja:

Uram, jó nekünk itt lenni, a te szent hajlékodban,
Veled egyesülhet lelkünk, itt az oltártitokban!
Értünk dobog itt szent Szíved, mely bűnünkben is szeret,
Uram, jó nekünk itt lenni, hõn szeretni itt lehet!

* * *

Az „Uram, jó nekünk itt lenni” érzésről csak töredékesen tudok szólni. Nincsenek szavaim erre, s azt sem tudhatom, hogy az olvasó hajlandó-e előítéletek nélkül a mezsgyéről a világ másik oldalát szemlélni.

Annak a „másik világ”-nak a megközelítése – amelyre keresztény hitünk alapján ráláthatunk, ahová eljutni vágyunk – magányosan imádkozva, közösségben pedig a liturgia keretében szokott történni, liturgikus cselekményekkel, énekekkel, arra előkészített térben, a közösség aktív részvételével. Másfajta, de ezzel összefüggő út, ha az irodalom és a művészetek nyújtotta élmények terelnek ebbe az irányba bennünket. A liturgikus cselekmény részese nem kívülről szemléli a cselekményeket, nem határolódik el azoktól. Általában felkészülten, ünnepelni érkezik, nem csak odaszalad kötelességét teljesíteni. A megközelítés élmények, sejtések révén történik.

Aki az irodalom, zene és művészetek iránt fogékony, az nem vitatja az érzelmek fontosságát. A felvilágosodás óta belénk ivódott ratio-kultusz nehezíti, hogy a mezsgyén túli világ előítéletmentesen szóba kerülhessen. Nehéz a mai embernek alázattal, befogadásra készen szemlélődni. Verset hallgatni, képet nézni többnyire teljes biztonsággal, teljes vértézzel kezdünk, minden tanultságunkat bevetve arra

⁴ Csíksomlyói prédikáció részlete, 1670-es évek, kézirat. – SZELESTEI N. László, *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században: Csíksomlyói kézíratos prédikációk*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely, 4), 51.

törekszünk, hogy okosan észre vegyünk stíluselemeket, korjellemzőket, költői képeket stb., közben elfelejtjük magunkat átadni annak, amit hallunk, amit látunk.

Vallásos tartalmú művek esetén ennek az élménynek az elérését hátráltathatják belénk idegződött ismereteink is. Harmadik évszázada tananyag, hogy a vallásos művek nem tartoznak az igazi irodalomhoz. Régebben odatartoztak, mert segítettek a nemzeti nyelveket, hogy „igazi irodalomra” is alkalmassá legyenek. De (azt mondják) „eljárt felettük az idő”. Allandóságuk miatt kiszorultak a kánonból. Hiába élt és él velük az olvasó, a befogadó, az éneklés révén máig népes közösség, nincs bennük újdonság, vallási tanokhoz alkalmazkodnak, a lenézett használati irodalom körébe szorultak.

A katolikus hitélet/liturgia csúcса a szentmise, az Eucharisztia ünneplése. Kis túlzással azt is mondhatom, hogy itt a szentáldozáshoz járulva (legalábbis vágyainkban) érintkezünk az emlegetett másik világgal. Ebben segítenek az imák és énekek, például Aquinói Szent Tamás Oltáriszentségről írt himnuszai és a századokon át énekelt egyéb verses művek. Egy-egy példával illusztrálom ezt. Aquinói Szent Tamás, domonkos szerzetes, skolasztikus filozófus az 1264-ben elrendelt külön Oltáriszentség-ünnep méltó megülésére több himnuszt is írt, amelyeket máig énekelünk, latinul és anyanyelveken.

AQUINÓI SZENT Tamás, *Himnusz az Oltáriszentségről*

Imádlak áhítattal, Isten: rejtelem,
aki e jelekben titkon vagy jelen.
Néked egész szívem átadja magát,
mert Téged szemlélve elveszti magát.

Szem, ízlés, tapintás megcsalódhatik:
de a hallás Rólad hittel biztosít.
Hiszem, amit hinni Isten fia szab:
igédnél, Igazság, mi van igazabb?

Isten-volta rejtve volt a keresztfán;
itt ember-arcát is rejti e talány.
De én mindakettőt hiszem, s vallhatom,
kérve amit kért a bűnbánó lator.

Sebeid Tamásként látnom nem lehet,
mégis Istenemnek vallak Tégedet.
Hadd hogy egyre jobban hinni tudjalak,
Tebenned reméljek, Téged vágyjalak.

Isten halálára emlékeztető
eleven kenyér és embert éltető,
add hogy éljen lelkem Belőled csupán
s jóízét Tebenned ne veszítse szám.

Kegyes pelikánom, Uram Jézusom,
szennyos vagyok, szennyem véreddel mosom,
melyből elég volna egy csepp hullni rá,
világ minden bűnét meggyógyítaná.

Jézus, kit titokban fedve látlak itt,
mikor lesz, hogy szomjas vágyam jóllakik,
hogymajd fátyol nélkül nézve arcodat
leljem szent fényedben boldogságomat?

(Babits Mihály fordítása)

Ha a strófákat sorba vesszük, pontos és érzelmekkel teli megfogalmazás egyensúlyát találjuk bennük.

1. A strofa az alázat, teljes önátadás, önmagunkról való megfélelkezés alaphelyzetébe helyez.
2. Az érzékszervek csalódást okozhatnak: hitünk azonban hallásból ered, idéződik fel bennünk Szent Pál Rómaiakhoz írt levele (10,17). Emlékezőnkben folyton felidéződnek korábbi ismereteink.
3. Az Isten- és emberarc is rejtett, nem látható, de hisszük, mint a jobb lator, akinek Jézus az üdvösséget ígerte.
4. Hitünket erősíti a kételkedő Tamás apostol esete...
5. Hitünket táplálja a kenyér, Jézus teste...
6. és a bor. A kiontott vér pelikánhoz hasonlóan táplál bennünket, fiait. (A fiait saját vérével tápláló pelikánnal világi és egyházi irodalomban, művészetben is gyakran találkozunk.)
7. Most még csak rejtve fátyol mögött, de az Eucharisztia már jelzi és ízlelteti a színről színre látást.

A *Hozsanna* című katolikus népénekeskönyvünk 119. éneke azonos töről fakadt, azonos szókinccsel, képekkel szól az Oltáriszentségről, tulajdonképpen Aquinói Szent Tamás előbb idézett úrnapi himnuszából öt versszaknak szabad fordítása. Méltóságos dallama hasonlít Balassi Bálint *Bocsásd meg Úristen ifjúságomnak vétkeit* kezdetű versének (1584) dallamához. Első nyomtatott változata Pázmány Péter *Imádságoskönyvében* szerepel a szentmise imádságai között, az első három strófát az ostya, a negyediket és az ötödiket a kehely felmutatásakor énekelték. Az úrfelmutatás azt jelentette, hogy a hívek szemlélhették a felemelt ostya és bor színe alatt jelen lévő Krisztust, volt mód imádságra is, akár e strófák eléneklésére/elmondására. A szakirodalom ezt az éneket úrfelmutatás kori éneknek, verses imádságnak nevezi. Középkori előzményei is ismertek, Pázmány valószínűleg saját korának gyakorlatából

vette fel *Imádságoskönyvébe*, s máig folyamatosan állandó tétele katolikus énekeskönyveinknek. Pázmány *Imádságoskönyvének* szövege csak kicsit tér el a *Hozsanna*-ban olvasható változattól.

Hozsanna, nr. 119. (← *Cantus catholici*, Lőcse, 1651.)

PÁZMÁNY Péter, *Imádságoskönyv*, Grác, 1606, 58v.

Leborulva áldlak, láthatatlan Istenség,
Kenyér- és borszínben elrejtett emberség,
Noha itt nem láthat, meg nem tapasztalhat
Az emberi gyöngeség.

Isteni erődet elrejtéd a keresztfán,
Testi gyarlóságnak homályával takarván.
Itt emberi tested előlünk elrejtéd,
Színek alatt titkolván.

Noha szent Tamással sebed helyét nem látom,
Uram, igaz hittel jelenléted megvallom.
E vallásban tarts meg, szent színedet add meg
Égben egykor meglátnom.

Váltságomnak ára, száradt szívem ereje,
Szegény bűnös lelkem megtisztító fürdője,
Szomjú, fáradt lelkem megvigasztalója,
Üdvösségem záloga.

Részegíts meg engem, Uram, te szent kelyhiddel,
Oltsd el szegény szívem gonosz lángját véreddel.
Drága harmatoddal aszú szívem földjét
Kegyelmesen öntözd fel.

Imádlak téged, láthatatlan Istenség,
Kenyér színe alatt elrejtett emberség,
Noha itt létedet meg nem tapasztalja
Emberi érzékenység.

Isteni erődet elrejtéd az keresztfán,
Testi gyarlóságnak homályával befogván.
Itt is szent testedet elrejtéd, kenyérnek
Színe alatt mutatván.

Noha szent Tamással sebed helyét nem látom,
Uram, igaz hittel jelenlétedet vallom.
Tarts meg ez vallásban és te szent színedet
Add bódogul meglátnom.

Váltságomnak ára, száradt szívem ereje,
Én bűnös lelkemnek megtisztító fürdője,
Szomjú s fáradt lelkem megvigasztalója,
Üdvösségem záloga.

Részegíts meg engem, Uram, szent poharoddal,
Oltsd meg én szívemnek gonosz lángját véreddel.
Szent véred pecsétit (miként Egyiptomban)
Vesd szívem ajtajára.

Az Oltáriszentségről több száz népének, vers és azok variánsai közül válogathatunk. A szentgyónáshoz és szentáldozáshoz járulást kísérő imádságoknak, énekeknek se szeri, se száma. Körmenetekben, szentségimádások alkalmával, szentséges litániák végzésekor az összeszokott közösségek jelentős része (talán éppen a közvetlen részvétel, közös ima és éneklés révén) ugyancsak a szív vágódásával juthat el az „Uram, jó nekünk itt lennünk” érzéséhez. Bizonyára ez a jó érzés az oka annak, hogy például Csiksomlyón máig sokszor „végig” éneklük az énekeket, nemcsak azoknak egy-egy strófáját.

A harmadik közölt ének *Faludi Ferenc* jezsuita szerzetesnek, a magyar vers 18. századi megújítójának szerzeménye/fordítása, nem szorosán vett Oltáriszentség-ének. Ám abba a körbe tartozik, amely az egyén odaadottsági állapotában mindig elmondható, elénekelhető. Európa-szerte, szinte minden nyelven elterjedt, az eredeti, szonett formájú spanyol változatot Xavéri Szent Ferencnek tulajdonítják. Nálunk is

imakönyvek állandó darabja. Az alábbi, *Csáky Katalin* 1767-ben megjelent imakönyvében található változat összevethető Faludi Ferenc azonos időből származó fordításával.

FALUDI Ferenc, *Az Ur Jézushoz*

CSÁKY Katalin, *Mennyei igyekezet*, Kolozsvár, 1767, 73:
Xaverius Szent Ferencnek isteni szeretettől gerjedező öröme

Jézus, szivem szép szerelme!
Az én lelkem gerjedelme
Buzgón szeret tégedet;

Nem azért, hogy üdvezüljen,
Tüzzre, kinra ne kerüljen, -
Másként szeret tégedet.

Ingyen Uram, te szeretted,
Teremtettél, megszenteltél,
Meváltottál engemet:

Ugy, én szivem szép szerelme!
Az én lelkem gerjedelme
Ingyen szeret tégedet.

Ebben a hív szeretetben,
Hóltig való tiszteletben
Vigan ontom véretem,

Vigan néked én Istenem,
Drága kincsem és mindenem,
Feláldozom éltetmet.

Szerelmes Jézusom szeretlek tégedet,
De nem azért hogy te üdvözíts engemet,
Vagy hogy örök tűzzel bünteted azokat,
Kik te szerelmedtől elvonják magokat,

Hanem hogy érettem keresztet viseltél,
Sok kínt, s fájdalokat érettem szenvedtél,
Bűneimnek zsoldját halállal fizetted,
Megtisztítván lelkem bűnöm eltörlötted.

Mindezekért méltó vagy a szeretetre,
Méltó dicséretre, méltó tiszteletre;
Méltó, mert királyom vagy, és én Istenem,
Mind földön, s mind égen, csak te vagy mindenem.

Egy-egy jól megfogalmazott költői kép felidézi az európai keresztény emberekben a katekizmusban már gyermekkorukban memorizált, a prédikációkban folyton hallott tartalmakat, színvonalas művekben újra és újra eljuttathatja őket (legalábbis vágyaikban) „a kétmezsgyéjű világ” határára, talán a másik oldalára is. Jó volna, ha az ilyen irányú gondolatokat elindító tudásból minél többen rendelkeznének, ha őseink öröksége nem veszne ki belőlünk. Ha az érzelmeinkbe ivódott ének- és imaszövegeket, azok nehézségekben segítséget nyújtó erejét magától értetődőnek, fontosnak tartanánk.

Számomra felszabadító erőt jelentett az *Erdélyi Zsuzsanna* által közzétett archaikus imádságanyag.⁵ Hiszen én ebbe nőttem bele! És íme: még egyetemista voltam, amikor jeles költők művészi szempontból is értékes anyagnak tartották a közölt

⁵ *Hegyet hágéké, lőtőt lépék...: Archaikus népi imádságok*, gyűjt. ERDÉLYI Zsuzsanna, Kaposvár, 1974.

archaikus imádságokat. Erdélyi Zsuzsanna egyszerű öregasszonyai számára még egyértelmű a dolgok sorrendje. Furcsa módon: ma újdonságként hatnak.

Egy élményszerű felismerésemről mondok néhány mondatot. Berzsenyi Dániel *Fohászkodása*, Istenhez fohászkodó himnusza, a szerző kiemelt helyzete miatt bekerülhetett az irodalmi kánonba. A versnek különféle magyarázatai születtek, leggyakrabban a korszerűség eszméit keresik benne, a felvilágosodás hatását mutatják ki belőle. Vallásos népénekekkel foglalkozva, s feltéve, hogy a jó hangú, evangélikus istentiszteleteken részt vevő Berzsenyi bizonyára ismerte felekezete énekeit, jutottam el oda, hogy a vers a hagyományba kapcsolható.⁶ Berzsenyi a vers keletkezésekor Kis János evangélikus lelkész, költő istentiszteleteire járt, annak asztaltársaságában gyakran beszélgettek a költészetről. (Minderről Kis János *Naplójában* olvashatunk.) Arról a Kis Jánosról van szó, aki Berzsenyi költészetének jelentőségét megsejtette, aki Berzsenyi *Fohászkodásához* hasonló felépítésű verset is írt. Jellemző: Kazinczy Ferenc Berzsenyivel ezt a verset ki akarta hagyni kötetéből. Később Kazinczy tette közzé Kis János verseinek gyűjteményét, annak valamennyi vallásos versét mellőzve. Kölcsey Ferenc recenziójára írt válaszában Berzsenyi ezt írta a *Fohászkodás*ban is előforduló különös képekről:

Első vádja a recensensnek az, hogy én gyakran dagályos, feleslegvaló s értelemtől üres expressziókra tévedek el [...] Az oly expressziók, mint dithyrambok lángköre s gőztorlaszok alpesi, nékem sem tetszenek, ha azokat hideg szemmel nézem, de vajon hideg szemmel kell-e azokat nézni? Vajon nem változik az egész poézis sült bolondsággá, ha azt hideg szemmel nézzük? De tegyük magunkat azon exaltált szellembe, melyben azok mondva vagynak, tehát látni fogjuk, hogy azok nem egyebek, mint azon szellemnek természetes öltözetei, azaz az exaltált képzelődésnek exaltált képei.⁷

Megszívlelendő szavak. Csak racionálisan nézve a költészetet, ismételhetem Berzsenyi kérdését: „Vajon nem változik az egész poézis sült bolondsággá, ha azt hideg szemmel nézzük?”

A gondolati emelkedettségig, az érzelmi azonosulásig nemcsak a költészet mozdíthat el bennünket. A jól megírt próza hasonlót érhet el. Írásom elején Graham

⁶ SZELESTEI N. László, *Berzsenyi Dániel Fohászkodása és az evangélikus egyházi költészet* = Sz. N. L., *Irodalom és lelkiség: [Tanulmányok]*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2013 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 6), 208 l. https://btk.ppke.hu/uploads/articles/320411/file/IrodalomésLelkiség_belivek.pdf (2024. 03. 03.)

⁷ BERZSENYI Dániel, *Észrevételek Kölcsey Recenziójára* = B. D. *Összes művei*, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1968, 188–192, 189, 191.

Greene 1955-ben írt *Célzás egy magyarázatra* című elbeszélését idéztem. Most, zárás-ként, Fekete István *Alkony* című elbeszélésével⁸ érzékeltetem azt a jelentéstöbbletet, ami egy apa-fiú viszonyban jelenik meg azoknak, akik legalább sejtik, hogy mi történik az elbeszélésben az apa halálos ágyánál, mit jelent az Eucharisztia a halál elfogadásában. Az öreg erdész haldoklik, papot hívat, papot, aki saját fia.

A pap szemében lázas aszály szívta fel a könnyeket, amikor a régi, kedves helyen a haldoklóhoz közeledett és úgy érezte, az ismerős falak összeborulnak és megsimogatják. Torkában egy kéz már útra engedte a sírást, amikor megszólalt az öregember: – Dicsértessék az Úr Jézus!

A hangok elszálltak és nyomukban világosság lett. Békés csend. Az öreg arcon az útrakészülés derűs megbékélése és a pap úgy érezte, most is a száradó, eres kéz mutatta meg az utat a gyermeknek. . .

Amikor szelíden megcsókolta a keresztet, a fiú száján, mint a sírás buggyant ki: – Ego te absolvo.

A drága arc fölé hajolt és nézte-nézte, amikor áldozás után imádkozott. Szemeik összekapcsolódtak.

– Istenem – gondolta az apa, – mintha az édesanyja nézne rám... Az ő szemei. Aztán mintha a fiú arca eltűnt volna, megint a felesége állt a szoba közepén s régi, lágy mozdulattal hívogatta. . .

– Elbocsátott már a fiad, Kedvesem, megyek már. . .

A pap összeroskadt az ágy mellett és vállait megrázta a zokogás.

Aztán csend lett a szobában.

A vizek felett köd lett az éjszakából. A hullámok széthordták a hírt a kőborló patakoknak, azok meg elmondták az álmos reggelnek, mely most érkezett az erdőn túlról, ahol a felhők késleltették.

Így aztán megtudta mindenki, hogy gyászt dobol a harkály az erdőn, mert a lélekharang kongása nem ér el odáig.

Írásomban a vallásos témájú irodalmi művek befogadásáról volt szó. Arról próbáltam meggyőzni az olvasót, hogy az előítéletek elvetése előfeltétele a vallásos témájú irodalom élvezetének. Ezen kívül fontos, hogy érzünk rá a teljes odafigyelésre, készüljünk azon ünnepi pillanatokra, amikor arra számíthatunk, hogy áthallik valami a szakrális, égi világból. Mert ezek a pillanatok, érzések azok, amelyek felemelnek, felemelhetnek minket is.

⁸ https://www.szepi.hu/irodalom/kedvenc/kt_011.html – (2024. 07. 10.)

Prédikációk

Similitudo: Gyalogi János kéziratos retorikai gyűjtéséről, I.

1750–1751-ben Kolozsvárott Gyalogi János jezsuita szerzetes (1686–1761) *Sacri sermones, opus dominicale*, I–II. címmel adott ki rendtársa, Csete István (1648–1718) 36 kötetes kéziratos hagyatékából 89 vasárnapi prédikációt.¹ Augustinus Hingerle provinciális kiadási engedélye Kolozsvárott 1748. június 21-én kelt. Gyalogi 1750. február elsején keltezte ajánlását. A kiadvány 1–10. lapjain Gyalogi Csete Istvánról írt *Qui vir fuerit R. P. Sigismundus Vizkeleti?*, a 11–38. lapokon pedig egy traktátus olvasható *De eloquentia sacra* címmel.²

Knapp Éva a *De eloquentia sacra*ról megállapította, hogy azt Gyalogi részben saját prédikátori tapasztalatai, részben a Csete-kéziratokkal végzett munka összegzéseként készítette el.³ A kutatók sokat foglalkoztak Csete István kiadott prédikációival, melyeknek a szövege magán viseli Gyalogi János munkáját. A bonyolult szövegösszefüggéseket, a ránk maradt kéziratos prédikációs köteteket és az azok alapján készült kiadásokat nemrég Gábor Csilla vezetésével Balla Lóránt tekintette át.⁴

¹ Stephanus CSETE, *Sacri sermones opus dominicale, quod ex posthumis Auctoris ejusdem lucubrationibus excussit, apparuit, et [...] edidit P. Joannes GYALOGI* (Claudiopoli, Acad., 1750–1751). (A megjelent két kötet a *Pars hyemalis* és *Pars vernalis*; a III. kötet, *Pars autumnalis* kézirata: Gyulafehérvár, Baththyáneum, Ms. I–150.)

² Per Inclytam R. H. Coronam, ad novellos Divini Verbi praedicatoros *De eloquentia sacra, ex Verbo Dei docendo, delectando, movendo: operante salutem in medio terrae, praelimulare.*

³ KNAPP Éva, *Egy ismeretlen irodalomelméleti munka a 18. század első feléből – Gyalogi János (?), De eloquentia sacra (1750) = Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Könyvtár, 31). – Knapp Éva Gyalogi szerzőségét bizonyító érvei ellenére kérdőjellel látta el.

⁴ Néhány jelentős megállapítást tartalmazó tanulmány: TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Magyarország – Mária országa: Egy történelmi toposz a 16–18. század egyházi irodalmában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 104, 2000/5–6, 573–602; KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *A magyar nyelvűség programja a 18. századi egyházi irodalomban*, Studia Litteraria, 42 (Tanulmányok a felvilágosodás korának irodalmából), szerk. BITSKEY István, IMRE Mihály, Debrecen, 2004, 7–39; GÁBOR Csilla, *Változatok a sorsértelmezésre: Csete István prédikációi Mária országáról és annak történetéről*, Studia Litteraria, 45 (Humanizmus, religió, identitás-tudat), szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, 2007, 227–241; UŐ, *Csete István és Gyalogi János prédikációi: Lelkiség és változó szentségi kritériumok* = GÁBOR Csilla, *Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés középkor- és korai újkorai szövegtípusokban*, Debrecen – Kolozsvár, Debreceni Egyetemi Kiadó – Bolyai Társaság Egyetemi Kiadó, 2015, 171–184; BARTÓK István, *Lojalitás vagy Habsburg-ellenesség?: Kurucokodó jezsuiták a 18. században = Kuruc(kodó) irodalom: Konferencia a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*, szerk. MERCS István, Nyíregyháza, Mórícz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2013 (Modus hodiernus, 6), 16–26; BALLA Lóránt, *Csete István kéziratos prédikációi és Gyalogi János-féle kiadásai: Eredetiség, fordítás, közvetítés a korai újkorai jezsuita prédikációkban*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2017 (Doktori dolgozatok, 20); SZELESTEI N. László, *Csete István 1704. évi*

Gyalogi János szónoki tevékenysége – és a *De eloquentia sacra* című műve – felkeltette érdeklődésemet: úgy igyekezett népszerűvé tenni beszédeit, hogy bennük a tanítás ne szenvedjen csorbát. A prédikációs gyakorlathoz tanácsokat adott.⁵ A docere–delectare–movere együttes megvalósítását Jézustól ellesett módszerrel próbálta központba állítani.

A kutatók figyelme kiterjedt a sok irányban tevékenykedő Gyalogi egyéb munkáira is. Hubert Ildikó 2014-ben közzétette az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött autográf imakönyvét,⁶ Száraz Orsolya a marosvásárhelyi jezsuiták diáriumból kiadta a jezsuita templom alapköltételekor 1728-ban elmondott prédikációját.⁷

Gyalogi János életéről 1858-ban részletes ismertetés jelent meg, melynek magát meg nem nevező szerzője adatait a jezsuita atya *Sylvae opusculorum* című kéziratából merítette.⁸ Ugyanebből a kéziratból származik a Varga Imre által közölt *De rebus memorabilibus Transylvaniae Anni 1705.* eredeti magyar szövege, továbbá a *Descriptio Portae Triumphalis Principis F[rancisci] R[ákóczi] D[ucis] F[oederatorum] V[ngarorum] Erectae Claudiopoli 1705.* amely magyar fordításban jelent meg.⁹ A címéből és a korábbi ismertetésekből sokat ígérő kéziratra (azonosítottan, a lelőhely megadásával együtt) Száraz Orsolya hívta fel figyelmemet. A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Ms. KJ 178. jelzetű kötetéről van szó, melynek rövid leírását az I. számú mellékletben közlöm.

A *De eloquentia sacra* tanulmányozása közben Knapp Éva felfigyelt Gyalogi egy érdekes mondatára: „A metaforák, a hasonlatok szerepét a szerző egy helyütt – tőle szokatlan módon – személyes megjegyzésben is nyomatékosítja, megemlítve, hogy belőlük 400-nál többet gyűjtött össze.” „Redeamus ad similitudines. Possem ego hic exscribere, quas varia lectione pro Sacrarum Concionum usu meo colligerem,

Szent István-beszédéről = Iustitia duce, caritate comite: Válogatott tanulmányok Erdő Péter bíboros, primás-érsek 70. születésnapjára, szerk. KUMINETZ Géza, Budapest, Szent István Társulat, 2022, 441–449; ebben a kötetben: 159–168.

⁵ Két korábbi kötetemben is a prédikálási gyakorlatot vizsgáltam. SZELESTEI N. László, *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században: Csíksomlyói kézíratos prédikációk*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely, 4); UŐ, *Prédikálás a 17. századi Magyarországon (Kézíratos kötetek)*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 25).

⁶ GYALOGI János, *Az hitnek hét cselekedendő igazsági Virág Aloysiához, 1732*, kéziratból s. a. r., bev. HUBERT Ildikó, Budapest, METEM, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2014.

⁷ SZÁRAZ Orsolya, *Gyalogi János kézíratos prédikációja 1728-ból = Lelkiség és irodalom: Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, szerk. BAJÁKI Rita és mások, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 17), 386–395.

⁸ *Gyalogi János magyar jezsuita emlékezete*, A kolozsvári róm. kat. nyilvános teljes gymnasium évkönyve, 7, (1857/58), 3–18. Az ismeretlen szerző forrása lelőhelyét nem adta meg. – Más részletes emlékezés: NÉMETHY Lajos, *A magyar egyházi írók csarnoka: Gyalogi János*, Új Magyar Sion, 10, 1879, 102–112.

⁹ VARGA Imre, *A II. Rákóczi Ferenc tiszteletére emelt kolozsvári diadalkapuról*, Vigília, 41, 1976/10, 691–696.

similitudines quadringento multo plures.”¹⁰ Arról, hogy Gyalogit foglalkoztatta a prédikációírás mikéntje, halotti elogiumában is olvashatunk: „[...] animum ad sacram eloquentiam applicuit, quo eum et naturae praesidia, et ars, et comparata plurium annorum studio multiplex sane doctrina sponte incitabant”.¹¹

A *Sylvae* című, kolozsvári kézirategyűjtemény IV. (*Poësis Symbolica: De ejus usu, gratia, ac utilitate in Exornationibus*) és V. fejezete, *Similium, et Contrariorum Centuriae duae* egymással szorosán összefügg, de most csak az V. fejezetről lesz szó, amelyben 200 számozott és mutatózott similitudo/contraria-tétel található.

Gyalogi kézirátát és a *De eloquentia sacra* vonatkozó, azonos gondolatmenetű fejezetét együtt vizsgálom. Gondolatmenetéből, továbbá az általa gyűjtött példákban kiindulva, a korabeli tankönyvekre is figyelve közelíték a similitudo (hasonlóság) fogalmához, amely nem azonos a retorikai tankönyvek szóképek közé sorolt hasonlatával és metaforájával. Jóllehet Gyalogi prédikációiban is bőven akadnak ilyenek, egy-egy példázata szintén szóképből alakult ki. Mindkét esetben az irodalmi művekben meghatározó szerepet játszó „képes beszéd”-ről van szó. Gyalogi prédikációs traktátusában kezdőknek ad tanítást a jól megjegyezhető képekben való szólás mesterségéről, parabolákat és példákat helyezve központba; azokhoz fűzve a prédikációk tanulságait. (Természetesen gyakori eset, hogy metafora kifejtéséről van szó, de Gyalogi szándéka itt nem szóképek gyűjtése volt.) A példák, történetek a bibliai tanítással egyeznek, gyakran az irodalmi hagyományból származnak. Jézus tanításában is ezzel a módszerrel találkozunk. Gyalogi így fejezte be a *De eloquentia sacra*-ban a *Similitudines, contraria* fejezet (III. mellékletben közölt) sorait: „Az evangéliumokban sok ilyen van. És miként a gyöngyöket selyemfonálra fűzik, hogy együtt maradjanak, és aztán karunkra akasztjuk, hogy mindig szemünk előtt legyenek, így Krisztus, a legfőbb szónok mondandóját parabolákban, mintegy fonálra fűzte, hogy szilárdan emlékezetünkben maradjanak.”

A similitudo (hasonlóság, az evangéliumokban Jézus gyakran így kezdi tanítását: Hasonló a...) Cyprianus Soarius (1524–1593) meghatározásával: a similitudo valami hasonlót visz át valamire egy egészen más dologból.¹² Latin kezdőszava sokszor: Sicut, quemadmodum, vagy ut, utóbbi esetben sem sima hasonlattal. A 1709-ben

¹⁰ Az idézett hely az 1750-ben kiadott értekezés 27. lapján olvasható. KNAPP, *Egy ismeretlen*, 3. j. i. m., 258, 78. jegyzet.

¹¹ KNAPP, *Egy ismeretlen*, 3. j. i. m., 233.

¹² Lib. I. cap. XXI: Similitudo est, quae traducit ad rem quampiam aliquid ex re dispari simile.

Nagyszombatban kiadott *Manuductio ad eloquentiam*¹³ egyértelműen a mondatalakzatok közé helyezi¹⁴ és nem a szóképek közé, alátartozójaként említi a példát, parabolát és a rávezetést (inductio).¹⁵ Ludovicus Granatensis (1504–1588) egyházi szónoklattanában¹⁶ a példázat társaságában tárgyalja, a fogalom meghatározása nála azonos Soariuséval.¹⁷ Carolus Regius (1540–1612) *Orator Christianus*ának a fejezet-címében együtt szerepelő fogalmak: *Similitudines, exempla, sententiae*. Franciscus Pomey (1618–1673) *Novus candidatus rhetoricae*jében szintén az előzőkkel egyező meghatározást találunk.¹⁸

A 18. század közepén gimnazistáknak a retorikát Cyprianus Soarius tankönyve alapján tanították. A költészet és szónoklat tartalmi, formai és stilisztikai elemeivel az auktorolvasások és fogalmazási gyakorlatok során a felismeréstől az alkalmazásig sokat foglalkoztak.¹⁹ A gyakran kiadott tankönyvben és annak átdolgozásaiban rendszerezett áttekintést olvashatunk az általános retorikai tudnivalókról, emellett tanár és diák világi szónoklat, vagy prédikáció mintáit közreadó szövegekre támaszkodhatott. Közbulső állapot a szónoki gyakorlat tanítása, mint amilyen Gyalogi János értekezése.

A florilégiumokban a szónok tartalomra kereshetett rá általában betűrend alapján. Különböző hosszúságú részleteket talált egy-egy fogalom címszava alatt. Gyalogi János a kiválasztott hasonlóságoknak a margón ad „címet”, a végén ezeket betűrendben helyezi el, utalva a sorszámra („Rerum quae similitudinibus illustrantur Index alphabeticus”). A tételek hosszúsága, az egysoros sententiától a lapot betöltő elbeszélésig, különböző. A latin nyelvbe néha magyar szavak, mondatok vegyülnek, de van teljes egészében magyar nyelvű példa is. Mindegyik beépíthető morális mondanóval prédikációba. Gyalogi sokszor jelezte forrását: a Bibliát, egyházi és világi

¹³ *Manuductio ad Eloquentiam seu Via facilis ad assequendam iuxta praecepta Soarij, artem rhetoricam ex classicis authoribus desumpta et ad usum eorum, qui oratoriam hanc scientiam, seu profanam; seu sacram profitentur accommodata*, nuper Utini in lucem edita, nunc vero recusa, Tyrnaviae, 1709. – A kiadásról: BARTÓK István, *Manuductio ad Eloquentiam, 1709: A nagyszombati retorikai kézjékönyv mintája és kiadója*, Irodalomtörténeti Közlemények, 121, 2017/6, 816–820.

¹⁴ *Manuductio*, 13. j. i. m., 95–128: Tractatus secundus: *De amplificatione periodorum...* cap. V. *De genere, et forma* – cap. VI. *De similitudine, et dissimilitudine* – VII. *De contrariis*.

¹⁵ *Uo.*, 107.

¹⁶ LUDOVICUS GRANATENSIS, *Ecclesiasticae rhetoricae sive de ratione concionandi libri sex*, Venetiis, 1578, 217–232, Lib. V, cap. XIV: „Secunda classis de figuris sententiarum, quae majorem vim et acrimoniam habent.”

¹⁷ *Uo.*, 227. „Similitudo, est oratio traducens ad rem quam piam aliquid ex re dispari simile. Ea sumitur, aut ornandi causa, aut probandi, aut apertius dicendi, aut ante oculos ponendi. Quo modo igitur quatuor de causis sumitur, ita quatuor modis dicitur: per contrarium, per negationem, per collationem, per brevitatem. [...]”

¹⁸ FRANCISCUS POMEY, *Novus candidatus rhetoricae*, Monachii, 1682, 190: Similitudo, „est oratio, traducit ad rem quam piam aliquid ex re dispari simile.”

¹⁹ Például: Cyprianus SOARIUS, *Artis rhetoricae libri tres in tabulas redacti*, Viennae, 1740, 38.

szerzőket az ókortól saját koráig. Például az ókorból Plutarchus, Seneca, Plinius, a reneszánsz korából Lipsius, az egyházatyák közül leggyakoribb Chrysostomus neve, természetesen sok a jezsuita név, Robertus Bellarminustól Paulus Segneriig.

Mintaként a megnevezetten Justus Lipsiustól vett példákat, egy magyar és egy vegyes nyelvű példát mutatok be. Odaírom, hogy hol szerepel Lipsiusnál az idézet, de megjegyzem, hogy másutt talált idézetből is leírhatta azt Gyalogi.

5. *Beneficia antiqua*

Quemadmodum parentes magis magisque in dies veneramur et amamus; fratres etsi aequales levius: ita beneficia antiqua sanctiora sunt, etsi praesentia suaviora. Lipsius.

Physiologiae stoicorum libri tres: L. Annaeo Senecae aliisque scriptoribus illustrandis, Parisiis, 1604, az ajánlásban.

15. *Labores non declinandi*

Ut columna quae recte stat, imposito magis pondere firmatur: sic altas erectasque mentes oportet non cedere oneri, sed obniti. Lips.

Justus LIPSIUS, *De cruce libri tres ad sacram profanamque historiam utiles*, Antverpiae, 1593, 5.

Vagy:

Filippo PICINELLI, *Mundus symbolicus, in emblematum universitate formatus*, Coloniae, 1681, 58.

95. *Simile, ad opusculum hoc*

Nec aranearum sane textus ideo melior quia ex suis[?] fila gignunt, nec noster vilior quia ex alienis libamus ut apes. Just. Lips.

Politicorum sive civilis doctrinae libri sex, qui ad principatum maxime spectant. Additae notae auctores, tum De una religione liber. Omnia postremo Auctor recensuit, Antverpiae, 1623, 7.

116. *Invalidi conatus Sectarum*

A' hátulso kerék, akár-mint úzze, kergesse az elsőt, soha el-nem éri: úgy az új Vallások, akár-mint erőlködgyenek, és magokra villázzák a' Szent Irást, a' Pápistákkal nem győznek. *Fantsali Ferencz* szava vólt Ákos-falván a' Nyárad mellett. A re rustica, ingeniosa id genus multa audivi in Missionibus, doleo me plura non adnotasse. Quale fuit illud hominis sectâ Ariani: [A margón: *Similitudine etiam res impia populariter auctoratur*] A' lónak négy lába van, ha egyik ki-török, a' hárma semmit sem ér: úgy az Országban a' *Négy Recepta Religio* etc. Et illud Calvinisticum: Döglött lóra patkót verni, és halottért imádkozni, tsak annyi. Item: Nyár-fához, és Máriához könyörögni, mind-egy. Ad ista impia, in promptu sit Responsum viro Apostolico: habent enim a *Similitudinibus* etiam mala suam vim, et impressionem popularem, et rei malae pulchra elocutio tenaciter inhaerent, ex[empli] gr[ratia] Catholicam Religionem vocare, *Cziffra Vallás*, continet argumentum contemptus, petitum ex nitore domus Dei, unde aedificari debuerant; nostrum a contrario est de Calviniana dicere ex vero: *Eretnek pusztá Vallás*, propter spoliatos parietes, ob hostiam

sine Christo, fides sine operibus, Ovis sine pastore, Praedicationem sine Signo.

141. *Confessarii deligendi*

Borbélyt a' ki rajta tanul, gyűlölöm; szakátsot, szabót, fazekast megválogattyuk, tanúlt, próbált, takarékos szolgálakat keresünk ha kaphatni a vidéken: és sokan mikor a' magunk lelkéről van a' kérdés, tudatlan Papot keresünk, a' kihez gyönnünk.

A papoknak, szerzeteseknek a prédikálás egész életükben állandó tevékenységet jelentett. Nemcsak a felkészülés éveiben, hanem gyakorló papokként nagy szerepe maradt mind a mintakövetésnek, a jó prédikációkból való építkezésnek, mind a prédikálási útmutatóknak. Gyalogi János értekezését a kezdő egyházi szónokoknak készítette, a kiadvány előfeijében is ez olvasható: *Praeliminare ad neo-concionatores*. A kötet Csete-prédikációi ehhez mintaprédikációként szolgálhattak. Természetesen a szószerűkre álló papnak, ha mintaprédikáció alapján szólt a hívekhez, azt előzetesen alaposan tanulmányoznia kellett, mondandóját alkalmaznia kellett feltételezett hallgatóságához.

A felkészülés során, amikor a pap a perikopából kiindulva központi gondolatot választott, ahhoz kapcsolódva, közhelygyűjteményekre és teológiai művekből összeállított florilégiumokra támaszkodhatott, ezáltal úgy tűnhet, hogy nagy olvasottsággal és anyaggyűjtéssel rendelkezik. A témához választott idézetek mellé a forrshelyeket is kiírhatta florilégiumokból.

Az önálló gondolatoknak teret adó similitudók a legkülönbözőbb helyről származhattak. Az anya álma, hogy méhében olyan kutyát hord, amely szájában égő fákllyát tart, visszaadja Szent Domonkos képmását, hogy megvilágosítsa az egész világot prédikációival.²⁰ Gyalogi gyűjtéséhez írt bevezetője szerint prédikációkból használatra, népszerű szónoklatok készítésének segítésére hasonlóságokat és ellentéteket gyűjtött egybe, mint Rúth a kalászkokat,²¹ és azokat átadta a prédikálásban még újoncoknak, akik minap az iskola falai között még polgári szónoklattal foglalkoztak, de tudják, hogy a jól elhelyezett hasonlóságok és ellentétek nagyon fontosak a prédikációk tanító és gyönyörködtető funkciójának alakításában, ráadásul a hallgatóság figyelmét lekötik és segítik a gondolatok megjegyzését.

Aranyszájú Szent János Nagyöjt III. vasárnapja utáni szombat perikopáját²² magyarázva kihasználja a bibliai szövegben előkerülő hasonlóságot. Jézus, látván a szamaritanusok tanulási hajlandóságát és buzgóságát, az *albae regiones-re* (fehérlő

²⁰ Szent Domonkos legendája szerint anyja, Domonkos születése előtt álmodt: egy szájában fákllyát hordó kutya bújt ki méhéből, amely a fáklly tűzével lángba borította az egész világot.

²¹ Ruth 2,1–3.

²² Jn 4, 5–42, ilyen kezdettel: *Nonne vos dicitis quod adhuc quatuor menses sunt, et messis venit? Ecce dico vobis: levate oculos vestros, et videte regiones, quia albae sunt jam ad messem.*

vidék) tekintve fűzi egybe a látott dolgokat a tanítás érdekében: sok az aratnivaló... A Szentlélek gyakran használ a szemnek látható dolgokból vett képeket a láthatatlan dolgok magyarázására. Arisztotelész a hasonlóságról szólva ilyen magyarázatot ad: velünk született dolog, hogy az ismertebbekből és azokból, amelyeket érzékszerveinkkel felfogunk, térünk át a mélyebb és azon dolgokra, amelyeket értelmünkkel fogunk fel. A képek behatolnak az elmébe, segítik az igazság megértését, aztán megmozgatják az akaratot. A különböző természetű dolgok egymással valamilyen harmadikban összehasonlíttatnak, érzékelhető dolgokhoz kötődnek, az érzelem és a kegyelem segíti a rögzülést.

Alkalmas mindez a hit megszületésére, mert az egyezések a két különböző dologban (mint például a csalánban és az eretnekségben) összehasonlíthatók. Lavantinus püspök a reformáció módjáról levelet írt II. Ferdinánd császárhoz, s azt tanácsolta, hogy hagyjon fel a következményektől való félelemmel, mert a zavargások, ha azokat finom és puha kéz érinti, miként a csalán, égetnek; ha azokat erőteljesen támadják, elveszítik ártási erejüket: így az eretnekség stb.²³

Gyalogi János prédikációs segédletével a jézusi tanítási gyakorlat követésére buzdított. Amikor Jézust megkérdezték tanítványai: „Miért beszélsz nekik példabeszédekben?” „Nektek megadatott, hogy megértsétek a mennyek országának titkait – felelte –, de nekik nem.”²⁴ A jezsuita atya a docere–delectare–movere megvalósításának lehetőségeként Jézus gyakorlatának követését tartotta célra vezetőnek. A tanítást érzékszervekkel felfogható példázatokkal segített megértetni és így az igazság elfogadására vezetni; ezáltal az akaratot a megindításig vezérelni. A hasonlóság által az érzékelhető tárgyakkal az azokhoz rögzült „égi dolgokat” lehet állandósítani.

²³ A fentebbi három bekezdés gondolatait lásd a II. és III. egymással általában egyező mellékletben.

²⁴ Mt 13, 10–11.

Mellékletek

I.

A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Ms. KJ 178. jelzetű kéziratának
rövid leírása

„*Tomus Prior Sylvae Opusculorum P. Joannis GYALOGI S. J. per Hungariam, et Transylvaniam Concionatoris Dominicalis, annis tribus et triginta: Quae pleraqua oratione ligata conscripta, et partim typis edita, partim solitaria, et ex annorum quasi [i]ncendiis raptata: ne cum authore interirent, in unum volumen, Sylvae sub nomine congressimus; quartarum in Societate Horarum fructus Anno 1750 Jubilaeo.*”

Autográf. Ívrét, 9 ff., 385 pp. Kopott barna bőrkötésben, gerincén: „Collectio manuscriptorum C. J. Kemény T. XXXIV. – P. J. Gyalogi Sylvae I. 1750.”

Előzéken (későbbi kéz írásával): „Josephi Comitis Kemény” – Collectio minor manuscriptorum historicorum. Tomus XXXIV. (A verzón:) NB. Manuscripti hujus Gyalogiani habetur pagina 347 (inter reliqua) „De rebus memorabilibus Transilvaniae Anni 1705.”

- f. II. Restaurált címlap (Másolatát lásd ezen kötetben a 23. lapon.)
- ff. III–IX. Mercurius compitalitius Capitem, et Paginarum Index
- p. 1. Dedicatoria ad A. Jubilaeum L.
- p. 4. In Sylvam. Prologus galeatus
- p. 9. Sotiria: pro vita ad annum 65. producta (A végén a kötet fejezetcímei.)

Partitio Sylvae

- pp. 19–73. Liber I. Complectens Epigrammatum Decades XX.
- pp. 74–124. Liber II. Carmen honorarium in celebritatibus Templorum.
- pp. 125–196. Liber III. Vota. Xenia. Salutationes.
- pp. 203–251. Liber IV. Symbolicas rerum adumbrationes.
- pp. 252–294. Liber V. Similitudines.
- pp. 295–385. Liber VI. Mnemosinon.

II.

GYALOGI János, *Sylvae*, pp. 252–253.

Liber Quintus

Similium, et Contrariorum, CENTURLAE DUAE

Post Symbolicam poesim, quae tota in *similitudinibus* artificiosa delibatione inveniendis et accommodandis versatur (quid enim est somnium matris, quasi in utero Canem gestet, ardentem ore facem ferentem, nisi Divi Dominici Imaginem reddere, qui praedicatione mundum illuminet universum?) hoc loco, et libro *Similia*,

et *Repugnantia* complecti volui, quae varia ipse lectione concionum tunc usui, et popularis eloquentiae adjumento collegi, ac velut spicas messorum manus fugientes, [Moabitidis spicae] cum *Moabitudine* illa primis continuo Tyrociniis annis, aliquot Centurias redegei [...] primum Concionum Volumen: unde elaboratiores in hunc proprium locum transfero, et do Sacram praedicationem inchoantibus Tyronibus: qui dum civilem nuper Eloquentiam tractarint intra Scholae parietes, norunt optime, ad docendum pariter, et delectandum, quantum momenti sit in *similitudinibus*, *Repugnantibus*, et *Contrariis* apte tractandis. Certe divinum quiddam in his agnoscit Os aureum, explicans apud Joannem *Albas regiones*, [Hom. 33. in Joan.] quibus Christus comparavit Samaritanorum promptam discendi voluntatem ac studium, et in Scripturis Spiritus S. frequenter adhibet imagines a rebus oculo conspicuis petitas, ad explicanda *invisibilia*. Rationem dat [Arist.] Aristot. loquens de Similitud. in Rhet. *Est enim, inquit, innatum nobis, ut ex notioribus, et ex iis quae sensu percipiuntur, ad ignotiora, et quae intellectu comprehenduntur, procedamus.* Unde fit, ut etiam ad faciendam fidem, in his probabile inventum, atque quaestioni innatum producat argumentum: quia *Convenientia*, propter quam duae res dispaes (ut *Urtica*, et *Haeresis*) inter se conferuntur; ante determinationem vel assumptionem Oratoris, est intrinseca praedicato et subjecto quaestionis; ut si dicas illud, quod Lavantinus Episcopus ad Ferdi[253]nandum II. Caes. scripsit consulentem de modo reformationis; suasit, ut sequelas timere omitteret; et motus: Quia, *sicut Urtica si delicate, ac molli manu tangatur, urit; si fortiter invadatur, vim nocendi amittit: ita Haeresis* etc. Apud piissimum Principem, (qui in Dei causa segnior videri erubuit) hoc argumentum valuit ad Austriam, Styriam, Carynthiam expurgandam. Sit igitur

III.

(GYALOGI János, *De eloquentia sacra*, 26–27.)

§. V.

Quartus fons

Similitudines, Contraria

Similitudines, popularis sermonis maximus ornatus: ad docendum simul, et delectandum aptissimae sunt, in quibus coelestem ac divinam quandam indolem agnoscit D. Chrysost. in Joan. explicans *Albas regiones*, [Hom. 33. in Joan.] quibuscum comparaverat Christus Samaritanorum promptam [27] discendi voluntatem ac studium, si esset, qui doceret. Et passim in Scripturis omnibus Spiritus Sanctus adhibet *imagines* a visibilibus desumptas, ad explicandas res maximas et arcanissimas. Est enim (ait Philosophus) innatum nobis, ut *ex notioribus, ac ex iis quae sensu percipiuntur, ad ignotiora, et quae intellectu comprehenduntur, procedamus.* [Similitudinibus tres animae potentiae mirifice adjuvantur.] Quo pacto tres animae nostrae potentiae multum vehementerque adjuvantur: dum *Intellectum* a notioribus

ad ea quae ignota altioraque sunt, capienda disponunt, quodque per simplex praeceptum apprehendi continuo non potest, sub imagine propositum eo delectabilius mentem ingreditur, quo illustriores fuerint rerum *imagines, parabola, symbola*, sub quorum velo atque pictura veritas adumbratur. Deinde *Voluntatem* movent quatenus in lumine similitudinum, obscura intelligentiae fiunt viciniora, et paulatim robur et vim argumenti explicant applicantque parti animae, in qua fieri debet motus; est enim *convenientia, propter quam res disparis naturae inter se in aliquo tertio conferuntur*, intrinseca quaestioni, et connexa insitaque naturae rei, non autem ex assumptione Oratoris, itaque ex se apta ad permovendum. Denique *Mentoriae* semper tenacius inhaerent, et infiguntur firmiter species intelligibiles sensibilibus affixae: cum etiam ob voluptatem et gratiam mirificam tenetur fortius, quod intrat blandius. Ex opposito idem dicendum *de Contrariis*, cum contrariorum contraria quoque sit ratio. Quorum sicut magnus est usus, sive aliquid refellere, aut confirmare, sive ornare, et illustrare studeat Orator: sic insignis pariter utilitas, et gratia. Sic comparari poterunt Jejunium, et deliciae etc. Ita graviter dictum a Jehu Rege, cum eum impius Joram de pace interpellaret: [4Reg. 9.] *Quid tibi, et paci? adhuc fornicationes Jezabel matris tuae vigent. Lacesimus quotidie coelum sceleribus, et pacem quaerimus? etc.*

Redeamus ad *Similitudines*. Possem ego hic exscribere, quas varia lectione pro Sacrarum Concionum usu meo collegeram, *Similitudines* quadringentis multo plures. Eae vero universim censentur gratissimae, quae ex diversis Scripturis eruuntur, ut dum D. Ambrosius *IV. Virtutes Cardinales, IV. Fluvius Paradisi* comparavit. Evangelia his plena sunt. Atque sicut margaritae serico filo colligantur, ut simul custodiantur, et tum brachio appendimus, ut semper in conspectu habeamus: ita Summus Orator Christus sua documenta Parabolis, quasi filis intexuit, quo memoriae nostrae tenacius inhaerent.

Poesis symbolica: Gyalogi János kéziratos retorikai gyűjtéséről, II.

Gyalogi János (1686–1761), a sokoldalú jezsuita szerzetes 1750-ben önmagáról azt írta, hogy „et concionator et poeta” (egyházi szónok és költő).¹ Számba véve hivatali és kedvtelésből végzett írásait, azok beoszthatók e két tevékenységi forma közé, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a költészetet sokat oktatta, a prédikálás pedig egész életét végigkísérte.²

Abban a kéziratos kötetben, amelyet 1750–1752-ben írt/másolt Gyalogi, a korábbiakhoz képest bővebb epigrammáinak, köszöntő verseinek gyűjteménye.³ Hat fejezetéből kettő az az adatgyűjtése, amelynek létezéséről az 1750-ben kiadott Csete István-prédikációk elé írt *De eloquentia sacra* című traktátusából volt tudomásunk. Erről részletesebben írtam a *Similitudo* című tanulmányomban, amely a kötet V. fejezetét tárgyalja.⁴

Most a kolozsvári kézirat IV. fejezetét mutatom be: *Poesis Symbolica: De ejus usu, gratia, ac utilitate in ExorINATIONibus*. Prózáról van szó: szimbolikus költészeti eszközök „használatáról, szépségéről és hasznosságáról” prédikációkban.⁵

Gyalogi a két egymással összeérő fogalmat (similitudo, symbolum) úgy különíti el, hogy a similitudót a mondatalkazatok közé helyezi, azt hasonlóság szóval fordíthatjuk. (Jézus példabeszédei a legfontosabb minták.) A hasonlóságok és a szimbólumok is segítik a tanítást, annak megértését és a gyönyörködtetést. A szimbólum költői kép. A szimbolikus kifejezésmód egyik formája az embléma, amely többnyire három elemből áll: figura, lemma, subscriptio.⁶ Gyalogi anyaggyűjtésében a figura

¹ *Gyalogi János magyar jezsuita emlékezete*, A kolozsvári róm. kat. nyilvános teljes gymnasium évkönyve, 7, 1857/58, 3–18, i. h.: 8. A tanulmány forrásául a máig Kolozsvárott őrzött *Sylvae opusculorum* című kézirat (Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Ms. KJ 178) szolgált.

² Ismert művei közül talán imakönyve nem sorolható ide, bár prédikációihoz hasonlóan az is lelki vezetés eszköze. Vö. GYALOGI János, *Az hitnek hét cselekedendő igazsági Virág Aloyziához, 1732*. Kéziratból s. a. r., bev. HUBERT Ildikó, Budapest, METEM, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2014.

³ Epigrammáiról egy 1744-ben készített kézirata alapján: SZELESTEI N. László, *Gyalogi János epigramma-füzetére* = Sz. N. L., *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről*, Budapest, Szent István Társulat, 2019, 175–187.

⁴ *Similitudo: Gyalogi János retorikai gyűjtéséről, I = Eruditio et Magnanimitas: Tanulmányok Gábor Csilla köszöntésére*, szerk. FARMATI Anna, MÓRÉ Tünde, TÓTH Zsombor, VIRÁG Csilla, Budapest, reciti, 2023, 99–110; ebben a kötetben: 121–130.

⁵ A most tárgyalt V. fejezet Gyalogi kézirataiban: pp. 203–251.

⁶ Az emblémáról, annak irodalmi előfordulásairól: KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a 16–18. században*, Budapest, Universitas, 2003 (Historia litteraria, 14).

(pictura, imago) helyén röviden jelzi, hogy miről van szó, a lemmát (mottó) megadja, a subscriptio (explicatio, epigramma) csak kivételesen fordul elő.

A bevezető fejezet után először 150 röviden papírra vetett, majd további, több mint ötven funkcióban elhelyezett példát olvashatunk. A funkció nélküli szimbólumokat most csak röviden említem. A funkciót is tudunkra adó tételek alapján tanulmányozhatjuk Erdődy Gábor Antal egri püspök (1714–1744) eddig ismeretlen castrum dolorisát, megtudhatjuk Gyalogi szimbólumokkal ellátott prédikációs kötetekinek pontos számát, továbbá megismerhetjük a Lázár Antalról szóló, nyomtatásban a tervezett metszetek nélkül megjelent⁷ verses művéből elmaradt szimbólumokat.

Tanulmányosak, magyarázó jellegűek a *Poesis symbolica* fejezet bevezető sorai. A szónok az általa helyezett dolgoknak a hasonlóságok, különbözőségek és ellentétek közül keres érveket, melyek alkalmasak és jók a meggyőzésre. Például a fényűzést a pestissel hasonlítja össze, a haragos apát a tengerrel és a hajótöréssel; szinte láttatja a bizonyítékokat. Aranyszájú Szent János számára nincs díszesebb szónoki eszköz a szimbólumoknál, hieroglifáknál, azok a természet rejtett hasonlatait hozzák elő és nagyon hasznosak a népszerűség szempontjából, újdonságuk és bájuk miatt gyönyörködtetés által az emlékezetbe mélyen bevésődnek. Krisztus Heródesnek (nevét elhallgatva) így üzent: *Mondjátok meg annak a rókáknak.* Ilyen egy szóból álló beszédmódot használunk a támadásokban: *Te Birodalom fátylójára, te szenátus szégyene.* Vagy: a zsarnok sündisznóként jelenik meg, körülötte ugató, tövist gyűjtőgető kutyákkal, felirattal: *Gyűlöljenek, amíg félnek.*

A toronyóra szimbóluma alkalmas teljes erkölcsi prédikáció felvázolására. Tanít,

- 1) mert a gondviselés jelképe, melynek rendelkezései nyilvánosak, okai titkosak. Regulus, a királyi tisztviselő a Krisztustól kapott jeleket nem hallgatta meg. Mivel mások betegsége vagy szerencsétlensége iránt nem volt benne részvét, fiának betegsége következett. Ekkor már nem kellett trombita, vagy másféle jeladás, jött, imádkozott. *Hitt maga és egész háza.* [Jn 4, 50] Az esdekel egészségért, aki oka volt a betegségnek.
- 2) Tanítja az állami és városi vezetést: *Az üdvösség pedig ott van, ahol sok a terv.* [Péld 11, 14.] Gondolj a toronyóra kerekeinek belső mozgására, a súlyok erejére, stb.;
- 3) a prelátusok éberségét, úgy, hogy a püspök magát ezekben az órákban az országnak szentelje;
- 4) az engedelmisséget. Lényegre törően;
- 5) keresztény őszinteséget, a lélek egyetértésével, miként a kerekek is egyetértenek a mutatóval;

⁷ Joannes GYALOGI, *Daciae spes et deliciae in Antonio e toparchis Lazariis, ostensae terris, et in ipso aetatis flore praereptae: altero labente lustro e sepulchri pulvere restitutae*, Tyrnaviae, Acad., 1730.

- 6) a beszéd bölcsességét. Hangsúlyosan. Ugyanis az egyházi szónokoknak nemcsak az ékesszólás dicsőségével kell virágozniuk, hanem a bölcsességével is;
- 7) a bölcsességben való haladást. A mutató betölti az egész órákört anélkül, hogy észrevenné. Így a gyermek is a napi feladatokat elvégezvén, egy év alatt megtanulja az egész nyelvtant. De:
- 8) különbség van a kisebb és a nagyobb kapacitás és alkalmazás között.
- 9) Az Úr napján töltekezni kell prédikációkból: miként a toronyban is felhúzzák a súlyokat.
- 10) Tanítja az ügyvédek lomhaságát a felirat: Súly nélkül néma.
- 11) A rend és a tervek megzavarását, amikor a kerekek le-föl mennek, a régi mondás is sugallja: Megbódult Vár-megyének bolond az Ispánnya. [A mondást magyarul olvashatjuk Gyaloginál.]

Aztán *a napóra*, mely kerekek, súlyok és hang nélkül is csodálatosan mozog árnyékával, mutatja a kegyelem és hit természetfeletti kifejeződéseit a lélekben. Lemma: Sidere praesenti loquimur (A jelenről beszélünk).

A festett órán látszanak a súlyok, a kerekek, a mutató, a tizenkét óra – ezekkel egész évben azonos időt mutat. A színház díszítésére alkalmasabb, mint gyakorlati használatra. Ezzel a szimbólummal azokat a szerzetes szónokokat figyelmeztetik, akik mindig ugyanazt a kezdést alkalmazzák.

A szimbólumoknak nagy a szerepük a tanok magyarázásában. Az evangéliumi liliomok nem szőnek [Lk 12, 28], az ég madarai nem gyűjtenek csőrökbe; ilyen a prófétai kő, [Mk 13, 1–2] amelyben leíratik a város pusztulása; vagy a zsoldár szövegében a bűnbánók jelképei: pelikán a pusztában, éjjeli bagoly a lakhelyen, veréb a köztereken, melyeknek a tartalmát nem a szónok találja ki, hanem az atyák szimbólumbányájából hozza elő. A természeti dolgok szimbólumai nagyon alkalmasak a díszítésre, könnyen érthetőek és lemmákkal magyarázhatóak. Mintegy szem elé festik azt, amikor fejedelmeket iktatunk be, bazilikákat szentelünk, jeles temetési építményt készítünk; tanultságunk ilyenkor a díszítés elhíresítésére törekszik.

Magamtól fogok ebbe a munkába, fejezi be a gondolatmenetet Gyalogi, a szentbeszédek régi gyakorlatából kötetemben száznál több szimbólum gyűlt már össze. A mások által gyűjtötteket is add ehhez hozzá Olvasó és használd! Ég veled!

Eddig a bevezetés. Aztán háromszor ötven, néhány sorral (néha egész bekezdéssel) jellemzett szimbólum következik. A lemma sohasem marad el, subscriptiót azonban ritkán találunk. Egy személyes magyarázattal ellátott, és három jellemző rövid példát emelek ki.

Nr. 13. [Cura parentum senum]⁸ Az öregségtől megtört, anyjukat tápláló gólyafiak példáját Szent Pál apostol mondatával mottósítja: *Visszafizetni a szülőknek, Isten előtt ez a kedves. Reddere vicem parentibus: et hoc est*

⁸ Közlésében a számok után szögletes zárójelben a margón található, és a mutatóba felvett „téma” áll.

acceptum coram Deo. [1Tim 5,4.] 1715-ben Kolozsvárott már pap voltam, a humanitas osztályban száz tanulóm volt, akik közül 35 év után vannak udvari kancellárok, főispánok, prépostok, rendi előjárók, teológiai doktorok és nemes urak, akik szeretettel viseltetnek irántam, öregségemben jótéteményekkel vigasztalnak. Úgy tűnik, már e jelen élet száműzetésében százszoros jutalmat ad Krisztus, sőt ami több, a katolikus Erdély egyetlen méh magzatát jeles férfiak szemük előtt tartják és Társaságunk iránt lekötelezettnek vallják magukat.

Nr. 120. [Concionator indoctus] Exprimitur Cucurbita pensili. [Magasra kuszó tökhöz hasonló.] *Vacui tolluntur in altum.*

Nr. 125. Avis, caveae portula avolans, [A kalitka résén kirepülő madár] cum Lemmate: *LIBERTAS.* indicat Franciscum Pr[incipem] Rakoczium. Vid. in Epigr. pag. 46.⁹

Nr. 129. [Prosapia antiqua] *Testa recens servabit odorem.* [A friss téglá megőrzi illatát.] Comitis Simonis Forgács dictum erat. *Az új Groffi házában, száz esztendeig le-nem dörgölhetni a parasztságot.* [Magyarul olvashatjuk Gyaloginál is.]

150 minta után a szimbólumokat egy ábécés mutató fogja egybe, majd a következőkben a már említett castrum dolorishoz, ezt követően saját kéziratos kötetéhez kapcsolt képeket és szimbolikus képeket sorol fel. Ezek „dolgoknak kellemességét, a szemnek szépséget, az értelemnek fényt, az olvasónak jó érzést és örömet adnak, növelik a műveltség hírnevét: miként a közmondás mondja: «megadgyuk a savát, borsáb».”

Jacobus Baldéra hivatkozik: Ha futni akarsz, zsírozd meg a kerekeket.¹⁰ Az örökkévaló hírnév megszerzéséhez fele annyi költség sem kell, mint amennyit sokan élvezetes vacsorára költenek, és tékozva kártékony örömökre áldoznak.

Erdődy Gábor Antal castrum dolorisa

Erdődy Gábor Antal egri püspököt három jelentős személy mellé állítja: négyük vállán nyugodott a 18. század közepe előtt Magyarország biztonsága és boldogsága,

⁹ Ez a kötet is tartalmazza a jelzett helyen, de már korábbi epigramma-gyűjteményében is olvashatjuk a II. Rákóczi Ferencről írt epigrammáját. Vö. SZELESTEI, *Gyalogi János epigramma-füzetére, 1744*, 3. j. i. m., 184.

¹⁰ *Currere pierias qui cupis, unge rotas.* Vö. Jacobus BALDE, *Expeditio Polemico-Poetica: sive Castrum Ignorantiae Boeotorum Arcadamque Reginae a Poetis Veteribus ac Novis obsessum, expugnatum, eversum* (Monachii, 1664, vagy a mű későbbi kiadása). A mű bécsi 1726. évi kiadásának egyik fejezetéből *Elenchus similitum argumentorum, sive Apparatus novarum inventionum et thematicum scribendorum in gratiam ingeniosae iuventutis* idézek (p. 129): „*Horologium Poeticum* etiam requirere sua pondera, rotas, dentes, aptos nexus: et ante omni *primum mobile*, (phantasiae) quod *inquies* dicitur. Nec non saepius et oleum. *Currere Pieriam quam cupis, unge rotam. Consideratio Entrapel.*”

ők biztosították Mária Terézia örökösödését. A három idősebb személy: Pálffy János nádor, Esterházy Imre prímás és Károlyi Sándor tábornagy, szatmári főispán. Még a castrum doloris leírása előtt a kassai jezsuitáknál őrzött kép alapján jellemzi a püspök alkatát, balján festett horologiummal és az alábbi felirattal: „Sic Praesul patriae se se dispensat in horas.”

A castrum doloris az előkelő halott sírja fölé/köré elhelyezett ideiglenes építmény, a halottra jellemző jelképekkel, feliratokkal, emblémákkal díszítve. A *Közhasznú esmeretek tárában* 1829-ben gyászhely, gyászalkotmány a fordítása.¹¹ Mivel temetés után elbontják, csak metszetekből, leírásokból, halotti beszédekből és különféle feljegyzések adataiból van róluk tudomásunk.¹² Gyalogi leírásához, a szimbólumok (emblémák) tagolásához hasonló az Erdődy halálakor egri egyházmegyes pap, Gusztinyi János, később nyitrai püspök 1777. évi halálakor készített és nyomtatásban közzétett castrum doloris-leírás,¹³ de abban minden szimbólum inscripciója egy-egy megírt epigramma.

Erdődy Gábor Antal halálakor a főtestamentárius segédpüspök Gyalogi Jánosra bízta a castrum doloris szimbólumokkal és képtervekkel való ellátását, aki *Sylvae* című kéziratának IV. fejezetében az olvasó elé tárja elkészített tervezetét. (Gyalogi tervezetét lásd ezen tanulmány mellékletében.) Az általa elgondolt képeket többnyire kísérő szöveggel látta el, ezek könnyítik a feliratok/lemmák értelmezését.

A sanctuarium előnézetének közepén Erdődy püspöksüvege, amelyet lábbal tapos az emberi dolgokon kaszával uralkodó halál. A felirat (lemma): Nec Infula tuta. (Az infula sem biztonságos.)

Az uralkodó halál talpa alatt, azon túl és két oldalt királyok, pápák, fejedelmek koponyái és női fejek fejékeikkel. A pajzs alatti fehér síkon felirat olvasható: [Itt Erdődy Gábor (rangjaival) életének adatai és szokásos sírfelirat.]

A baloldali oszlopokra tíz szimbólumot akasztottak: (1-től kezdődnek, de a margón 2 áll, mert a címer melletti felirat is számozott.) Ezek többsége gyakran szerepel, pl. Filippo Picinellinél.¹⁴ De ennél is érdekesebb, hogy az egri érseki palota Erdődy püspök által épített termében az Erdődy-címer kíséretében is akad közülük.

Az oszlopok jobb szélén másik tíz embléma a püspököt jellemzi.

A templom két oldalán a lábazatokon újabb három embléma, a kórus alatti embléma lemmája: Ite missa est.

¹¹ *Közhasznú esmeretek tára*, III, Pest, 1829, 57.

¹² GALAVICS Géza, *Egy esmer építészeti műfaj hazai történetéhez: Batthyány József castrum dolorisa*, *Építés-Építészettudomány*, 5, 1973/3–4, 497–508.

¹³ *Castrum doloris Joanni Gustini antistiti Nitriensi a Rhetorica loci ejusdem adornatum*, Posonii, Patzko, 1777. Bielek László piarista szerzetes epigrammái és versei közt újra megjelentette: Ladislaus BIELEK, *Epigrammatum libri III*, Pesthini, Patzko, 1789, 85–96.

¹⁴ Másoknál is (Jakob Masen, August Buchner, Jacob Bosch, Claude-François Menestrier) előfordul közülük néhány, de azt, hogy Gyalogihoz milyen úton juthattak el, egyelőre nem sikerült kimutatni.

Erdődy Gábor Antal castrum dolorisának Gyalogi által leírt lemmái:

Címer

Lemma: Nec Infula tuta.

[Erdődy Gábor Antal életrajai adatai, rangjai]

[*Baloldalt*: oszlopokra akasztott lemmák

a hozzájuk tartozó imágóval és

subscriptióval]

Addit prosapia pondus

Nunquam a Sole procul

Ubi corona, ibi cor

Tres adjicit aether

Sub pondere recta

Nulli sua munera claudit

Ex turbine lucrum

Perpetuo sonitu

Par oneri cervix

Signabat syrmate luctum.

[*Jobboldalt*: az oszlopokra akasztott lemmák
a hozzájuk tartozó imágóval és subscriptióval]

Gemma Sacerdotum

Ornatur, et ornat

Totum Numini

Non solo nomine Pastor

Accenderet unica mille

Tuto vos littore sistam

Cum totum impleverit orbem

Vis nulla retardat

Saeva saevis

Donec Capiam.

[*Két oldalt a lábazon*]

Nil sibi, totum aliis – Unde erogetur, non ibi includuntur – Semper in orbem

[A kórus alatt]

Ite missa est.

Ha a szimbólumokat panegyrikus beszédben magyarázzák, mi a haszna? És egy ilyen beszéd miben segít és kedvez? – teszi fel Gyalogi egy kis kitérő elején a kérdést. A válasz: Talán valaki majd aszerint mond beszédet egy dicső emlékű mágnásnak,

amint itt látható a magyarországi grófról és püspökről; ez így egy vállalt munka megkönnyítésére, a közönség jóindulatának és kegyének biztosítására szolgál majd.

A gyűjtés negyedik 50-es tétele a *castrum doloris* végével a 25. számig ért el. Ezen a ponton Gyalogi egy záró bekezdést helyezett el, melyről a margón ezt olvashatjuk: Mily meglepéssel szemlélték a szimbólumokat, és mit kapott a szerző jutalmul?

Mikor már öregedvén, ugyanazon év októberében Budán voltam, egy nemes úr, aki ott volt Erdődy püspök temetésén, nem tudván, hogy valaha voltam-e Egerben, emlékeztetett: amit ott látott, mindenkinek tetszettek a *castrum doloris* és a templom oldalain függő képek és feliratok. Ezt csak azért emlitem, mert ezért a munkámért a tiszteletré méltó káptalan soha nem mondott köszönetet: Krisztus intézményéből, amit mi jezsuiták ingyen kaptunk, ingyen adjuk. De mi van, ha a varjúfíóká mások tollába öltözve jelenik meg a nyilvánosság előtt? El kell viselni. A lelkiismeret bizonyossága jobban megvigasztal, mint bármely más jutalom.

Nagyon kevés konkrétumot tudunk eddig Erdődy Gábor Antal *castrum doloris*áról. A halotti beszédek hallgatnak róla. 1744. szeptember 26-án hunyt el, november 12-én volt a temetési szertartás.¹⁵ A szakirodalomban azokat a feliratokat idézik, amelyeket Englmajer Sámuel a temetés első évfordulóján 1745. december elsején mondott emlékező szentbeszéde végére illesztett *Castri doloris inscriptio I(–IV)* címmel. Ezek utólag keletkezettek, nehezen áttekinthetőek, nem szerepeltek Erdődy püspök *castrum doloris*án.¹⁶

A Gyalogi által leírtak szerint Erdődy püspök halálakor a temetési és végrendeleti ügyeket Püspöky András kanonok, segédpüspök (Handler György utódként 1744-ben lett vovadrei választott püspök)¹⁷ intézte, akinek Gyalogi János ekkoriban ajánlotta (kiadás reményében) a ma is Egerben őrzött kéziratos epigrammás kötetét.¹⁸ Nem esetleges hát, hogy a *castrum doloris* koncepciójának és megírásának a feladatával őt bízta meg Püspöky.

A fentebb leírt *castrum doloris* sokirányú vizsgálatot tesz majd lehetővé, különösen Gyalogi János alkotói módszerére, forráskezelésére nézve. Gyűjtésének célja nem elméleti mű írása volt, hanem (a *De eloquentia sacra* kiegészítéseként) a prédikáló

¹⁵ Temetési beszéd: Leopold AUER, *Venatio lugubris, Gyászos vadászat*, Kassa, Akad., 1745.

¹⁶ ENGLMAJER Sámuel, *Az Isten' Egri Temploma' fényes napjának halálos le-banyatlása után meg-örökösített dicsőséges emlékezete*, Buda, Veronika Nottensteiné, 1747. – A terjedelmes feliratok közlése: 31–34. – KÖKÉNYESI Zsolt, „Vég nélkül való Nagyság”, *Aetas*, 30, 2015/1, 162–183, 181: „a gyászszertartáson használt *castrum doloris*” felirataiként említi ezeket.

¹⁷ MIHALIK Béla Vilmos, *Konfliktus és megújulás: Az egri székeskáptalan a 18. század első felében (1699–1744)* = *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században*, szerk. FORGÓ András, GÓZSY Zoltán, Pécs, META Egyesület, 2019 (Pécsi Egyháztörténeti Műhely, 11), 133–180, 153.

¹⁸ A kézirat ismertetése: SZELESTEI, *Gyalogi János epigramma-füzére* 3. j. i. m.

papok számára gyakorlati segítségnyújtás, hogy azok szépen és tartalmasan tudjanak prédikálni, populáris sermókat mondjanak. Csak ritkán hivatkozik mintát jelentő szerzőkre.¹⁹

Érdeemes lesz majd feltérképezni azt is, hogy milyenek az átfedések az Erdődy püspök általi építmények feliratai és a Gyalogi által leírt castrum doloris emblémáinak lemmái között. Bél Mátyás leírásából ismerjük az Erdődy püspök által Giovanni Battista Carlonéval építtetett palota reprezentatív (emeleti) bejáratának feliratait.²⁰ Eszerint az Erdődy-címer fölött ez állt: Non est mortale, quod opto, két oldal pedig ezeket olvashatjuk: (balról nyitott gránátalma mellett:) Nulli sua munera claudit, (jobbról egyszarvú, szarvát a földhöz szegezve:) Non sibi, sed aliis. Az utóbbi két felirat az alábbi magyarázattal szerepel Gyaloginál: Punicum pomum, purpureis granis cortice rupto explicatis, ad se invitans: Nulli sua munera claudit. A helyes értelmezés: Senki elöl nem zárja el ajándékait. A régebbi egri helyismereti szakirodalom szerint: Feladatait senki nem végzi be.[!] Újabban pedig: Itt mindenki megkapja a maga jutalmát.²¹

A másik lemmához Gyalogi Fontana saliens (folyó szökőkút) figurát javasolt. Felirat: Nil sibi, totum aliis. Semmit sem magának, mindent másoknak. (Bél Mátyásnál kissé eltér a felirat és annak a fordítása az egri kiadványokban Non sibi, sed aliis – Nem magának, hanem másoknak.) Egyetlen tanulságot érdemes megjegyeznünk: az azonos jelentésű feliratoknak változatai vannak. Filippo Picinelli *Mundus symbolicus in emblematum universitate formatus*ában, amelyet Gyalogi is forgatott, és sok más helyen a Nulli sua munera claudit például Nemini szóval kezdődik. A feliratok önmagukban nem mindig egyértelműek, de azzá teszi azokat a kísérszövegben leírt (és bizonyára megfestett/megrajzolt) pictura.

Prédikációiról

„A szimbólumokból, amelyekkel megkülönböztettem/díszítettem prédikációs köteteimet, inkább elmém csábítására, mint haszon kedvéért, ugyanannyi van, mint amennyit a harminchárom év alatt lejegyzett prédikációból hátrahagyok. Most már idős koromban biztos állomásról és őrhelyről szemlélhetem a régi hánykódások küzdelmeit, hullámaikat és játékaikat; és az egyik helyről a másikba való küldés és Istenért (akinek gondviselése nem csorbul) vállalt bujdosás után most végül békeoltárt szentelek e parton, és éjszakai munkáim, lakhelyeim, hivatalaim és éveim katalógusát fogadalmi ajándékként, nem saját disztichonnal, hanem egy száműzött soraival függesztem ide, aki így mondja:

¹⁹ Említi Andreas Alciatust (1492–1550), Diego Saavedra Fajardot (1584–1648).

²⁰ BÉL Mátyás, *Heves megye ismertetése 1730–1735*, [latinul és magyarul], ford. KONDORNÉ LÁTKÓCZKI Erzsébet, Eger, 2001 (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai, 8), 132–133.

²¹ Például: SZECSKÓ Károly, *Az egri érseki palota és pincerendszert*, Honismeret, 40, 2012/3, 38.

Partot értünk. Sors és szerencse, Isten veletek!
Eleget játszottatok velem, most játszatok másokkal.”²²

A táblázatba foglalt számvetés rovatai 1716-tól 1750-ig sorolják fel, hogy mely helyeken és mely években szolgált, mennyi időt volt ekkor (jezsuita létének korát külön megadja) és milyen megbízásai voltak.

Felsorolt kötetei együttes szimbólumának lemmája: *Melioraque cortice condunt*. Huszonhárom prédikációs kötetének ad egyesével szimbólumot, itt-ott életének eseményét is megemlítve. Például hogyan került Marosvásárhelyre 1716-ban. Mit jelent a populáris szónoklat. A 11–12. kötet Csete István prédikációit tartalmazza. A 19. kötethez, amelybe a 30. év beszédei (Nagyszombat, 1731) kerültek, verset illesztett: A 21.-hez is, de ott előtte leírja, hogy a helyette Kolozsvárra helyezett Poznanovics János 1751. febr. 3-án elhunyt, ezért maradnia kellett. A szimbólumok összeírását 65-ig folytatta, ide helyezve Lázár Antalról írt verses művének (nyomtatásból lemaradt) lemmáit.

Gyalogi János prédikációs köteteinek száma 1750 körül 23 volt. Csete István hagyatékában ugyanekkor Gyalogi Csete-életrajza szerint a kötetek száma 36. Gyalogi latinul és magyarul is adott ki Csete-prédikációkat: latinul *Sacri sermones* címmel két kötetet (egy további kéziratban ma is megvan Gyulafehérvárott, talán egy negyediket is elkészített).²³ A kiadott latin kötetek kézíratait nem ismerjük, talán azokat is Gyalogi másolta össze, ő küldhette el cenzúrára, sajátjai közé azonban nem sorolta be. A *Panegyrici sanctorum* címmel kiadott, Gyalogi által szerkesztett, kiegészített és magyarra fordított Csete-prédikációkat²⁴ azonban besorolta saját prédikációi közé (XI–XII. kötetek), azokat sajátjának tartotta.²⁵ A XI. kötetéről írt sorai szerint azokat Csete írásaiból készítette („ex illius scriptis elaboravi idiomate patrio”). A kiadás címlapján ezt így tüntette fel: Csete „deák írásit üszögéből kiveregetvén, sokat pótolván is, ezt a munkát [...] haza nyelvén kibocsátotta”. A latin beszédek kiadásánál a címlapon az edidit (kiadta) szót használta. A kutatók stíluskritikai következtetések alapján is megállapították Gyalogi ilyen irányú szerepét a *Panegyrici sanctorum* esetében, nemcsak néhány saját prédikáció belehelyezéséről és pusztán fordításról beszélnek.

²² Attigimus portum: Sors, et fortuna valet! / Sat me lusitis, ludite nunc alios. (A verssorok gyakoriak emblémákban, a kezdősor azonban inkább: Inveni portum...)

²³ Stephanus CSETE, *Sacri sermones, opus dominicale, quod ex posthumis Authoris ejusdem lucubrationibus excussit, apparavit, et [...] edidit P. Joannes GYALOGI*. Claudiopoli, Acad., 1750–1751. (A megjelenő két kötet a *Pars hyemalis* és *Pars vernalis*; a III. kötet, *Pars autumnalis* kézírata: Gyulafehérvár, Batthyaneum, Ms. I–150.)

²⁴ CSETE István – GYALOGI János, *Panegyrici sanctorum Patronorum Regni Hungariae, tudniüllek Nagyaszcsonyról, magyar szentekéről [...] prédikációk*, Kassa, Akad., 1754.

²⁵ Csak véletlen egybeesés, hogy a Gyalogi által felsorolt Csete-kötetek 12–13. kötete tartalmi egyezést mutat e két kötetrel.

MELLÉKLET

Részlet Erdődy Gábor Antal castrum dolorisának leírásából

In medio frontispicio machinae Sanctuarii: Erdődianae gentis scutum ambiente Infula: quam eminus vibrata falce, dominans rebus humanis MORS pede calcata: cum volante Lemmate:

Nec Infula tuta.

Num.1.

Sub planta dominatricis MORTIS, ultra citraque coronatae Regum calvariae, Pontificum, Ducum, Foeminarum propriis cum cydaribus capita.

In plano albo infra scutum inscriptio lapidaris:

Excellentissimus,

[232] Illustrissimus, ac Reverendissimus Dominus Dominus

Gabriel Antonius e Comitibus Erdődi de Monyorókerék;

Dei, et Apostolicae Sedis Gratia

Episcopus Agriensis;

Comitatum Heves, et utriusque Szólnok Supremus Comes etc. etc.

Hungarorum terris datus A. 1684. 27. Sept.

Denatus

Ipsa Natalis sui Pervigilio,

Ut illum in curia celebraret aetherea,

Humanis ereptus 1744. Aet. 60mo

Vixit ad desiderium Regni

PARUM.

Ad famam et majestatem Nominis

SATIS.

Ad memoriam nostram

SEMPER

Vivere Dignus,

Si Gabriel esses, et non Antonius esses;

Hoc ultimum heu! fecit Cinerem,

Illud Immortalem,

Transi Viator!

Ne quaerito,

Ubi est O! Mors Victoria tua?

Illa vicit, Iste vixit,

Hungaria sed non Memoria excessit.

*

Columnarum sinistra latera, vestiebantur pendentibus Symbolis Denis,
Erdődíae gentis surculo Comiti, ac Virtutum Haeredi sacris.

Symbolum I.

Generosae Stirpi Comitum **2.**

Manus e nubibus protensa, cum Libra: in ceteriore lance Liber, crux, infula; in
adversa, illa ipsa tria cum defluis aureis torquibus.

Lemma: *Addit prosapia pondus.*

*

II.

Fidelitati in Regem. **3.**

Stella polaris.

Lemma: *Nunquam a Sole procul.*

*

III.

Pietati in Patriam. **4.**

Quae Corde designatur: quod corpore exsectum, Posonium est transmissum,
inclusum aere inaurato, tali cum inscriptione chronographica a me data:

UBI CORONA, IBI

COR

In qVo DeVs, ReX, LeX, RegnVM,
pIetas effLorVIIt Intra.

*

IV.

Aetatis anno sexagesimo. **5.**

Visebantur in tabula Charites ternae, scheda inter harum manus volante cum nominis
numero tali: GabrIeL AntonIVs: charitum media digito coelum monstrante:

Tres adjicit aether!

*

V.

Magnanimitati, et Constantiae. **6.**

Erat basi incumbens in altum columna cum statua Atlantis coelum ferentis.

Sub pondere recta.

Quippe altitudini super basin fundatae et erectae, pondus superpositum, standi
firmitatem ac rectitudinem non infringit aut labefactat, sed auget, et corroborat.

*

- VI.
Humanitati ac Beneficentiae. 7.
Punicum pomum, purpureis granis cortice rupto explicatis, ad se invitans.
Nulli sua munera claudit.
- *
- VII.
Prudentiae, et subtilitati consiliorum. 8.
Symbolum erat positum., Molendinum suis cum rotis.
Lem. Ex turbine lucrum.
- *
- VIII.
Famae, et Gloriam. 9.
Imago quaedam erat, Torrens fluvii ex alto cadentis.
Lem. Perpetuo sonitu.
- *
- Vivit adhuc, factis animatque perennibus auras
Gloria Pontificis! quam plus ventura loquentur
Saecula, cum veterem deponet patria luctum;
Splendoremque dedit cui gens Erdődia magnae
Auspicium pietatis, oliviferaeque Coronae
Herbescentem animis segetemque novavit et arma.
Danubiusue patrem cantabit, et ora Tybisci
Exsiccata gemens quondam grava ubera lacte,
Optabit patrias tumulis ad tollere dextras
Altrices tantorum operum, Fideique columnas;
Agraria, vel non hanc venisses, dicet, in urbem,
Templa vel aeterno coluisses thure Sacerdos!
- *
- IX.
Laboribus pro Deo, et Patria. 10.
Atlas.
Lem. Par oneri cervix.
- *
- X.
Januario, et Martio anni hujus, Cometa syrmate grandi 11.
Agriensibus obverso, diu spectabilis: Quid? nisi praesentem
Signabat syrmate luctum.

*

Candido Lectori,

[Si panaegyrica dictione Symbola explicentur, quanta utilitas? Sermonisque Panegyrici quae facilitas, et gratia?]

Fortasse non obero consulendo, qui Panaegyricum dicturus aliquando est funebrem Gloriosae memoriae Magnatibus, ut hic vides Hungariae Comitem et Episcopum; si ad facilitandum assumptum laborem, ad conciliandam Auditorii benevolentiam et gratiam, ad excitandos non solum eloquentiae praesidiis animos, sed etiam oculos recreandos picturarum ornatu ac varietate: si, inquam, inducat animum, ad praesentis Castris doloris ante omnium oculos positi partitionem Thematis: prout complectitur priore (ut hic videt) symbolorum ordine, *Comitem* natum; posteriore *Episcopum*; ut inquam laudatione panaegyrica, symbola aut omnia, aut praecipua ante oculos posita Erdődianarum virtutum, dicendo prosequatur, et maxime sacer Ecclesiastes ea lectissimis Scripturae, Patrum oraculis, aliisque ardentis eloquentiae luminibus explicet, doceat, hortetur, instet: ut non illa solum coloribus picta oculis conspiciantur; sed etiam veluti tanti Comitum, ac tanti nominis Praelati posthuma ad imitationem derelicta vestigia, et Clerus, et populus sibi sequenda proponant; etenim quae oculis haustae gratiam nunc conciliant, multo maximam afferent et voluptatem, et animis immortalitatem parient et coronas, vita, moribus, studiis ad vivum expressae virtutes; optabiliusque erit coelesti (ut sperandum) jam sede recepto Episcopo, videre virtutum imitatores, quam pictores in terris. [Virtutum Imitatores desiderantur, non pictores] Quibus ego nunc dicendo abstinere, si non experimento didicissem congeminos affectus fuisse in AA. excitatos, viridioremque relictam rerum memoriam ex hoc genere exornationis, in quo et oculis, et animis (quod utrumque non semper datur) perorando consulimus. Unde is, qui Symbola funeri adornavit calamus, si etiam Panaegyricum elucubret; postquam elogiorum partitione glaciem dissecuit, viamque aperuit grandiori eloquentiae apparandae: quare non hunc modum nostrum sequatur duplo expeditorem?

* * *

EPISCOPUS

Ab dextro latere columnarum.

Symbolum XI.

Splendor integritatis.

12.

Expansa concha cum unione rutilante.

Lem. *Gemma Sacerdotum.*

*

- XII.
Ven. Capituli sui cura perpetua. 13.
Sol, per signa Zodiaci.
Lem. *Ornatur, et ornat.*
*
- XIII.
Divini honoris zelus. 14.
Templum.
Lem. *Totum Numini.*
*
- XIV.
XIII. Provinciae Diaecesanae. 15.
Rostro fodiens viscera Pellicanus, et pullos cruore vivificans.
Lem. *Non solo nomine PASTOR.*
*
- XV.
Ad Dignitates promovit. 16.
Fax ardens et lucens in candelabro.
Lemma: *Accenderet unica mille.*
*
- XVI.
Ad avitam Fidem Catholicam multos reduxit. 17.
Anchora.
Lem. *Tuto vos littore sistam.*
*
- XVII.
Paraecias fundavit, auxit, ornavit. 18.
Lunae circulus semi-plenus inter nubes.
Lem. *Cum totum impleverit orbem.*
*
- XVIII.
Haereses terruit. 19.
Fulmen.
Lemma: *Vis nulla retardat.*

*

XIX.
Schismaticis irreconciliabilis. 20.
Ciconia lanians serpentes.
Lem. *Saeva saevis.*

*

XX.
Salutem animarum zelavit. 21.
Canis post feram per valles, montes.
Lemma: *Donec capiam.*

* * *

Ad Periscelides, latere ab utroque Templi

XXI.
Hospitalis. 22.
Fontana saliens.
Lem. *Nil sibi, totum aliis.*

*

XXII.
Eleemosinarius. 23.
Marsupium.
Inscriptio: *Unde erogetur, non ubi includuntur.*

*

XXIII.
Constans tenor Pastoralis. 24.
ROTA, gentilitii scuti:
Lem. *Semper in orbem.*

*

XXIV.
Sub Choro. 25.
Aureus Calyx inversus.
Lemma: *ITE MISSA EST.*

[238]

[Symbola qua gratia spectata sint, et quid in authorem honoris redhibitum?]
Cum senescente jam Octobri mense ejusdem autumnus Budae essem; subinde a viro Nobili, qui Exequiis Erdődianis interfuit, relatum accepi (ignaro prorsus an aliquando Agriae fuerim) inter omnia quae ibi vidisset, apud omnes plausum tulisse picturas et Inscriptiones per latera Castris doloris et Templi dependentes, summo cum gustu ab omnibus celebratas; quod alio fine non commemoro, quam quod pro hoc meo labore, a Venerabili Capitulo ne gratiae quidem mihi actae sunt unquam: ut adeo ex Christi instituto, *Quae gratis accepimus Jesuitae, gratis demus.* quid tum vero si cornicula alienis etiam plumis amicta in publico compareat? ferendum est, conscientiae testimonio plus quam alia mercede consolatis. Progrediamur ad alia.

Bárkányi János halotti beszédeinek sajátosságai

Bárkányi János (†1709) a szalvatorianus ferences rendtartomány szerzeteseként sok kolostorban szolgált, az 1680-as években Munkácson Zrínyi Ilona bizalmasa és gyóntatója, a gyermek II. Rákóczi Ferenc nevelője volt. Ránk maradt autográf kézírata 1669–1701 közötti halotti beszédeket tartalmaz.¹ Az alábbiakban ezek egyik prédikációját vizsgálom meg, arra figyelve különösen, hogyan illeszkedik e beszéd a ferences hagyományba, létezik-e halotti beszédek esetében ilyen hagyomány, és ha igen, mik a jellemzői.

A kiválasztott prédikáció alapján Bárkányi 1675-ben Tornán, a halottas háznál búcsúztatta Barakonyi Ferencné Sulyok Borbálát, Szegedi Ferenc Lénárd egri püspök és sok pap jelenlétében.²

Barakonyi Ferencet (1611–1675?) Wesselényi Ferenc nádor és felesége, Széchy Mária bizalmasaként, versíróként tartjuk nyilván. Varga Imre „tapasztalt jószágszerzőként” jellemezte.³ A *Teleki-énekeskönyv*-ben ránk maradt versének⁴ akrosztikonja

¹ Joannes BÁRKÁNYI, *Funbres laudationes* (Prédikációk, alkalmi költemények, idézetek, 1657–1701), m., lat., autogr. 152 ff. (üres lapokkal), 165 x 120 mm. Őrzési hely: Győr, Egyházmegyei Könyvtár, Ms. III. 170. – A prédikációkat (azok szövegének feltételezett hangzását szorosan követve) mai helyesírással közlöm. A margójegyzeteket a főszöveg megfelelő helyein szögletes zárójelbe helyeztem el. Bárkányi írásában talán lengyel hatás az *s* és *sz* gyakran felcserélt használata. – A kötetből eddig nyomtatásban megjelent halotti beszédek:

- Ujfalussy András fölött 1677-ben a divékújfalvi vár kápolnájában: *Régi magyar prédikációk*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, Szent István Társulat, 2005, 47–55. – Bárkányi kéziratában ff. 53v–73v;
- Jánosy Kristóf egri káptalani orgonista temetésén, Kassán, 1680-ban: SZELESTEI N. László, *Prédikálás a 17. századi Magyarországon (Kézírtas kötetek)*, Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 25), 147–150. A kéziratban ff. 97v–101;
- Danka Balázs fölött mondott beszédekből részlet: *Uo.*, 150–162. A kéziratban a teljes beszéd (a halottas háznál és a temetésen) ff. 113–130v;
- Török Bálintné Szemsei [Semsei] Sára fölött „deklamáltatott sírmas búcsúzó versek”: PERGER Gyula, „Kérünk légy kegyelmes Szemsei Sárának”: *Bárkányi János halotti búcsúztató verse 1670-ből*, A Herman Ottó Múzeum évkönyve, 52, 2013, 357–365. A kéziratban: ff. 138v–149v.

² ff. 29–41v.

³ VARGA Imre, *Barakonyi Ferenc az újabb adatok tükrében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 71, 1967/1, 50–55.

⁴ *Régi magyar költők tára, XVII. század, 9: A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, s. a. r. VARGA Imre, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977, nr. 111. (A vers: 312–305, a jegyzetek: 664–668.)

(Barakoni Ferencz Monakii S[u]lsanatul buczuzik) Balassi Bálint híres búcsúversének ismeretét tanúsítja.⁵ Feltételezések szerint Wesselényi környezetében lemásolta a maga számára Balassi szerelmi verseinek kéziratát. 1674-ben Zrínyi Miklós *Az Adriai Tengernek Syrenája* (Bécs, 1651) egy példányának üres leveleire bemásolta az *Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép* kezdetű Rimay-verset és egy *Római bölcsenek régi fejedelme* kezdetű Zrínyi-síratót.⁶ A Wesselényi-összeesküvéssel kapcsolatban a gyanúsítottak közé került, Bécsbe idézték, de sikerült magát tisztázni. Búcsúversének keletkezését Varga Imre 1648–1649-re tette, amikor komolyan felmerült a megözvegyült Sulyok Borbálával kötendő házassága. Benne elköszön ifjúságától és korábbi múzsájától, Thököly Zsigmond feleségétől, Monaki Zsuzsannától.⁷

Talán nem volt érdektelen a környezet felvillantása. Barakonyi Ferencnek Wesselényi nádorral való kapcsolatáról nem esik szó Bárkányi beszédeiben. Néhány évvel korábban, 1669-ben Füleken, Iványi Fekete László fölött még elmondta, hogy Wesselényinek az elhunyt mennyire hívséges szolgálója, tanácsosa volt.⁸ Úgy tűnik, 1675-ben a hallgatással Bárkányi ugyanúgy a magyar rendek és a bécsi udvar megbékélését szolgálta, miként jó fél évszázaddal később hasonló helyzetben tette ezt rendtársa, Novák István Forgács János, majd Károlyi Sándor temetésén mondott prédikációiban⁹ Rákóczi Ferenc nevének és a vele kapcsolatos eseményeknek az elhallgatásával.¹⁰

⁵ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Balassi búcsúverse és a prosopopoeia a 17–18. század magyar nyelvű költészetében*, Irodalomtörténet, 35, 2004/2, 173–211, 175.

⁶ KLANICZAY Tibor, *Barakonyi Ferenc = Magyar Századok: Irodalmi műveltségünk történetéhez*, Budapest, 1948, Egyetemi Nyomda, 120–130.

⁷ VARGA Imre a vers kiadásához írt magyarázata, RMKT XVII/9, 4. j. i. m., 666–667.

⁸ SZELESTEI, *Prédikálás*, 1. j. i. m., 141–142, a prédikáció szövegének ezen részlete: *uo.*, 145–146.

⁹ – NOVÁK István, *A földön lakóknak mondatott három jaj, melyekből, minémű kegyes Gondviseléssel, a Méltóságos Ghimesi Gróff Forgács Janost [...] Nógrád Vár-megyének jó emlékezetű Fő-Ispánnját [...] halotti pompája, s-utolsó tisztességének meg-adása szomorú alkalmatosságával, a Szécsényi Pater Franciscanusok Templomában, az 1735-dik esztendőben, Sz. Iván havának második napján [...] egy szegény P. Frater Szerzetes élő nyelvel uri halgatóinak szomorú gyülekezete eleibe terjesztette*, Kassa, Akad., 1735, 4r, [22] ff. (Textusok: *Vae, vae, vae habitantibus in terra. Apocal. 8. v. 13. Jaj, jaj, jaj a földön lakóknak. – Assumpsit Jesus Joannem. Matth. 17. v. 1. Melléje véné Jézus Jánost.*)

– [NOVÁK István,] *Világ bíró Nagy Sándor, az az Méltóságos Nagy-Károlyi Gróff Károlyi Sándornak [...] e tünder világnak forgandó dicsőségén, annak szemfény, 's-lélek vesztő három elementomin keresztényi vitézséggel, és erősséggel vett diadalma, s-örök országglást érdemlő istenes országglása 's-bölg halála, melyet utolsó tisztetele, 's-sirba tétele szomorú pompáján 1744-dik esztendőben szent-Iván-havának 22-dik napján a' kaplonyi Pater Franciscanusok Templomában ki-magyarázott*, Pozsony, Royer maradéki, 1747, 4r, [32] ff. (Textus: *Regnavit Alexander, [...] et mortuus est. I Machab. I. v. 8. Országla Sándor, és meghala.*)

¹⁰ VÖ. SZABÓ Péter, *Az elhallgatott Rákóczi-kultusz Forgács János 1735. évi szécsényi temetésén = SZABÓ Péter, Jelkép, rítus, udvari kultúra: Reprezentáció és politikai tekintély a kora újkor Magyarországon*. Budapest, L' Harmattan – ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – Nyitott Könyv, 2008 (IDI Könyvek, 7), 203–213.

Bárkányi János 1675-ben elmondott beszédéből megtudjuk Barakonyi Ferenc és az 1674. december 14-én elhunyt Leksei Sulyok Borbála házasságkötésének idejét: 1650. január 11. Két lányuk született: az idősebb Klára, (1669-től Gyulai Ferencné) nem lehetett jelen anyja betegségében és halálakor. Húgának, Évának ekkor már jegyese volt Vécsey Sándor. Természetesnek és a halotti beszédekben helyénvalónak tűnik, hogy az asszony első házasságáról nem esik szó.

A beszéd felépítése könnyen áttekinthető. A szónok a helyzet felvázolása után a bibliai idézetek közé helyezkedik el, oda helyezi a megözvegyült férjet is. Siralomra, könnyhullatásra szólít, aztán azt kéri, mindnyájan figyeljenek a tanításra, a hármias angyali jajra, a Szent János *Jelenéséből* vett textus: *Jaj, jaj, jaj az földön lakosoknak* (Apoc. 8, 13.) kifejtésére. A szomorú képek jelentős része idézet *Jób könyvéből*, *Jeremiás siralmából*, továbbá pogány bölcséktől és versekből. Aztán a hármias jajt (születéskori, az ember életében és az élet végekor) a gyászoló házra értelmezi: „Igazán oh árva özvegyiségben maradt Tek. Barakony F. Uram read 's két Tekéntetes magzatidra céloz legkiváltképpen ez hármias Isten angyalának jaja.” Három bekezdés a férj, Barakonyi Ferenc gyászat ecseteli, egy-egy pedig a lányaikéit: Klaráét és Éváét. Ezek után a halott búcsúzik férjétől, lányaitól, majd egy rövid bekezdésben az egyházi és világi méltóságoktól, pórparaszt szegényektől, végül a jajokra hivatkozva figyelmeztet (f. 41v):

„Ha ez hármias jajrul megemlékeztek, tudom az Istent inkább féltetek és szeretitek, e számkivetés és siralomnak völgyibül mennyországba sietetek; ha utolsó kimúlástokrul, a legkeserves[b] jajrul gyakran elmélkedte[k], ama véghetetlen jajt a másvilágon elkerültek, mivel bünt nem tesztek. Ki[t] tanácsol Salamon is tinettek: *Memorare novissima tua et in aeternum non peccabis*, ha ki penig serényen ez hármias jajrul elmélkedik, végső órájárul gondolkodik, azért soha el nem kárhozik, hanem ember elváltozik, és a szép boldogságban, az Isten színe látásával, *In quem desiderant Angeli prospicere*, megboldogíttatik.”

Egy rövid megjegyzés: a bibliai idézeteket, verses részleteket a szónok mondanójához hajlítja, nem követi Káldi György fordítását, a latin verseket szintén saját fordításában olvashatjuk.

* * *

A halotti beszédek a 17. században általában sermók, egy (vagy két) citátum köré szerveződő prédikációk. A citátum(ok) magyarázása adja a tanítást, melyben a Biblián kívül nagy szerepe van a tekintélyként idézett egyházatyáknak és világi bölcséknek, költőknek. Gyakran az oráció jegyei is megjelennek. Ebben az esetben az isteni és emberi „tettek” tanító céllal hangzanak el, az isteni irgalmasságot szemléltetve. A reformáció térnyerése a dél-európai országok kivételével a megindítást előtérbe helyező beszédmód életerét beszűkítette. Katolikusoknál is fontosabbá vált a meggyőzés, tanítás (a tanítás-megindítás-gyönyörködtetés hármias elvén belül).

Ahol a protestáns tanok elterjedtek, szükségszerűnek bizonyult a meggyőzés jelenléte, hitviták idején a disputáló módszer is előfordult.

A ferencesek prédikálási gyakorlatából nem tűnt el a szónoklásnak az a formája, amely nem az észre akart hatni, nemcsak meggyőzni akart, hanem érzelmet kiváltani, csodálkozással és dicsérettel vágyat ébreszteni a hallgatóságban az utánzásra, vagy elrettentéssel visszatartani a rossztól. Náluk a prédikációkban nem a magyarázat szókinccse a jellemző, hanem a láttatásé, az ábrázolásé. A 17. században a katolikusoknál megfigyelt prédikálási gyakorlat (már amennyire visszakövetkeztethetünk arra) két markáns vonulatban helyezhető el: az egyikben a tanítás volt hangsúlyosabb, a másikban az érzelmei kiváltásának is nagy szerep jutott. A papok tanulmányaik során alapos és egységesnek tekinthető elméleti képzésben részesültek. Ez a gimnáziumi retorika oktatásával kezdődött. A papképzés folyamán már a tényleges prédikálási gyakorlatot is oktatták. A megszólalás tudásszintjét a hallgatók befogadási képessége, hangnemét bizonyára a szónok egyénisége, modora és hallgatóihoz való viszonya befolyásolta. Amikor a pap hetente legalább egyszer prédikált, sokféle gyakorlati útmutató, manuale, instrukció, mintapredikációs kötet, florilegium segítette/segíthette. Az anyanyelvi prédikálásban is nagy szerepet játszottak a latinul bőségesen hozzáférhető segédanyagok. Mindezekről bőven szóltam korábbi köteteimben.¹¹

A ferenceseknél a prédikálásban a jó beszédképességgel rendelkező, jól képzett ferencesek „concionator generalis” rangot kaptak.¹² A kiválasztott, gyakran prédikáló szerzetesek révén mintegy öröklődött a hagyományos beszédforma. A személyes hangnem kialakulását, alkalmazását a szónokoknak a hívekhez (nemesekhez és pórnéphez egyaránt) való közelsége segítette.

Halotti, temetési beszédek esetében a körülmények kedvezőek az érzelmi ráhatásra. Érdemes összehasonlítani a jezsuita Baranyi Pál 1700 körüli magyar prédikációit (és köteteinek bevezetőjét) a korabeli ferences szerzők által kiadott halotti beszédekkel. Az utóbbiak számomra most adóttak: Bárkányi János kötete és a már említett Novák István két, kontrollként pedig a nem ferences Vida István 18. század

¹¹ SZELESTEI N. László, *Magyar ferencesek prédikációs gyakorlata a 17. században: Csíksomlyói kéziratos prédikációk*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, 2003 (Pázmány Irodalmi Műhely, 4); UŐ, *Magyar benecések prédikációi a 17–18. század fordulóján*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 3); UŐ, *Prédikálás...*, 1. j. i. m.

¹² „Az igehirdetőknek bizonyos könnyítéseket adtak a napirend megtartásában, hogy így annál jobban készülhessenek a szentbeszédre. 1653-tól kezdve külön bizottság vizsgálta meg, vajon alkalmas-e valamelyik szerzetes az igehirdetésre s az igehirdető bizonyos rangot nyert, kivált, ha az egyetemes igehirdetésre (concionator generalis) alkalmasnak találták.” KARÁCSONYI JÁNOS, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1924, 526.

első feléből ránk maradt beszéde.¹³ Novák István ferences szerzetes 1735-ben, valamint Vida István 1747. évi prédikációja arra a textusra építi mondanivalóját, amelyre Bárkányi János Barakonyi Ferencné Sulyok Borbála fölött mondott beszéde, ezért alkalmasnak vélem azokat az egymással való összevetésre is. Természetesen figyelembe kell venni, hogy a leírt beszédek csak ritkán azonosak az elmondottakkal. Stílusuk, megformálási módjuk és hangnemük azonban bizonyára áruklódó.

Baranyi Pál köteteiben az 1700 előtti és utáni évtized prédikációit teszi közzé. *A' Kegyes Ohvasóhoz* írt előszavában rövid elméleti megfontolásokat olvashatunk: Soarius „régulájához” alkalmazkodik (azaz a hallgatókhoz igazodik); a külső és világi históriákat, fabulákat és apológiákat a szemléletesség érdekében használja; Joannes a Sancto Geminiano példája alapján a halotti beszédek elé hármas célt állít: 1. Isten dicsőségét gyarapítsa a hallgatókban, 2. hogy azok „mintegy tükörben lássák, mint kellessék életüket rendelniük, [...] mint kellessék cselekedniük, 3. a halottak dicsérete, követésükre ösztönzés. Nem beszél a halott származásáról, a halott búcsúztatását a búcsúztató versekre bízza; a papoknak prédikációhoz matériát ad; „a halotról jót vagy semmit” elvhez tartja magát. A tanítás meglehetősen hosszú nála, belőle egy-egy rész nem csak temetési prédikálásra alkalmas. A halott személyét néha megemlíti a propositióban, esetleg másutt; a beszédek utolsó fejezetében, néha fejezeteiben a tanítást röviden rá alkalmazza. A retorikai alakzatokat (kérdések, felkiáltások, ismétlések, fokozás, néha a bibliai jelenetek dramatizálása, stb.) mesterien kezeli a tanítás kifejtésében, néha (talán ismert személy temetésekor, vagy a felvett téma ihlető hatására) költőivé válik hangja. Például: I. kötet, hetedik beszédeben, 1691-ben Fiath Ferenc koporsóba tételekor, Bencencen. A kötet első beszédeben, 1690-ben, Hosszúteleken, Lúgosai Ferencné Barcsai Anna koporsóba tételekor a Makkabeusok 2. könyvéből vett textust – Csudálatos anya – magyarázva több fejezetben az elhunytira alkalmazza a bibliai idézetet. A gondolatmenet halottra vonatkoztatására gyakran csak az utolsó fejezetben kerül sor. A költői hang nem mindig jelent Baranyinál személyességet.

Bárkányi János fennmaradt halotti beszédeiben a hallgatók a tanítást úgy kapták, hogy a szónok kezdettől fogva személyesen beszél a halotról, családtagokról, sőt ők is megszólalnak, esetleg nemcsak a búcsúzást adja szájukba a szónok. A halott búcsúszavaiban megjelenő tanítás fontos része a beszédnek; a felfokozott érzelmi

¹³ Novák István prédikációinak leírását lásd a 9. sz. jegyzetben. Vida István vizsgált prédikációja:

– VIDA István, *Vae, vae, vae habitantibus in terra. Apoc. 8. v. 13. az-az: A Földön Lakóknak mondatott siralmas, három jaj, melyekből minémü atyai kegyes gondviseléssel a' Méltóságos Galánthai Gróf üdösbik Eszterházi Ferenczet [...] fel-vette, és vállain hordozta a Fölséges könyörülő, Ember vesztének nem örülő, hanem üdvösségre vezető, Sz. Irgalmasságát ingyen, s böven reá mérő Ur Isten, Győr, Streibig, (1747), [22] ff. – Eszterházy Ferencet (1670–1746, 1691-től Fehér vármegyei főispán) a győri székes-egyházban temették el.*

állapotban a hozzátartozóknak adott személyes ajánlást bizonyára alaposan megfontolta, többször is felidézte a megszólított, szeretett személy. A tanítás során a szónok főleg bibliai szövegeket használ; Bárkányinál az egyházatyák, világi históriák és versek szövegei ugyanúgy jelen vannak, mint Baranyi Pálnál. Ám ezek nem maradnak pusztán illusztrációk, beépülnek az érzelemdús stílusba.

Bárkányi a propositióban megszólítja a megözvegyült Barakonyi Ferencet (f. 31r–v):

Oh igen megkeseredett, siránkozó, árván hagyatott özvegy, [Jer. 31.] Quiescat vox tua a ploratu, et oculi tui a lachrymis. Szűnjön meg egy keveskoriglan két szemednek árja, szívednek bánatja, szád jajhúzása, míg nem hármatok siralmáru, hanem ez hármás angyali jajru és Tekéntetes édes Hitvesed végbúcsúzásáru szólok. Kire, hogy minden figyelemmel hallgasson, kívánom.

A további hasonlítások érdekében idézem az elhunyt Sulyok Borbála férjétől búcsúzó szavait (f. 40r–v):¹⁴

Jaj szerelmes, édes hitves férjem, tehozzád fordítom legelsőbben is búcsúzó beszédem, ki zokogó sírással, minap szűbeli fájdalommal szemlélted betegsége, híven forgottál körülem. De mivel az halál ellen nincsen orvosság a földön, ím édesem 25 esztendeig veled való lakásom után pályafutásomnak végét elértem, ha életemben mit vétettem, megbocsáss nekem. Tudom, ezen a bánat gyötri szívedet, hóhérlja lelkedet, hogy édes szerelmedtől az halál elvont engemet. Sz. Jóbnak szavai (érdemem felett jó, engem szerető s böcsülő édes uram) könnyebbítésék halálombul származott szűbeli gyötrelmedet. [Job 1. v. 21.] *Sicut Domino placuit ita factum est, sit nomen Domini benedictum.* Én peniglen szívemből kívánom [Psal. 127. v. 5.] *Benedicat tibi Dominus ex Syon et videas bona Jerusalem omnibus diebus vitae tuae.* Áldjon meg tégedet az Úr Syonbul és lássad Jeruzsálemnek minden javait életednek minden napjaiban. Ez múlandó jajjal teljes élet elfottán, midő az Mindenható, kinek keziben az halál és életnek kulcsa, utánam kiszólít, kívánom, hogy böcsülendő őszsíggeddel juss ama 24 vének seregiben, azok a bárány előtt állonak rendben. Isten legyen hozzád, gondod legyen árva gyermekimre.

A hangnem és a később említendő formulás füzet arra késztet, hogy a vizsgált prédikációk esetében szintén búcsúzást idézzek. Az általam olvasott prédikációkban a férfi feleségétől való búcsúzása mindig költőibb, talán a mindennapi élet, a férfi

¹⁴ BÁRKÁNYI, *Funebres laudationes*, 1. j. i. m., f. 40r–v.

udvarlásban való jártassága az oka ennek. Danka Balázs búcsúzását feleségétől, Semsei Sárától, így fogalmazta meg Bárkányi János (ff. 129v–130r):

Éltemnek szerelme, szívemnek minden gyönyörűsége, lelkemet minden nyomorúságiban megörvendezettető hívséges reménysége, szerelmes hitves társom, másom, édes Semsei Sárám! Tehozzád ezen tulajdon könyveimtől áztatott, halálos bárkából, nyíves koporsóm ormozatja alul végbúcsúzásomat, mint édes, egyetlen egy hívséges feleségemhez fordítom, és keseredett szívemnek mély zokogási, orcámon lefolyó sűrű könnyhullásim záporos áradásával megvallom, hogy nehéz túled való elválásom, kivel tizenhét esztendeig kedves és csendes, mindenkoron hívséges vala lakásom. Éltünk, mint egy pár galambok, kedves hitves társok. De jaj, az igaz szívek szeretetinek mérges felháborítója, az örökös szövetségnek és egyességnek felbontója, az emberi nemzetnek piros vérével megzabált és megrészegetett halál közinkben tántoroda, éles kaszájával örökös szent frigyre, megoldozhatatlan csomós egyességre kapcsoltatott szíveink eggyé forrási közt siralmas divortiumot tanála. Szívem szívedtől sérelmes siralommal elvonta. Téged, ó édes Sárám, árva özvegyiségre hagyata. Engem, szíved szerető férjedet e gyász koporsóban zára, szívedtől elvona. A sok nyavalyák által tüled elszakasztta [Ah siccine separat amara mors. 1Reg 15, 32.] O mors quae fratres dividis et amore sociatos crudelis ac dura dissocias. Ó halál, ki az atyafiakat elválasztod és szeretettel egybenkapcsoltatott szíveket egymástul kegyetlen kemény elszakasztod, és adatott hitünköt, ó vérszomjhozó, felbontod és szabadítod, azmint ezt rajtam példában most fájdalmasan megmutatod. De ó édes Sárám, ha így elválaszt is tüled az halál test szerént, de el nem lélek szerént. Szerettük egymást hívséges, szent szeretettel. Azért Quis nos separabit a charitate? Bizonyos légy benne, neque mors, az minden hatalmakon uralkodó halál is lelki szerelmedtől el nem vonja Danka Balázsodat, kit jóllehet előtted elragadott, de a dücsőség koronájára juttatott, mennyben három szép virágszála közé szállított, honnét is, ó édes Semseim! ó én kedves Sárám, köszönöm szívemhez kötelezett hívséges [130] jóvoltod, tökéletes állhatatosságod, igaz párságod, szíves szeretetből származott gondod. De legkiváltképpen nyavalyáimban való szánakodásod és mellettem törődő éjjeli-nappali nyughatatlanságod, kiért mennyből az élet koronája legyen áldásod s bő jutalmazásod. Vigyázzon, édes Sárám tereád az özvegyek és árváknak Atyja. És árvaságodnak legyen helyettem gondviselő pártfogója, hív gyámola.

Sárám, édes Sárám, torkom az halál fojtogatja, és ezent nyelvem veled soha szólani nem hagyja. Hanemha mit vétettem volna ellened és a

szent frigyűl való öszvekapcsoltatásunktul fogva, nékem megbocsáss, és légyen szép emlékezetem szíved belső hajlékjában. És maradj az Istennek szent, bő áldásiban.

Novák István 1735-ben ily szavakat adott az elhunyt Forgács János szájába:¹⁵

Már néked szólok, s néminéműképpen nyakadra borulok, szívemen jobb része, Margarita drága gyöngye, jajos s bajos életemnek öröme s vigasztalása; szívem, kedvem szerént való szerelmes Cziráki Margitom; és elhervadt orcáman folyton-folyó sűrű könnyhullatásim, bú-bánatim s szíveddel öszveforrott szívemet majd-majd ketté repesztő keserűségim s ájulásim között, rebegő nyelvvel tóled szomorú végbúcsúmat vészem, s utolsó válét mondok. Megvallom a Bölccsel: [Prov. 18. v. 22.] *Qui invenit mulierem bonam, invenit bonum: et hauriet jucunditatem a Domino.* Aki jó feleséget talál, jó dolgot talál: és vigasságot vészen az Úrtól. Mert: [Eccli. 26. v. 1.] *Mulieris bonae beatus vir.* A jó asszonynak boldog a férje. Mivelhogy: [Prov. 11. v. 12.] *Reddet ei bonum, et non malum omnibus diebus vitae suae.* Jót ad néki, és nem gonoszt, életének teljes napjaiban. Ah, szomorú édes Margitom! igazán megvallom, hogy teveled mindezekben részessé tött vala engem a felséges Úristen. Kíért is, jaj, mely nehéz és felettébb keserves nékem tóled elválásom! Mert nem lehetett veled tovább tizenégy esztendőknél és kilenc holnapoknál az én kedves, csendes, istenes életem s földi boldogságom. Drága jóvotodat, igaz szívedet, hív szeretetedet, nyavolyáimban rajtam való törekedésidet, éjjeli s nappali nyughatatlanságodat, álomszakasztásidat fizesse meg az igaz Isten. Nem volt ugyan akaratom, hogy valamiben megbántsalak, vagy megszorítsalak; de ha csak gyengén is történt volna sérülésed, bocsásd meg nékem, kérlek. Ezután a' légyen Tútorod s vigasztalód árváimmal együtt, aki megígírte: [Psal 131. v. 15.] *Viduum ejus benedicens, benedicam.* Hogy az igaz özvegyet megáldván, megáldja. Kinek Szent Pál tanácsul ezt adja: [1Timoth. 5. v. 5.] *Qui vere vidua est, et desolata: speret in Deum, et instet obsecrationibus, et orationibus nocte, ac die.* Aki igazán özvegy és elhagyatott: Istenben bízzék, és foglalatoss légyen a könnyörgésekben és imádságokban éjjel és nappal.

Kérlek pediglen, drága Margitom s gyöngyöm, a rendetlen gyötrellemnek s sírásnak békét hagyj, mert azzal engem fel nem támasztasz; Isten akarhatja ellen ne tusakodjál. Halljad Szent Pálnak imez mondását. [Rom. 9. v. 20.] *O homo tu quis es, qui respondeas Deo? numquid dicit figmentum ei, qui se finxit, quid me fecisti sic?* Oh ember, te ki vagy, hogy

¹⁵ NOVÁK, *A földön lakóknak* 9. j. i. m., E3v–4v.

megfelelj Istennek? Vajon mondja-e az alkotmány annak, aki őtet alkotta, miért alkottál engem így? Pörölhetünk-e az egész emberi nemzetnek alkotójával, hogy miért vett ki engem e világból? Ám Szent Dávid király, még szerelmes fiacskája halálosan beteg vala, böjtölt, sírt, földre borult, kérvén az Istent, hogy megtartsa, de hogy megholt a fiacskája, véget vete a keserűségnek mondván: [2Reg 22. v. 23.] *Quare amplius jejunem, numquid potero revocare eum amplius?* Miért böjtöljek, visszahozhatom-é őtet többé? Azért utolsó szózatom hozzád az, amit halálához közelgetvén Ottó császár mondott vala egyikének az atyjafiai közül: *Patruum te habuisse Caesarem, nec omnino obliviscaris, nec nimium memineris.* A császárnak atyafiságáról se el ne feledkezzél, se felettébb meg ne emlékezzél. Azaz, hogy boldogult Gróf Forgács János volt szerető hitvestársod, se éppenséggel el ne feledkezzél, se felettébb meg ne emlékezzél: mert a teljes feledékenység hálaadatlanságnak s a meghült szeretetnek jele; a felettébb való emlékezet pedig nagy keserűséget, és haszontalan, sőt ártalmas bánatot szerez. Ezzel az özvegyek mennyei Atyjának gondviselésében ajánlak: légy jó emlékezetben lelkemről, és anyai szeretettel, isteni félelemben nevedd árváimat.

* * *

Gyakran találkozunk egymáshoz hasonló szövegekkel: az azonos szomorúság, a szónokok azonos tanítani akarása és vigasztalási szándéka azonos forrásokból merít. A prédikációs gyűjteményekben nem ritkák azok a beszédek, amelyek nem egy konkrét személy fölött hangoztak el, hanem például kisgyermek halálakor javasolták a gondolatok illetén menetét. Gyakoriak bennük az azonos bibliai helyek, egyházatyák és világi bölcsek, költők idézéseinek ismétlődései, azok sorrendje; latin mondások, versek azonos fordításai.¹⁶ Ezek a gyakorlatból öröklődhetnek, vagy útmutatókból, mintagyűjteményekből másolta, fordította (az adott helyzethez alakítva) a prédikációra készülő pap. A mai napig fennálló helyzetről van szó: a pap eltemeti kedves barátait és olyanokat is, akiket nem ismer. Ha halotti beszédében nem személyes hangot használ, akkor is alkalmazkodnia kell a helyzethez. Tanulságos például a mintaprédikációiról elhíresült Matthias Faber jezsuita szerzetesnek sokszor kiadott *Conciones funebres et nuptiales* című munkája,¹⁷ amelyben 37 bibliai

¹⁶ AJKAY Alinka, *Vae mihi: Egy 17. századi epigrammáról = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József és mások, Budapest, reciti, 2015, 269–274. A latin szöveg: „Vae mihi nascenti, vae nato, vae morienti, / Vae mihi quod sine ve, non vivat Filius Evae.” A 17. században elterjedt fordítás: „Jaj Világra létem, jaj éltem, jaj kimenésem, / Jaj hogy Evanak jaj’ nélkül szülte nem él.” Így találjuk a fordítást Novák Istvánnál (Forgács János fölötti beszédében, Kassa, 1735, A₄) és Vida Istvánnál is (Erdődi Julianna fölött, Győr, 1747, 8).

¹⁷ Külön kötetben: Matthias FABER, *Conciones funebres et nuptiales*, Coloniae Agrippinae, 1655, etc. A szerző magyarországi népszerűségét az is elősegítette, hogy a 17. század közepén magyarországi rendházakban is tevékenykedett.

textusból kiinduló, halotti beszédként alkalmazni szokott témakört fogalmaz meg idézetekkel bőven megtámogatva. Nem véletlenül nevezi exhortatióknak e concióit, de ezen tanulmányomban a prédikálás gyakorlati kérdéseiről nem akarok elméleti területre csúszni. A sok ilyen jellegű kötet közül kettőt mégis megemlítek. Az egyik Adalbertus Tytkowski legyel jezsuita 1722-ben Németországban is kiadott mintakötete (*Conciones occurrentes et funebres*),¹⁸ amelyben különböző foglalkozású és életállapotú elhunytak fölötti prédikációra készülést könnyítette meg. Thomas Höflich *Centuria funebriæ* (Herbipoli, 1686; Tyrnaviae 1693)¹⁹ szintén azzal segítette a halotti prédikációra készülő papokat, hogy különböző életkorú, nemű, társadalmi helyzetű, foglalkozású, stb. elhunyt fölötti közel másfélszáz mintapredikációt tett közzé.

A ferencesek concionator generalisainak kéziratait vizsgálva, Szentés Mózes 1781-ben összeállított egyik prédikációs kötetébe²⁰ 65 halott szájába adott búcsúformulát tartalmazó füzetet is elhelyezett.²¹ A formulák abban a sorrendben állnak, ahogy a búcsúzás is történni szokott: uralkodó, előkelőségek, haza, szülőföld, egyházi és világi méltóságok (személyek és intézmények is), családtagok, jelenlévők. Egy rövidebb formulát betűhű másolatban idézek, melyben a feleség búcsúzik férjétől:²²

Alia Mulieris a Marito

Eltemben is szorgalmatosan ugyan jodra igyekeztem szerelmes hites N. mint kedves igaz férjemnek, és fejemnek földi életemnek egyetlen egy gyámola, de már ez után inkább gondolkodik Lelkem, mert tölled Jegyesemtől meg válván oly Urnak s Királynak, érkeztem házában, a hol minden jonak el fogyhatatlan nagy bővsége vagyon, innen is vigyázok szűkségedre, s vigasztalásodra lések idejében, rajtam van[!] szánakodásodnak pedig vesd határát ha engem szerez, örűly inkább boldog sorsomon a rothadandóságnak hajlékából Menyei Atyámhoz menetelemen, és siralomnak völgyéből a Szent Sion örvendetes hegyére valo utamon, utánnam várlak kedves hűtős társom akkor mikor a mi igaz

¹⁸ Adalbertus TYLKOWSKI, *Breviarium concionatorum conciones occurrentes et funebres*, Constantiae, 1722. – Halotti beszéd-minták: 89–164.

¹⁹ A nagyszombati kiadás: Thomas HÖFLICH, *Centuria funebriæ in scenam vitæ humanæ, cuius prologus et epilogus mors, actores varia mortalium funera, in levamen defunctorum, usum parochorum, et solamen afflictorum, discursibus centum*, Tyrnaviae, Acad., 1693.

²⁰ Ma a gyulafehérvári Városi Múzeum kézirata: *Conciones dominicales, et festivales, conscriptæ ex variis authorum libris*, industria et labore, R. P. Moysis Szentés. Pars quarta a dominica VI. post Pentec. usque ad X. in Conventu Csikiensi 1781. A kötetről bővebben beszéltem a VI. Scriptorium konferencián (Veszprém, 2023. május 10–11.), előadásom a konferenciáról kiadott kötetben lesz olvasható. (Ebben a kötetben: 169–180.)

²¹ *Uo.*, pp. 337–375: *Formulae Valedictionum Funebrum*.

²² *Uo.*, p. 367.

Urunk kinek az élet és halál kultsa kezében vagyon, néked is nagy
őrómedre a Boldogságnak kapuját fel nyitva, hogy a *kiket e világban egybe
zártí vala* Menybenis edgyűtt birjon.

A halotti beszédekbe beépített, a halott szájába adott búcsúzási részletek több kérdést is felvetnek. A gyakran szerelmes vallomáshoz közelítő szavakat katolikus pap, Bárkányi esetében ferences szerzetes ajkáról hallották a végtisztesség megadásának a résztvevői. A beszédhelyzetből adódóan külön feladatot jelentett a búcsúszavak és a valóság egyeztetése. A halott búcsúzása házastársától a pap ajkán igazán akkor sikerülhetett szépre, hatásosra, akkor erősíthette a temetési beszéd tanítását, ha az elhunyt és házastársa közös életét nem terhelték botrányok.

Bárkányitól csak a fentebb ismertetett kötetének halotti beszédeit és halotti verseit ismerjük. Ezek jól beépíthetőek lesznek (az említett 18. századi formuláriummal együtt) abba a folyamatba, amelyről gyakran olvashatunk halotti búcsúztatásokkal foglalkozó tanulmányokban.²³

Visszatérve a ferences hitszónokok beszédstílusára: halotti beszédek esetében érzellemmel telítettek, személyes hangúak. Annak a megállapítása, hogy ebben mennyi szerepe van a ferences hagyománynak, a vizsgált prédikáció szerzőjének, a halotti beszédeknel eleve fennálló helyzetnek, esetleg az ún. seicento stílusnak, további kutatási feladatot jelent. Bár a gyakorlathoz közelebb állónak vélem a kéziratban maradt prédikációkból és gyakorlati útmutatókból kiinduló eredményeket, mint az elméleti és nyomtatott prédikációkból kikövetkeztetett álláspontokat, a fentebb elmondottakat még nem tartom elégségesnek megalapozott vélemény megfogalmazásához.

²³ Vö. SÁPY Szívia, *A halotti búcsúztató: A műfaj eredete és történeti rétegei*, Debrecen, Ethnica, 2015.

Csete István 1704. évi Szent István-beszédéről

A kora újkorban prédikáláshoz a papok többsége nyomtatott forrás(oka)t, prédikáció(ka)t használt, abból/azokból építkezett. A 17. századtól már magyarul is léteztek mintaprédikációs kötetek (pl. Pázmány Péteré), azoknak pedig, akik a latint kiválóan ismerték, rendelkezésükre álltak az egyházi intézményeknél felhalmozódott európai latin (és más, általuk ismert nyelvű, például német) prédikációs kiadványok is. A papok jelentős része teológiai, erkölcsi és hitéleti kérdésekben könnyedén fogalmazott latinul, az ezen a nyelven leírt vázlatot, fogalmazványt a szószéken anyanyelven (esetleg másik alaposan ismert nyelven is) tudta tolmácsolni. Ha mintaprédikációból dolgozott, általában annak kivonatát (esetleg egy részletét) hallhatták a hívek, a mintaprédikáció gondolatmenete szerint.¹

Csete István (1648–1718) jezsuita szerzetestől szinte egész életét lefedő beszédsorozatok maradtak fenn, ma azonban ezeknek csak egy része áll rendelkezésünkre. Hagyatékát legutóbb Balla Lóránt vette számba 2017-ben megjelent PhD-dolgozatában.² Csete István fiatalabb rendtársa, Gyalogi János (1686–1761) még 36 kéziratos kötetét ismerte. Ezek együtt 1611 latin nyelvű prédikációt tartalmaztak. Hat kéziratos kötet 315 prédikációval ma is megvan Kolozsvárott.³ Gyalogi latin nyelven Csete prédikációiból 89 vasárnapi beszédet nyomtatott ki, két kötetben, 1750–1751-ben,⁴ egy tervezett, harmadik kötet kéziratos másolatban maradt, ebben 39 beszéd található.⁵ Ugyanő 1754-ben magyar fordításban/átdolgozásban (néhány saját prédikációval megtoldva) tett közzé Szűz Máriáról és magyar szentekről összeállított kötetet (67 beszéddel).⁶

¹ A 17. századi prédikációs gyakorlatról: SZELESTEI N. László, *Prédikálás a 17. századi Magyarországon (Kéziratos kötetek)*, Budapest, MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 25).

² BALLA Lóránt, *Csete István kéziratos prédikációi és Gyalogi János-féle kiadásai: Eredetiség, fordítás, közvetítés a kora újkori jezsuita prédikációkban*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2017 (Doktori dolgozatok, 20).

³ Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Ms. C. 141–146.

⁴ Stephanus CSETE, *Sacri sermones*, ed. Joanes GYALOGI, I–II, Claudiopoli, Acad., 1750–1751.

⁵ Gyulafehérvár, Batthyánaeum, Ms. I. 150.

⁶ CSETE István, GYALOGI János, *Panegyrici sanctorum Patronorum Regni Hungariae, tudniillik Nagyasszonyról, magyar szentekről [...] prédikációk*, Kassa, Akad., 1754.

Csete István állomáshelyein magyarul prédikált, prédikációit azonban latinul fogalmazta s latin nyelven írta le. Ezt tanúsítja Gyalogi János is az általa kiadott magyar nyelvű prédikációs kötetben.⁷

A *Magyar bencések prédikációi a 17–18. század fordulójáról* címmel kiadott válogatásban⁸ nagyrészt olyan prédikációkat tettem közzé, amelyeket a rendbe lépő fiatal szerzetesek tanulási idejük alatt írtak. A Budapesti Egyetemi Könyvtár A 163. jelzetű kéziratában, amely eredetileg Lancsics Bonifác gyűjtőkötetének egyike volt, magyar nyelvű mintaköteteből (leggyakrabban Pázmány Péter prédikációból⁹) másolt/rövidített, néha átalakított prédikációkat olvashatunk. Lancsics Bonifác ma Pannonhalmán található kötetében¹⁰ latin és magyar prédikációk is vannak, a BK* 13 jelzetű, négykötetes *Miscellanea* első kötetében kettő Csete Istvánt tünteti fel szerzőként.¹¹ 1704-ben a győri székesegyházban mondott úrnapi beszéd leírásakor a másoló tévesen Csete Lászlónak nevezi,¹² de Szent István napi beszédének „címiratában” nem szerepel e tévesztés. „*Concio in festo S. Regis Stephani dicta per R. P.*

⁷ A címlapról idézem: „*Prédikációk, akiket találunk a Jézus Társaságából való néhai P. Csete István munkáiban, akinek bolta után hagyatott deák írásit üszögéből kiveregetvén, sokat pótolván is, ezt a munkát [...] biza nyelven kibocsátotta* most maga is már elöregedvén [...] P. Gyalogi János.” Másutt, a Nagy Boldogasszony lábaihoz ajánló levélben – (zv – így írt: „kezemhez jutottanak boldog emlékeztető Csete Istvánnak deák írásai (csuda!) szorgos munkái közben, harminc-hat darabban hagyatott prédikációi.”

⁸ SZELESTEI N. László, *Magyar bencések prédikációi a 17–18. század fordulóján*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti források, 3).

⁹ PÁZMÁNY Péter, *A római Anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra [...] prédikációk*, Pozsony, 1636; Nagyszombat, 1695². (RMK I 663; 1482).

¹⁰ Pannonhalma, Bencés Főapátsági Könyvtár, BK* 13, *Miscellanea*, I–IV. kötet; BK* 203, *Conciones*, 1–2. kötet.

¹¹ A *Magyar bencések prédikációi* című kötetemben (8. j. i. m., 21–22) hívtam fel erre a figyelmet. Balla Lóránt az ugyancsak Lancsicstól származó, Pannonhalmán őrzött, BK* 203/II. jelzetű kötet (*Conciones*) egy magyar nyelvű Szent István-prédikációjáról írt tanulmányt. (BALLA Lóránt, *Csete István (elmondott) prédikációja bencés szerzetes kézírásában? = Imitáció és parafrázis: Szövegváltozatok a magyar régiségben*, szerk. BARTÓK István, JANKOVITS László, PAP Balázs, Pécs, PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 2020, 27–46.) Ennek a prédikációnak a címirata „kettős”: *De laudabili Directione S. Stephani: Concio pro Festo Sancti Stephani Regis Hung.*, szerzője ismeretlen. A végére írtak szerint először Komáromban hangzott el 1705-ben. (Dicta Comaromii 1705.) Ismételt elmondásra utalhat a következő sor feljegyzése: Piso. [Pisonii? Talán Pozsonyban] 1711. Az 1705-ben elmondott magyar nyelvű beszédet nem Földes Rupert kézírásában tartalmazza a pannonhalmi Lancsics-gyűjtemény kézírata. Balla arra a kérdésre is kereste a választ, hogy „[...] melyik István nevű prédikációszerzőtől („p. Stephanus”) származhat a megnevezett elhangzott/lejegyzett Szent István király napi magyar kézíratos prédikáció?” (p. 27.) Talán a címiratban szereplő S. Stephani olvasatból lett P. Stephanus? (p. 27.) A tanulmányban helyes címirat olvasható. (p. 32.)

¹² pp. 129–149: *Concio pro festo Ss. Corporis Christi*. (Dicta et facta Jaurini in Cathedrali Ecclesia per P. Ladislaum Csete Soc. Jesu 1704.) A prédikáció végén magyarul: „Bezzegh valóban meg-nyomta ám Sz: Pál a’ kengyelt: Ezis kívánságh volt ám. H[a] reájok bizták volna a’ gyömbért. Hae Parentheses

Csete Soc. Jesu Jaurini 1704 in Cathedrali Ecclesia.”¹³ Ezen utóbbi beszédről lesz szó a továbbiakban.

Balla Lóránt monográfiájában tíz, Erdélyben Szent Istvánról elmondott kézirat, latin nyelvű Csete-prédikációt ismertetett. *A kézíratos beszédek Szent István király-képe* című alfejezetben kiemeli a Csete által felrajzolt vonásokat.¹⁴ Gyalogi János öt, Szent Istvánról magyarra fordított Csete-beszédet jelentetett meg, továbbá néhány Nagyboldogasszony napi beszédnek is első királyunk az egyik központi alakja. Ezekből Balla a szakirodalommal (Knapp Éva,¹⁵ Gábor Csilla,¹⁶ Bartók István¹⁷) egyetértve a kézíratos beszédekétől némileg eltérő Szent István-kép vonásait emeli ki (*A nyomtatott-fordított-kibővített beszédek Szent István király-képe*¹⁸). Az 1754-ben Gyalogi János által kiadott kötetben¹⁹ a Szent István-beszédek közlésekor némi ellentmondást vehetünk észre. Bizonyára nem véletlen, hogy a II–IV. prédikációk esetében az év és hely megnevezése elmaradt. A kötet elején álló *Mutató tábla* szerint öt prédikáció van a kötetben:

- I. *Anyja méhéből; nevével hozta a koronákat, cselekedetivel béfejezte* (Győr, 1703), (175).
- II. *Apostoli királyok diücsőséges rendiben az első fundátori névnek mint felelt meg?*, [h., é. n.], (182).

erant subinde intermixtae.” A lapok alján jegyzett másolók: Földes Rupert, Galgóczy Gábor, Michael Nolfort.

¹³ pp. 153–168. A beszéd textusa: Abiit in Regionem longinquam. Luc. 19, [12]. – [Van a kötetben még egy Szent Istvánról szóló beszéd, szintén latinul, szerző megnevezése nélkül.]

¹⁴ BALLA, *Csete István kézíratos prédikációi*, 2. j. i. m., 113–121.

¹⁵ KNAPP Éva, *Egy ismeretlen irodalomelméleti munka a 18. század első feléből*. Gyalogi János (?): *De eloquentia sacra* (1750) = *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 227–262; UÓ, *Ismeretlen irodalom- és nyelvelméleti munkák a 18. század első feléből* (Csete István és Gyalogi János), Irodalomtörténeti Közlemények, 106, 2002/3–4, 261–294; TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Magyarország – Mária országa: Egy történelmi toposz a 16–18. század egyházi irodalmában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 104, 2000/5–6, 573–602; KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *A magyar nyelvűség programja a 18. századi egyházi irodalomban*, *Studia Litteraria*, 42 (Tanulmányok a felvilágosodás korának irodalmából), szerk. BITSKEY István, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Nyelvtudományi Intézet, 2004, 7–39.

¹⁶ GÁBOR Csilla, *Változatok a sorsértelmezésre: Csete István prédikációi Mária országáról és annak történetéről*, *Studia Litteraria*, 45 (*Humanizmus, religio, identitástudat*), szerk. BITSKEY István, IMRE László, Debrecen, 2007, 227–241; UÓ, *Csete István és Gyalogi János prédikációi Szent Erzsébetről: Lelkiség és változó szentségi kritériumok* = G. Cs., *Laus et polemia: Magasztalás és vetekedés középkor- és kora újkori szövegtípusokban*, Debrecen – Kolozsvár, Debreceni Egyetemi Kiadó – Bolyai Társaság – Egyetemi Kiadó Műhely, 2015, 171–184.

¹⁷ BARTÓK István, *Lojalitás vagy Habsburg-ellenesség?: Kuruckodó jezsuiták a 18. században* = *Kuruc(kodó) irodalom: Konferencia a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*, szerk. MERCS István, Nyíregyháza, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2013 (Modus hodiernus, 6), 16–26.

¹⁸ BALLA, *Csete István kézíratos prédikációi*, 2. j. i. m., 121–130.

¹⁹ CSETE, GYALOGI, *Panegyrici sanctorum*, 6. j. i. m.

- III. *Szent István, jó kereskedésnek mestere és tükköre*, [h., é. n.], (192).
- IV. *A költség és jövedelem dolgában Isten és Szent István között számvetés*, [h., é. n.], (199).
- V. *Szent István jobb keze rothadatlan maradván, mire tanít* (Szent Mártoni kalastromnál, 1702), (206)

A 175. lapon a prédikációk közlése előtt *Hat rendbéli prédikációkról* szól,

I–V. Azonos felirattal, mint fentebb.

VI. *A hálá-adatlanság az isteni kegyelem kútait kiszárasztja*. [Ilyen című prédikáció nincs a kötetben.]

A közölt Szent István beszédek élőfejei a kötetben:

I. *Nevév. hozta a kor. tsel. bé-fej.*

II. *Fejed. szentség I. fund. M. Ország*

[Tanítás sommája a beszéd előtt:] Szent Király nevezete alatt M. Országban, és Erdélyben értsed mindenütt Szent Istvánt, Istentől választatott, 's fel-kenettetett Fejedelmet, Királyi virtusoknak az új Országban Első Szent Fundátorát.

III. *Az Urak szám-adásáról*

IV. *Az Ország hálá-adatl. az Isten.*

[Tanítás sommája a beszéd előtt:] Mutatja az Orzágnak nagy hálá-adatlanságát az Úr Istenhez; mely miá méltók nem vótunk tartani, és szemünkkel is látni, a' miket nekünk készített, 's örökösített vala az ő hív Szolgája Keze által, a' kinek ma Innepét üljük.

V. *Az üdvösséges kereskedésről*

Ha szemügyre vesszük a felsorolt címekben és élőfejekben látható eltéréseket (és megnézzük a prédikációk tartalmát), egyetérthetünk az eddigi szakirodalommal: e beszédek nem egy az egyben Csete István beszédeinek fordításai és egymás utáni sorrendbe állításai. Inkább a kötetben sietősen elhelyezett kontaminációk lehetnek.

Gyalogi János a *Sacri sermones* címmel kiadott Csete-beszédek elé írt életrajzban kiemeli a „Magyarok Cicerójáról” (azaz Csete Istvánról), hogy Győrött nagyon sokan hallgatták.²⁰ A rendelkezésre álló szövegkiadások alapján Csete hazafias (Szent Istvánról és Nagyasszonyunkról elmondott) gondolatairól a kutatók álláspontja bizonytalan. A helyzetet jól jellemzi Bartók István e témaköréről írt tanulmányának összegzése:

[...] akkor tudnánk bizonyosat mondani Csete István politikai állásfoglalásának esetleges változásairól, ha előkerülnének a Rákóczi-szabad-

²⁰ „Jaurini quinquennio toto Basilica illa amplissima facile quinque auditorum millibus referta visebatur...” CSETE, *Sacri sermones*, (4. j.), I/5.

ságharc idején elmondott prédikációinak latin szövegei. Ezeket összevetve Gyalogi János magyar átdolgozásaival kiderülne, hogy vajon Csete lojalitása a Habsburg uralkodó iránt a szabadságharc alatt valóban az ellenkezőjére fordult, vagy pedig csak a fél évszázaddal későbbi átalakítások eredményeként változott kurucos németellenességgé.

Nincs okom kétségbe vonni azt, hogy Pannonhalmán a Lancsics-gyűjteményben Csete István győri székesegyházban 1704-ben, Szent István napjára írt beszédének szövege olvasható. Eddig ezt sem kéziratból, sem Gyalogi kiadványaiból nem ismertük. Lukács László jezsuita történeti katalógusa szerint Csete István 1702 és 1705 közötti beosztása a rend győri házába szólt, egyik funkciója: „concionator hungaricus in cathedrali et quadragesimalis in nostro (templo)”, azaz rendszeres magyar szónok a győri székesegyházban, nagybőjtben pedig a jezsuita templomban.²¹ Az ezen évekből fennmaradt, Gyalogi által fordított és kiadott prédikációk elmondási helyei alapján Nagyboldogasszony napján (augusztus 15-én) 1702 és 1705 között minden évben Győrött mondott beszédet, 1703-ban Szent István napján is.²² 1702-ben, a Szent Márton hegyi bencés monostor alapításának 700 éves évfordulója után (a nyolcadik évszázad kezdetén) Pannonhalmán tartott prédikációt.²³ (Gyalogi kötetében hely és év nélkül jelent meg három, fentebb már említett beszéd.)

Csete István Győrött aug. 15-én és aug. 20-án elmondott beszédei az alábbi helyeken olvashatók:

1702. aug. 15. – Győr, – Gyalogi-féle változat: *Panegyrici sanctorum*, 28–36, Nagyboldogasszony napján, 4. beszéd.
aug. 20. – Szent Márton hegyén, „Szentmártonyi kalastrom nyolcadik saeculumának kezdetiben” – Gyalogi-féle változat: *Panegyrici sanctorum*, 206–216, Szent István király napján, 5. beszéd.

²¹ Csete nem alkalmilag meghívott vendégszónok volt a győri székesegyházban, hanem rendszeresen prédikált ott. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1551–1773)*, I, Romae, Institutum Historicum SJ, 1987, 200. Az évenként részletes katalógus szerint: 1702–1705: concionator hungaricus in cathedrale et quadragesimalis in nostro [...] Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I.*, VI (1700–1717), Romae, Institutum Historicum SJ, 1993, 124, 179, 234, 290.

²² BALLA, *Csete István kézíratos prédikációi*, 2. j. i. m., 45, 49–50. Az augusztus 15-én elmondott beszédek: CSETE, GYALOGI, *Panegyrici sanctorum*, 6. j. i. m., 19–27 (1705); 28–36 (1702); 37–44 (1703); 44–51 (1704). Az 1703-as Szent István-beszéd *Uo.*, 175–181.

²³ CSETE, GYALOGI, *Panegyrici sanctorum*, 6. j. i. m., 206–216 (1702). A bencések Győrhez kötődése ismert, ott főapáti rezidenciájuk volt, ahol gyakran megfordultak a bencés növendékek. Például 1704. február 4-én Lancsics Bonifác itt mondott prédikációt nekik: Pannonhalma, Bencés Főapátsági Könyvtár, BK+ 13/1: LANCSCS Bonifác, *Miscellanea*, III, 523–534: Notata pro collatione baccalaureatus Theologiae, 1703. – *Sermo habitus Jaurini in Residentia Archiepiscopali ad Neo-Philosophos Fratres O. S. P. N. B. Anno 1704 die 4. Februarii per Bonifacium*. Dicta tunc ex parte, postea multis aucta, et legere volentibus proposita ac descripta est hoc modo...

1703. aug. 15. – Győr, „a Magyar háború kezdetin” – Gyalogi-féle változat: *Panegyrici sanctorum*, 37–44, Nagyboldogasszony napján 5. beszéd.
- aug. 20. – Győr – Gyalogi-féle változat: *Panegyrici sanctorum*, 175–181, Szent István király napján 1. beszéd.
1704. aug. 15. – Győr – Gyalogi-féle változat: *Panegyrici sanctorum*, 44–51, Nagyboldogasszony napján 6. beszéd.
- aug. 20. – **Győr – Kézirat, Földes Rupert és Szabó Ágoston másolata 1716-ból.**
(Pannonhalma, BK* 13/1, pp. 153–168.)
1705. aug. 15. – Győr – Gyalogi-féle változat: *Panegyrici sanctorum*, 19–27, Nagyboldogasszony napján 3. beszéd.

Év és hely nélkül

- aug. 20. – „Az Országnak hálá-adatlanságáról” – Gyalogi-féle változat: *Panegyrici sanctorum*, 199–206, Szent István király napján, 4. beszéd.

A Pannonhalmán kéziratban fellelt prédikáció textusáról (Abiit in Regionem longinquam. Luc. 19, [12.]) három korábbi, 1700 előtti (erdélyi keltezésű, eltérő tartalmú Csete-beszéd szövege is fennmaradt.

Gábor Csilla és Balla Lóránt megállapításai szerint a Gyalogi által fordításban közölt Csete-prédikációkban Gyalogi jelentős változtatásokat hajtott végre.²⁴ Kérdés: mi a jellemzője az 1704. évi, Győrött, Szent István napján elmondott, a szakirodalom által eddig nem ismert beszédének? Most a Gyalogi által közölt győri beszédek közé időrendbe helyezve nézem meg, eltér-e benne a hazafiság, lojalitás jelenléte.

* * *

1702-ben, Nagyboldogasszony napján, a győri székesegyházban prédikált Csete István. Gyalogi János *Panegyrici sanctorum* című kötetében ez a negyedik Nagyboldogasszony-napi prédikáció. A beszéd summája: „Nagy és fölséges nap, melyen keresztény Magyarország Szűz Máriát örökös Asszonyának választja, viszontag választatik in populum peculiarem prae cunctis gentibus, quae sunt super terram; kiváltképpen való népül minden nemzetségek közül, melyek a földön vannak, hogy lennének Szűz Mária örökségi, sajátja és tulajdon birodalma.”²⁵ Néhány nap múlva, Szent István napja

²⁴ Lásd a 16. és 2. sz. jegyzeteket.

²⁵ CSETE, GYALOGI, *Panegyrici sanctorum*, 6. j. i. m., 28.

alkalmával a nyolcadik évszázadába lépő Pannonhalmán az üdvösséges és hasznos kereskedésről szól, dicsérvén Szent Mártonnal és Szent Benedekkel együtt az alapító Szent István királyt.²⁶

1703. augusztus 15-én, „a magyar háború kezdetin” a győri székesegyházban bibliai párhuzamokkal bizonyította, hogy „a testamentom mellől elállani nem egyéb volt, hanem az országot temetni”. Képek sorával ostorozott, (megemlítve a kálvinisták különbözőségét is), majd megkérdezte: „S ez-é a Krisztus régi népe? Ez-é Mária öröksége? Ez a választott ország, kiben a régi áitatosságnak szikráját fáklyákkal keresitek is, fel nem találni?” Ám „a panasz imádságra fordul”, „Reszketve halljuk, hogy a fejsze a fa gyökerére tétetett, és ki tudja, nem Isten haragjának előljáró fergeteges szele-é az elkezdett háború?”, Nagyboldogasszonyt „képeiben könyvezni látjuk”, ugyanő könyörög Fiához: „István király plántálta, én öntöztem könnyhullatásimmal, az Isten pedig nevedést adott... Mondjad azért: Menjek, és mégyek népem segítségére...”, „és kiáltsa az egész nép: Úgy légyen! Úgy léssen, még Nagyboldogasszony a Fija karjánál áll az Isten színe előtt, ha mi is Istent keressük, Istent dicsőítjük és szolgáljuk.”²⁷ Ugyanezen évben Szent István napján, szintén Győrött Szent Istvánt, mint királyt és apostolt mutatta fel.²⁸ A prédikáció bibliai párhuzam felrajzolásával illusztrálja és tényként mondja el Szent István Isten általi kiválasztottságát.²⁹ A Gyalogi János által közzétett beszédből kiragadva olvashatunk a szakirodalomban Csete Habsburg-ellenességéről.³⁰ De sem itt, sem a beszéd más helyén nincs szó, még áthallás formájában sem az idegen Lipót király,

²⁶ *Uo.*, 206–216. – Balla Lóránt azt írja (*Csete István kézíratos prédikációi*, 2. j., i. m., 115), hogy e beszéd és a Kolozsvárot őrzött egyik Csete-kézirat (III, ff. 372r–365v.) gondolatmenete hasonló.

²⁷ CSETE, GYALOGI, *Panegyrici sanctorum*, 6. j. i. m., 37–44.

²⁸ *Uo.*, 175–181.

²⁹ Már a születése előtti mennyei jelenésből kiviláglik, hogy „Ország voksát, Gejza rendelését, Apostoli Szék végzését megelőzte az ég, hogy lenne’ Nem az emberektől, sem ember által; hanem a Jesus Kristus, és az Atya Isten által hivatalos Apostol, és választott Minister; hogy azt nem más Ország határiból, nem idegen Nemzetből, ki a Magyarok nyelvét nem értené; hanem az égből várnók, a’ kire az Isten mutatna saját vérünkéből, Nemzetünkéből választandó Személyre és Szentre: [A margón: Deut. 17. Miért adot az Isten magunk nemzetünkéből Apostolt?] Mikor bé-menendesz a’ földre, a’ kít az Úr Isten adand te néked: azt rendellyed, a’ kít a’ te Urad Istened fog választani az atyádjai közül. Más nemzetből Királyt nem tehetsz a’ ki atyádjia ne légyen. Hitnek Fundátorát és Apostolt-is nem adott Isten mást, hanem Atyánk-fiát: hogy a’ mint Nemzetünkéből származott Egy, a’ ki írta magát Isten Ostorának, és a’ ki mint üstökös tsillag rettentette a’ világot, a’ Keresztynséget dülta mint harapozó farkas: úgy azon Nemzetből most támasztana Királyi Apostolt, ’s-Apostoli Királyt Szent Istvánban; hogy a’ mit Magyar rontott, építse-fel Magyar, és olyan Magyar, a’ kire az Isten voksolt, a’ kinek Apostoli veszszőjéből bimbók és virágok fakadnak, a’ kinek Nevet, Országot, Koronát izen a’ Lévitai Rendből-való *Coronae Cardinalis* követsége által. Ez volt az első Koronázatása az Anyja méhében.” [Aláhúzás: Sz. N. L.-tól.]

³⁰ KNAPP, TÜSKÉS, *A magyar nyelvűség programja*, 15. j. i. m., 18; BARTÓK, *Lojalitás*, 17. j. i. m., 22. A fejtegetések alapja az előző jegyzetben általam aláhúzott szövegrészlet. Mindkettő előtt: Sz. István király. Knapp–Tüskésnél az idézet rövidebb: („*Nem az emberektől [...] hanem az égből várnók.*”) Más

vagy általában a Habsburgok elleni gondolatról. A beszéd egészében a bibliai idézet sem sugallja ezt. A bibliai párhuzam kizárólag Szent Istvánra vonatkozik.

1704-ben, Nagyboldogasszony napján folytatódik a gondolatmenet. Az Úr elleni panasz, lázadás helyett az alázatos szív és töredelem segít. „Ma, [...] mikor az Országnak jubileumos esztendeje és napja minden rendeket penitenciára inti és szólítja, [kapcsolódván a napi perikopához, Mária és Márta történetéhez] ha talán akik azelőtt bús szívű Márta képében nem nyertünk semmit, ma Máriával a Krisztus lábainál kegyelmet találjunk.” Most „mindenek végső romlásra néznek”, már „a szomszéd fal füstölög”. A bűnök listáján, mint egy a sok közül, szerepel a törökkel való cimborálás.³¹ Szintén 1704-ben, Szent István napján Magyarország legsajátabb ünnepének nevezi Szent István koronafelajánlását, és ezzel azt, hogy Szűz Mária, az örökös királyné saját népévé fogadta az országot. (Lásd az 1702. évi beszédet is.) Az egyházi hitelesítés jele, hogy Szent István ünnepét közvetlenül Nagyboldogasszony utánra helyezték. A Szűz Mária által sajátjának fogadott nép jelzőjét (populus peculiaris) fokozott nyelvi alakban vonatkoztatja az ünnepnapra: „Post gloriosissimum Assumptae Virginis festum, Hungariae peculiarissimum”.

A beszédek egymásra épülése és a motívumok ismétlődése figyelhető meg,³² ám a korban közös szófordulatok és toposzok ilyenét használata általános vonásnak tekinthető. A prédikáló pap, miközben reagál környezetére, nem feledkezik meg feladatáról, a keresztény tanítás közvetítéséről. Az erkölcsi iránymutatás sajátos formája egy, e néhány beszédben is ismétlődő gondolat. 1704-ben Nagyboldogasszony napján Magyarország romlását, Szűz Mária tiszteletétől való eltávolodását az alábbi képpel jellemzi:

Mirajtunk igazak minden ítéletid Uram Isten! Megvertél minket érdemünk szerént, nyögünk ostorod alatt máig is, mert elhadtunk tégedet, pokollal szövetséget kötöttünk, Szent István király törvényétől, eleink buzgóságától eltávoztunk: mert ha az a Szent Király ma életre visszajőne, bennünket meg nem ismerne, s az Országról azt mondaná:
*Quomodo obscuratum est aurum? Mint öltözött bomályba az arany?*³³

A gondolat központi helyet foglal el az 1704. évi Szent István napjára készített, most előkerült Csete-beszédben. A textus: Az evangéliumi ifjú messze földre ment

Csete-idézetekkel is „alátámasztva”: TÜSKÉS, KNAPP, *Magyarország – Mária országa*, 15. j. i. m., 593–594.

³¹ CSETE, GYALOGI, *Panegyrici sanctorum*, 6. j. i. m., 44–51.

³² Vö. TÜSKÉS, KNAPP, *Magyarország – Mária országa*, 15. j. i. m.; BALLA, *Csete István kéziratos prédikációi*, 2. j. i. m., különösen 123–130.

³³ CSETE, GYALOGI, *Panegyrici sanctorum*, 6. j. i. m., 204–205.

(Lk. 19,12).³⁴ A jövődőlésből ismert, hogy Szent Istvánhoz hasonló királya nem lesz Magyarországnak. Ha visszatérhetne, a bibliai ifjúhoz hasonló módon járna el. [...] Ha mégis visszatérhetne, látná, hogy amit boldogságban hagyott el, szerencsétlenségben van. Fájna ez neki nagyon, ugyanis nincs nagyobb gyötrellem, mint a korábbi boldogság szemlélése. Ezt fogom megmutatni, olvassuk a propositióban.³⁵ Ez a gondolat többször ismétlődik, más-más nézőpontból megfogalmazva.

Bibliai párhuzamokkal illusztrál: próbálja mindig a reményt felcsillantani. A zsidók fogságukban sem felejtették el zeneszerszámaikat, amelyekkel, míg otthon lehettek, Istent dicsérték. Ott van velük (és emlékeztet) a fogságban is. A beszédben, legyen szó a zsidókról, vagy velük párhuzamba állítva a magyarokról, a bűnök osztorozása utáni végső szó buzdítás: az isteni ígérek által az előző boldog állapotba való visszatérés lehetőségének felidézése. Dávid és a zsidóság (Dii bene vertat, vagy más fordulattal) bűnei még a magyarokénál is súlyosabban voltak!³⁶ De: „Visszatér az Úr, hogy örömét lelje benned, miként örömét lelte a te atyáidban.”

Más beszédeiben is emlegeti a dicső magyar múltat az Árpád-kori szentekkel, például 1692-ben Kolozsvárott elmondott Szent István napi prédikációjában.³⁷ Szinte természetes, hogy a hasonló gondolatokat hasonló megfogalmazásban látjuk viszont, néha az ókorig visszairó fordulatokat használva.³⁸ Az egyházi és világi előkelőségek, intézmények, az erkölcsi tulajdonságok szemlélésekor is azt mondja ki:

³⁴ pp. 153–154: „[...] ubi verba Evangelii audimus: abiit in Regionem longinquam! O Regio, o Patria! o Hungaria! tunc nescia, quis a te abiverit, et quo; numquam tamen sic agnovisti, prouti tunc, quando nolens, volens, fateri debes: abiit, abiit, et in Regionem longinquam abiit [...]”

³⁵ p. 154: „*Si Deus hoc adhuc faceret, ut ille ipse sanctus rediret in Hungariam, et videret, quomodo eam tunc reliquit, et nunc constitutam, quid diceret et quid faceret? Perpersa illa felicitate, et moderna infelicitate? Doleret summe: Numquam enim major afflictio quam priorem felicitatem considerare. Hoc ostendam.*”

³⁶ p. 167: „*Si clerus ille qui olim fuit, si religiosi illi, qui olim tempore S. Stephani erant in Hungaria redirent, utique speraremus, si unus Adalbertus, si unus Gerardus, si unus Ladislaus, si unus Emericus, si una Elisabetha, et mille alii redirent, qui olim erant, sperari possemus, at quia isti nunquam redibunt, sperare non possumus, ut prior illa Patriae facies, cultus ille divinus, zelus ille ardentissimus redeat? Fieri posset et si fuerit factum, omnes assecuratos vos volo esse, nam Deus sic assecuravit populum Israeliticum, posse fieri, hoc argumento declaro: poterat ad Deum populus Israeliticus redire, post gravissima scelera, cur non Hungaria? Populi Israelitici peccata erant gravissima, utpote idolatria, murmur contra Deum, ingratitude, templi illius celeberrimi prophanatio [...]*”

³⁷ Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár, Ms. C. 144, pp. 385r–v: Kolozsvárott 1692-ben elmondott beszédből idézi BALLA, *Csete István kézíratos prédikációi*, 2. j. i. m., 96, 159: „*O tempora, o mores! Quo sua laus et pietas discessit: Habuit ergo olim Hungaria pietissimum Regem Ladislaum; totis pro Fide Catholica pugnantem, et Sanctitate fulgentem toto orbe; habuit et Innocentissimae Juventutis imaginem Emericum, Casimirum, inter Episcopos Adalbertum, Gerardum, et Benedictum Andream, inter Mulieres Elizabetham, inter Virgines Margaritam Andrae Regis filiam.*”

³⁸ Az előző jegyzetben 1692-ből idézett, a régi idők visszasírására emlékeztető *O tempora, o mores...* 1704-ben is megfogalmazódik, pp. 158–159: „*Heu, o tempora, o mores, ubi prisca fides! Ad oculos tibi*

messzi vidékre ment el István király, és dicső múlt is elment vele. (Magyar nyelvű adagiumként ékeli beszédébe: „Megholt Mátyás király, elkött az igazság.”) A jámborság külső látszatra van csak meg (ismét magyar nyelvű magyarázással él: Szent István fiai vagyunk, „ugy lettünk korcisosokká”).

Csete minden beszédében sürgeti a magyarságot: a bűnökből térjen vissza Istenhez. Szűz Mária mellett patrónusként Szent István is esdekel értünk, hogy viszszerülhessünk abba a helyzetbe, amelyben voltunk.³⁹

1705-ben Nagyboldogasszony napján Szent István koronafelajánlásának okait vette számba a prédikáló Csete olyan körülmények között, „[...] midőn odaki az Ország füstölög, minket a győri kőfalak, és minden kőfalaknál győzhetlenebb Mária Neve oltalmaz, és azt cselekeszi, hogy békesség ölében, szép csendességben seregsb gyülekezettel, buzgóbb áitatossággal mái napot szentelhessük, ülhessük.”⁴⁰ Szent István az ajándékol kapott koronát visszaadta a Nagyasszonynak, utódai is tőle kapják meg azt, „ezen a nemzetes országon, koronán Nagyboldogasszony kezét tartja, mint örökségén”.⁴¹ „[...] jó nekünk, hasznos és tanácsos ott megmaradnunk, ahol Szent István király plántálta és bészerezte az országot Nagyboldogasszony palástja alá, mely által vagyon Krisztushoz és az Atyánk királyi székihez, mikor akarjuk, szabados útunk, bátorságos folyamodásunk...”⁴²

Vizsgálódásaim eredménye: Csete István előkerült 1704. évi, Szent István napján elmondott prédikációjában csak erkölcsi kérdésekkel foglalkozik, politikai állásfoglalást belőle levonni nem lehet. A beszéd mondandója belesimul a Regnum Marianumról prédikáló Csete (és sok kortársa) gondolatkörébe.

propono exemplum! [A margón: Secundum tormentum quod ad illicita provocarentur in captivitate. Quomodo cantabimus Canticum nostrum in terra aliena. Psal. 135.] Dum transis deserta camporum, et vides pulcherrima Monasteria a S. Rege Stephano aedificata, quid dicis? quid cogitas? *abiit in Regionem longinquam.* Recte dixisti, abiit, quia non est hic: et ex illo habitu ab Hungaria et a moderno ruinato statu, duplicem torturam habes, et *quia abiit*, et *quia non est*: et *quia sic est*. Et quod olim non sic.”

³⁹ p. 168: „[...] per merita illius videamus adhuc in statu eo, in quo excidimus. Redeant illa charitatis pietatisque erga Deum tempora! redeat ille cultus divinus! Quod te vero, id nobis praestare Deus renuat ob nostra peccata, illud ipsum praestet ob merita S. Stephani Regis, qui est in Coelis, ut una cum ipso, in aliis, videamus rediisse in terris. Amen.”

⁴⁰ CSETE, GYALOGI, *Panegyrici sanctorum*, 6. j. i. m., 27.

⁴¹ *Uo.*, 23.

⁴² *Uo.*, 27.

Szentes Mózes prédikációs kötetei

Az Országos Széchényi Könyvtár Quart. Hung. 4444. jelzetű vaskos kötete 43 Szűz Mária ünnepeire szóló prédikációt tartalmaz. Az íráskép alapján a kézirat a 18. századra tehető. Negyedréteg alakú, 323 levél (mai számozással), a bőrkötés felső táblájának belsején álló nagybetűs írással ezt olvashatjuk: LIBER XV., vagyis valaha egy sorozatnak tizenötödik kötete lehetett. Az első prédikáció biztosan Csíksomlyón hangzott el, ennek utolsó harmada hiányzik. A kötetben pecsét jelzi, hogy azt korábban a vajdahunyadi ferences könyvtár birtokolta.¹

Mivel a kötet szerzőt, vagy másolót nem nevez meg, alaposan tanulmányoztam a formai és tartalmi jegyeket. Egy kéz írása, az írás duktusa jellegzetes: álló. Másolat, nagyon kevés utólagos javítással, betoldással. Ezek alapján lehet a szerzőtől eredő másolat is, akár fogalmazványból, de készülhetett kompilálással is. Két helyen monogram áll a beszéd végén: P. F. M. S. és P. M. S.²

Az utólag összekötött füzetek mindegyike egy beszédet tartalmaz, mindegyik kiemelt címmel kezdődik, amely latin nyelven megnevezi a prédikálásra alkalmas adó ünnepnapot. A beszédek:

Nr. [1:]	(ff. 1–8)	Csíksomlyón, Szűz Máriáról Pünkösdkor (csonka)
[2–8:]	(ff. 10–65)	Szeplőtelen Fogantatásról (dec. 8.)
[9–12:]	(ff. 66–90)	Gyertyaszentelő Boldogasszonyról (febr. 2.)
[13–20:]	(ff. 91–140)	Gyümölcsoltó Boldogasszonyról (márc. 25.)
[21–27:]	(ff. 141–195)	Sarlós Boldogasszonyról (júl. 2.)
[27–29:]	(ff. 196–217)	Szent Annáról (júl. 26.)
[30–31:]	(ff. 218–233)	Nagyboldogasszonyról (aug. 15.)
[32–40:]	(ff. 234–298)	Kisboldogasszonyról (szept. 8.)
[41–43:]	(ff. 299–323)	Szűz Mária nevééről (szept. 12.)

A latin ünnepjelzés alatt kétféle módon helyezte el a másoló a szokásos textust és témát. Az egyik változat élén latin és magyar textus áll, a textus bibliai helyének jelölésével, a margón a beszéd címével, majd kezdődik a prédikáció. Például a 99. lapon:

*Pro festo Annunciationis B. V. M. – Ecce concipies in utero, et paries
Filium. Luc. 1. v. 31. / Íme méhedben fogadsz, és Fiat szülsz. – [A
margón a cím:] Isten, és a bűnösök Anyja.*

¹ A pecsét felirata: Vajdahunyadi Sz. Ferenc R. Zárdafőnökség.

² f. 49v. és f. 239v.

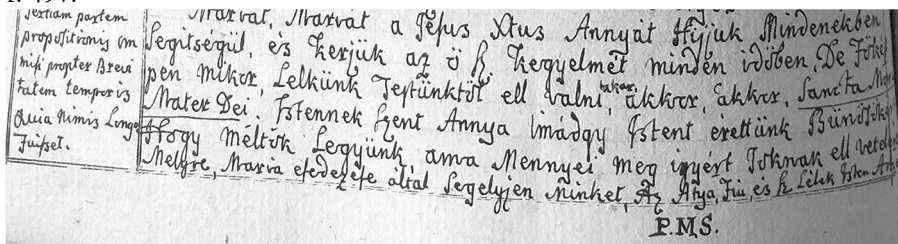
A másik változatra példánk az első prédikáció:

De Beata Virgine Maria – In monte Sion erit Salvatio. / A Sion hegyén szabadulás lesz. – [A margón:] Abdiae 1. v. 17. [Ebben az esetben a beszéd szövegét megelőzi még latin nyelven Sensus kezdettel téma-megjelölés, mely hasonló ahhoz, ami a magyar nyelvű koraujkori prédikációkban a bevezetés után szokott állni propositio megnevezéssel:] Sensus. Demonstratur Primo: Beatae Virginis Mariae patrocinium contra insidias Diaboli. Secundo: Ejusdem Virginis Mariae patrocinium contra vindictam Dei.³

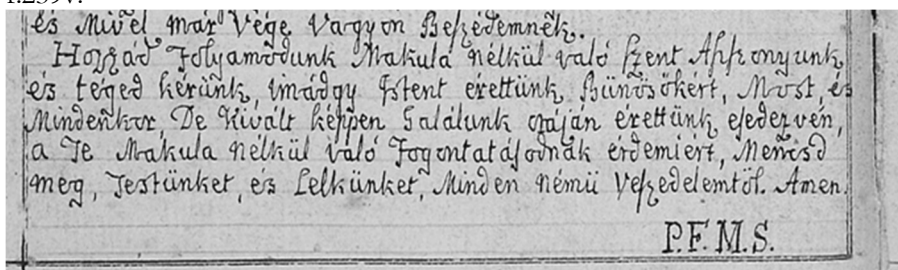
A hallgatók megszólítása általában Kedves Hallgatóim, ettől csak ritkán tér el. A margón latinul jelöli a beszéd részeit: Thema, Sensus, Propositio, Exordium, Pars [vagy: §.] I., II., III., Epilogus.

A prédikációk szövegét az erdélyi ferences provincia egy P[ater] F[rater] M. S. névjelű szerzetese másolta.

f. 49v.

f.239v.

³ A beszédben a szokásos módon és helyen jelölt propositiót is találunk, ám ott három rész olvasható: „[3v] először is megmutatom, hogy az Isten anyjának oltalma bátorságos hely az ördögök dühössége ellen. Másodsor, hogy az Isten anyjának oltalma bátorságos hely a bosszúálló Isten haragja ellen. Harmadsor emlékezem ezen pünkösdi áitatosságnak, processiónak eredetéről s ezen nemes csíksomlyai Sárlos Boldogasszony templomában a nagy oltáron lévő, szépséggel, ékességgel tündöklő Boldogságos Szűz Mária faragott szent képéről.” – A beszéd a 9r alján órszó jelzésével marad abba, a másolat a kegyzoborról ígért részt nem tartalmazza. A beszéd közlését lásd ezen tanulmány utáni mellékletben.

A f. 141. margóján a Sensus melletti jelzés Leo a S. Laurentio (1646–1720) németalföldi kármelita szerzetes művét adja meg forrásul („Ex Favo Samsonis”).⁴ Többször említi Telek József *Tizenkét csillagú korona* című művének első, 1769-ben megjelent kötetét.⁵ Például: f. 167, a margón: „NB. Vide Hic Patrem Josephum Telek. In Corona 12 Stellarum, pag. 759.” A f. 254, lap alján pedig: „NB. Ha akarod, nyujthatod Historiakkal, A Tizenkét Csillagú Korona névű könyvből Folio 324. et sequentes.” Hasonló bejegyzés a szövegben elhelyezve (f. 258): „NB. Ha akarod Historiákkal erősítheted A Tizenkét Tsillagu koronából, Fol. 340. 347.”

Telek József művének első kötetéből 24 prédikációt vett át a kötet összeállítója, gyakran szinte szó szerint, de annak helyi színeit, például a ferencesek tevékenységéről, áthelyezi Erdélybe. A beszédek tartalma erősen hazafias színezetű, gyakori kifejezései: Csíksomlyó, Édes Hazánk, Székely Hazánk. Ahol Telek Kecskemétről írt, ott a kötetben Csíksomlyóról olvashatunk. Telek művének második, 1772-ben nyomtatott részét forrásként (legalábbis ebben a kötetben) nem használta a P. F. M. S. monogrammal önmagát megjelelő szerzetes. Ezek alapján a kötet egybekötése valószínűleg 1769 után történt.

A 24 prédikáció mindegyikét úgy másolta (néha alakította) ferences szerzetesünk, ahogyan az Teleknél is szerepel (fentebb a külső jegyek alapján ezt első változatnak neveztem), Telek magyar retorikai kifejezéseit azonban latinul adta meg, a beszéd címét a textussal egyvonalban a margóra írta. Ezek a beszédek a fentebbi felsorolás szerinti számokkal: nr. 2–5, 7, 8, 17–19, 21–28, 35, 36, 39–42.

Megfigyeléseim összegzése alapján egy olyan P[ater] F[rater] M. S. monogrammu, erdélyi provinciához tartozó ferences szerzetest kellett keresnem, akiről köz tudott, hogy gyakran prédikált, hiszen az 1769 után összeállított prédikációs kötetét tizenötödik könyvnek/kötetnek nevezte a tábla belsején.

A provincia névsorából négy személy életadatait, tevékenységét vizsgáltam: P. Salamon Marcell (1753–1805); P. Sánta Mihály (1739–1801); P. Székely Mihály (1752–1807) és P. Szentes Mózes (1733–1806). Salamon Marcell azért érdemelt különös figyelmet, mert hosszas betegség után Vajdahunyadon hunyt el, kötetünkben pedig a Vajdahunyadi Ferences Tartományfőnökség pecsétje található. A magyar irodalomtörténetből a *Deák–Szentes énekeskönyv* egyik bejegyzőjeként ismert Szentes Mózesről pedig azt is tudjuk, hogy „concionator generalis” volt,⁶ azaz prédikáló

⁴ *Favus Samsonis Ex Ore Leonis Prodiens, Conciones De Sanctis Per Totum Annum [...]* auctore a Leone S. Laurentio, Coloniae, 1723, 431.

⁵ TELEK József, *Tizenkét csillagú korona*, I–II, Buda – Vác, 1769–1772.

⁶ Ezt a címet csak a jó beszédalképességgel rendelkező, jól képzett ferencesek kapták meg. Vö. BOROS Fortunát, *Az erdélyi ferencendiek*, Cluj-Kolozsvár, Szent Bonaventura Könyvnyomda, 1927, 208. – Bizonyára az erdélyi rendtartományban is úgy történt a cím megadása, mint a salvatorianusoknál:

szerzetes, 1776–1781 között pedig a csíksomlyói Páduai Szent Antal Társulat előjárója.

Szentes Mózes nevére rákeresve az internet jelezte, hogy a gyulafehérvári városi múzeumban található egy prédikációs kötete, melynek címlapja: *Conciones dominicales, et festivales, conscriptae ex variis auctorum libris, industria et labore, R. P. Moysis Szentes. Pars quarta a dominica VI. post Pente. usque ad X. in Conventu Csikiensi 1781.*

Természetesen a ferences szerzetes csak a címet adhatta 1781-ben latinul, a kötetben az Országos Széchényi Könyvtárhoz hasonló magyar nyelvű összeállítást gyanítottam. Monok István, a Magyar Tudományos Akadémia és Információs Központ Könyvtárának főigazgatója szíves közvetítésével a múzeum igazgatója, Florin

„Az igehirdetőknek bizonyos könnyítéseket adtak a napirend megtartásában, hogy így annál jobban készülhessenek a szentbeszédekre. 1653-tól kezdve külön bizottság vizsgálta meg, vajon alkalmas-e valamelyik szerzetes az igehirdetésre s az igehirdető bizonyos rangot nyert, kivált, ha az egyetemes igehirdetésre (concionator generalis) alkalmasnak találták.” KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, Budapest, 1923, 526.

Bogdan úr digitális másolatot küldött a kötetről,⁷ amely igazolta, sőt felülmúlta várakozásomat. A kötetben a címnek megfelelő témakörből (Pünkösöd utáni hatodikától kilencedik[!] vasárnapokra, valamint az ebbe az időkörbe tartozó szentekről és ünnepről (Keresztelő Szent János, Szent Lőrinc, Szent István király, Szent Kereszt felmagasztalása) szóló 28 prédikáció található (pp. 1–338.) ugyanazon állóbetűs írásképpel, mint az OSzK fentebb vizsgált kötetében. A kötet egykorú kézzel pagináztott, annak végére két saját kézzel írt halotti beszédet helyezett el Szentes (376–405: *Halotti oratio*, 1766; 406–417: *Concio funebris communis applicabilis*). Az utóbbi címe is jelzi, hogy a halott fölött prédikáló papok számára léteztek alakítható mintaprédikációk, halotti beszédhez használatos segédletek. Erre példa a 339–375. lapokon olvasható *Formula Valedictionum Funebrium* című, 65 eltérő hosszúságú, különféle rangú személyektől, családtagoktól stb. búcsúzó formulát tartalmazó összeállítás, melyet másik kéz írt, erősen jobbra dőlő írással.⁸ Az ilyen formuláskönyvek számbevétele nagyon fontos volna ahhoz, hogy a halotti beszédek azonos vonásait követni tudjuk, és ne keressünk egyéni érzelmi, stilisztikai vonásokat ott, ahol formulákról van szó. Másrészt: e búcsúszövegek és a néphagyományból ismert búcsúzóik együttes kutatására adnának lehetőséget.

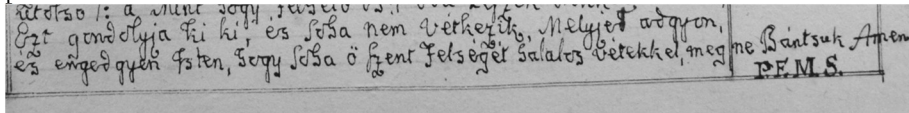
Visszatérve Szentes Mózes kézírásához: a Gyulafehérvárott őrzött kötet egyértelműsítette feltételezésemet: az OSzK, Kézirattár, Quart. Hung. 4444. jelzetű kéziratát Szentes Mózesnek kell tulajdonítanunk. A most vizsgált kötetben sokszor és különböző módon megnevezi magát prédikációi végén, néha helyet és évet is ad. P. F. M. S. (p. 15, 136, 263, 417.), Csík Somlyó 1776. (p. 112, 136), 1778. (p. 122.), Tekerő Patak, 1774. (p. 289.), P. F. Moyses Szentes 1776. (p. 324.), P. F. M. Sz. A. 1766. (p. 405.), P. Moyses mp.(p. 455.).

⁷ Mindkettőjüknek ezúton is köszönetet mondok.

⁸ A formulákat nem az a kéz másolta, amelyet Szentes Mózes kézírásaként ismerünk. Vö. *A Deák–Szentes kézirat – The Deák–Szentes Manuscript*, s. a. r. KÓVÁRI Réka, Budapest, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2013 (Magyar Ferences Források, 6), 21–25., képek. Másrészt: A fentebb ismertett és a prédikációs köteteket leíró kéz viszont azonosnak tűnik a *Deák–Szentes énekeskönyv* végére népénekzsövegeket bemásoló kézzel (uo., 14–18. képek). Kóvári Réka azt bizonyítja (*i. m.*, 25.), hogy Szentes valamely diákkal, vagy fiatalabb szerzetessel másoltathatta be az énekeket. Márpedig az énekeket másoló és a prédikációkat leíró kéz azonos lehet. Esetleg az a különös eset állna fenn, hogy Szentesnek dőlő és állóbetűs (eltérő betűket használó) írása is volt? A paleográfiai kézikönyvek azt hangsúlyozzák hogy azonos kéz írásának megváltozása esetén is azonos marad a duktus (dőlésszög és betűvastagság). Ha a prédikációkat nem Szentes Mózes írta volna le, az azt jelentené, hogy (1766 és 1781 között mindenképpen) a ferencesek közül állandó íródeákja volt. Indokolt volna a felmerült kézírások alapos újrvizsgálása.

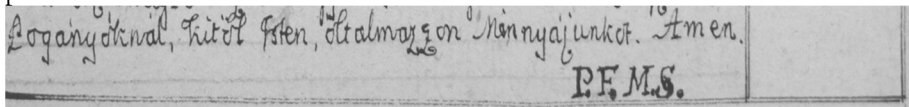
Néhány példa:

p. 15.

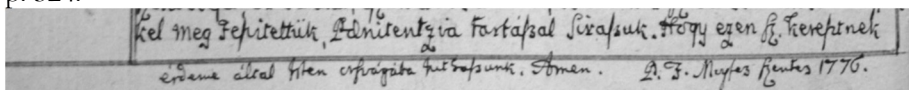
Ezt gondolja ki ki, és sosa nem vehetik, melyet adgyon, és engedgyen Isten, hogy sosa ő szent felsőjét salatos bétékkel, megne Bántuk Amen. P.F.M.S.

p. 263.

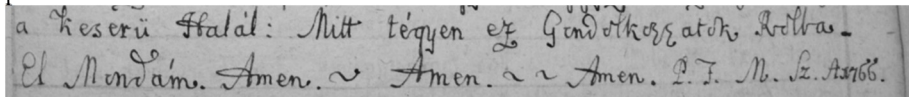
Loganyoknál, hitől Isten, általmozson Nannyajunkot. Amen. P.F.M.S.

p. 324.

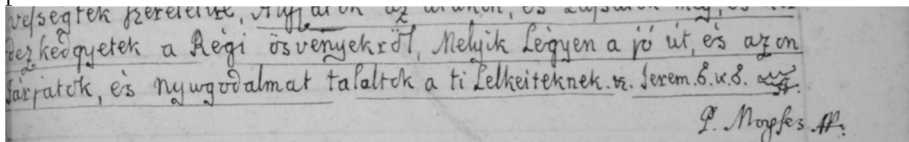
Kel meg Fehittük, Adhiténtzia Farkafal Sirafuk. Hogy ezen f. kerepnek ésene által fiken cipogate hitrofsunk. Amen. A. F. M. S. 1770.

p. 405.

a keserü falál: Mitt tégyen ez Gondokozatok, Adlbas. El Mondám. Amen. ~ Amen. a ~ Amen. P. F. M. S. 1766.

p. 455.

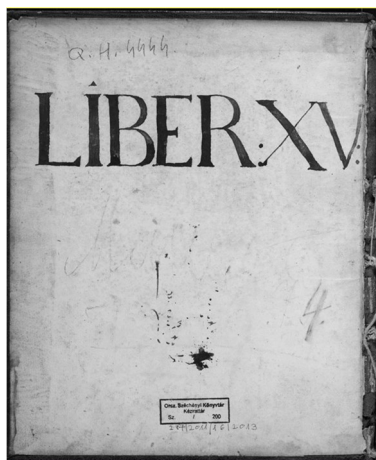

vessegetek beretene, szuffa on az urunk, és azsonon meg... berkedgetek a Régi ösvényekről, Melyik legyen a jó út, és azon lapratok, és nyugodalmat találtak a ti Lelkeiteknek. vs. Jerem. 6. v. 8. P. M. S. 1770.

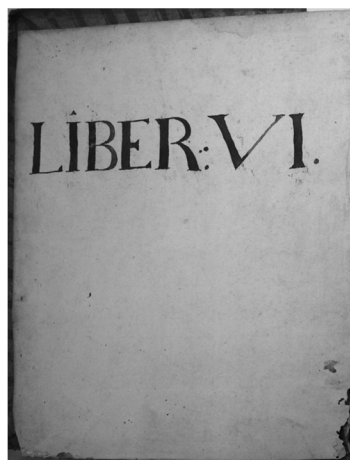
További megfigyeléseket is tehetünk. A gyulafehérvári kötet bőrkötése felső táblájának belsején álló nagybetűs írás: LIBER VI. ugyanúgy kötetszámot jelenthet, mint az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kötetben a LIBER XV. Nem ritka az, hogy egy-egy szerzetes prédikációs tevékenysége tucatnyi kötetet eredményezett. Elég, ha Csete István és Gyalogi János jezsuitákra,⁹ vagy Szentes Mózes kor-

⁹ Csete István kéziratos kötetének száma (Gyalogi János szerint) 36, Gyalogé 1750 körül 23. Vö. Ebben a kötetben: p. 139. SZELESTEI N. László, *Poesis Symbolica: Gyalogi János kéziratos retorikai gyűjtéséből*, II. = *Lineas exarare: V. Scriptorium konferencia [előadásai]*, szerk. BOROS István, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2024 (Scriptorium), 209–225. (Open Access Kiadványok) – <https://omp.ppke.hu/btk/catalog/book/37>

társára, Frölich Jakab pálos szerzetes 1770-es, 1780-as évekből ránk maradt terjedelmes német nyelvű prédikációs köteteire gondolunk.¹⁰ Az Országos Széchényi Könyvtár Quart. Hung. 1535/1–4 jelzetű kötetei a ferencesek erdélyi provinciájából származnak, talán éppen Szentes Mózes prédikátorutódának a 18. század utolsó és a 19. század első évtizedében leírt prédikációival.

Az OSzK-ban őrzött kézirat
felső táblájának verzőja

A Gyulafehérvárott őrzött kézirat
felső táblájának verzőja

* * *

Szentes Mózes prédikációiban azt az érzelmekkel telített ferences hagyományt követi, amely jól kimutathatóan abban a sorban helyezkedik el, amely a középkorvégi beszédektől kezdve folyamatos jegyeket mutat fel. Bizonyára szerepet játszott ebben a ferencesek nemesekhez és köznéphez közeli életmódja. Különösen érzékelhető ez a tőlük ránk maradt halotti beszédekben.¹¹ Stílusának érzékeltetésére idézem a csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmára készített beszédének első részét, annak propositiójáig. (Sajnos a propositióban jelzett harmadik részt nem írta le a kötetében.)

¹⁰ Frölich Jakab vaskos kéziratos köteteit a Székesfehérvárott a Püspöki Levéltárban őrzik (Kéziratos könyvek, nr. 1589–1600.)

¹¹ Erről részletesebben: *Bárkányi János halotti beszédeinek sajátosságai = A prédikáció rétegei a 17. században: Írók, másolók, kompilátorok, hallgatóság*, szerk. FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, SZIGETI MOLNÁR Dávid, Budapest, A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kuttócsoport – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2024, 211–225; ebben a kötetben: 147–157.

Melléklet

[A csíksomlyói pünkösdi búcsú alkalmára készített (csonka) beszéd,
annak propositiójáig]

De Beata Virgine Maria

In monte Sion erit salvatio. Abdiae I. v. 17. – A Sion helyén szabadulás leszén.

Sensus: Demonstratur primo: Beatae Virginis Mariae patrocinium, contra insidias Diaboli. Secundo: Ejusdem Virginis Mariae patrocinium contra vindictam Dei.

Sok színeket hányó változásit látom és szemlélem ennek a mulandó árnyék világnak, s nem is ok nélkül: mert világnak sem lehetne nevezni, ha változása nem volna. De ennyi sok változások s viszontagságok között bátortalanok lévén, vajon hol és kinél tanálhatjuk fel boldogságunkot s bátorságos megmaradásunkot? Abdiás próféta újjal mutat ugyan a Sion hegyére, mondván [Abdiae V. 17.], *In monte Sion erit salvatio*. A Sion hegyén szabadulás leszén. Megvallom, sokat jártam, nem keveset fáradtam, bujdosó elmémmel nyughatatlankodtam mindenütt, hogy mái napon tűnétek, ezen nemes magyar székely hazánkban, a csíksomlyai Sarlós Boldogasszony szent templomához sok helységekről egybecsoportozott, minden renden lévő személyeknek, valahol e boldogtalan világ sík tér-mezein oly kellemetes helyet mutathatnék, ahol bátorságos boldogságunkot feltanálhatnók. De haszontalan futottam-fáradtam, haszontalan munkálkodtam, mert sohult boldogtalanságnál egyebet nem tanáltam.

Vigyáztam s ébren voltam a mennyei jegyes szavára, azért is utána indultam, midőn eképpen szóla: [Cant. 2.] *Veni dilecte mi, egrediamur in agrum*. Jer én szerelmesem, menjünk ki a mezőre. De mit tanálék a mezőkön? Nem mást, hanem éktelen boldogtalanságot. Itten szomorán szemlélttem a vérszopó Kaint és [1v] megöletett ártatlan Ábelt [Gen. 4.]. Itt könyves szemekkel néztem a bátyjaitól mély, száraz kútban vettetett Józsefet [Gen. 37.]. Itt találtam Saul előtt sötét ballangban lappangó Dávidot [1Reg. 26.]. Itt most a munkának idején láttam Salamonnal a testet fárasztó, súlyos, terhes munkát, melyben hívság vagyon és gonosz gyötrelem. Hallám másutt a kertben készülő jegyes szavát [Cant. 5.]: *Veniat dilectus meus in hortum suum*. Jöjjön az én szerelmesem az ő kertében. De utána menvén a kertben, ott is megrémíte engem a mű első szüleinknek szernyű boldogtalansága, és mintegy minden fűszálak, gyümölcsös fák látszanak vala szemeimre hánni [Cant. 8. v. 5.]: *ibi corrupta est mater tua, ibi violata est genitrix tua*. Ott ferteztetett meg az anyád, ott szeplősített meg a te szüléd. Elmenék azután a kolcsos várakba, a városoknak keringő utcáira, mivel a jegyestől is hallám [Cant. 3. v. 2.]: *Per vicus et plateas quaeram quem diligit anima mea*. A szorosakon és utcákon keresem, akit szeret az én lelkem. De a várakban s városokban is, nem kívánt boldogságot, hanem bánatos szívet tapasztaltam. Mely boldogtalanul egy Betzabe asszony szépsége által [2Reg. 11.] gyalázatosan megesnek, ama palotákon sétáló Dávidok? Mely boldogtalanul a gyenge Dalila köteleivel megköttöztetnek s rabságra esnek az erős Sámsonok? [Iudic. 16.] Mely boldogtalanul

némétja meg egy táncoló Heródes leánya ama szent ígétet hirdető, a pusztákon kiáltó Keresztelő Szent János szavait? Egy szóval, a városoknak utcáin tanáltam ama telhetetlen dús gazdagokat, kacéros öszvéreket, egymást mardosó viperákat, simán fondorkodó ravasz rókákat, és a boldogtalan világnak csak tettetős s színes kendőzésekkel tündérkedő jovait, mulandó hívságit, melyek a gondatlan föld lakosinak szíveket nem hogy boldogítanak, hanem szüntelen háborgó nyughatatlansággal gyöttrik, fogyatják, gerjesztik, emésztik. [2]

Azért is a Sion hegyére, a Salvator hegyére siessünk, ha bátorságos boldogságunkot fel akarjuk tanálni, mivel ezen csíksomlyai Sarlós Boldogasszony templomának első fundamentuma: [Psal. 86. v. 3.] *In montibus sanctis*. A szent hegyen, a Salvator hegyén. De irgalmas Isten! Vajon minémű boldogságot tanálunk ezen hegyen, a Salvator hegyén? Halljátok már, szeméitek eleibe tészem a valóságot.

Ennek előtte, több négyszáz esztendőknél, midőn sok viszontagságok között, minek utána Seraphicus Szent Ferenc atyánknak, a lelki szolgálatokban buzgó szerzetes fiai bézsármaztak volna ezen nemes székely hazában, Csikban, mint ártatlan Jákobok, az Isten áldozatjának első fundamentum követévék a szent hegyen, a legközelebb lévő Salvator hegye tetején, ahonnan nem sok esztendők múlva, hogy annál is inkább szolgálhatnának, az itt lévő, s távolról hozzájuk folyamodó keresztényeknek, leszállának a szent hegyről, a Salvator hegyéről, és ezen helyén építék a Sarlós Boldogasszony kis templomát, mely most is maga régiségében lévén, Szent Ferencnek neveztetik, itt állíták fel újra az Isten áldozatjának oltárit.

Akkor az irgalmas Isten megvigasztalá bujdosó, szomorú szerzetes szolgáit s egész nemes székely hazánknak áitatos fiait, leányit, és úgy cselekedék vélek, mint ama fáraó terhes igája alatt siralmason fohászokodó Izrael fiaival, kiknek, midőn Mojzes vezérlése által következendő boldogulásokat meg akarta jelenteni, tüzet bocsáta a Hóreb hegyén lévő csipkebokorra, és úgy a villámló lángok között jelenté ki Mojzesnek hatalmát, a népnek pedig szabadulását.

Így hasonlóképpen ezen Sarlós Boldogasszony templomában [2v] a keresztény híveknek áitatos tiszteletére felállított, ritka szépséggel tündöklő Boldogságos Szűz Mária faragott képét, melynek mind régisége s mint bizonyosan honnan való származása mindedig szerzetes klastromunk előtt Isten titkában vagon. Jóllehet ennek előtte közel hatvan esztendővel, ama Jézus Társaságából lévő, nagy érdemekkel és szentséggel tündöklő, boldog emlékezetű Pater Páj János, midőn messze való tartományból az ő előjáróitól ennek a kívánatos drága képnek látására ide kéredzett volna, ezen kép előtt térdeire állván, hosszas buzgó imádsági után, keserves könyvhullatási után azt mondá: Én tudom ezen kívánatos drága képnek eredetét, s honnan való származását és sok csudatételeit.

Mások pedig azt erősítik, hogy csudálatosképpen, midőn az említett kis templomnak építése volt, ennek előtte négyszáz egynéhány esztendővel, némely szent szerzetünkbeli áitatos buzgó lelki atyának könyörgésére Isten ő szent Felsege, étszakának idején az angyalok által nagy fényességben a Laurétum mezejéről hozattatta ezen szerzetes klastromunknak kertében, s ezzel ajándékozta buzgó könyörgését, kívánságát az említett lelki atyának, hogy ezen Mária ékes szép képe által (mely Maria *Auxiliatrix*, oltalom Anyjának neveztetett vala), nagyobbban gerjedne

szívek mind a férfiaknak és asszonyi rendeknek az isteni szeretetre, áitatosságra, és Máriának, az Isten Anyjának buzgóbb tiszteletére, hogy ezáltal lenne szabadulásunk a fekélyes eretnekségnek kárhozott okozó tudományától, ki is ennyi sok száz esztendőök folyása alatt, anyai irgalmas vezérlése és oltalma által megmentette ezen nemes székely magyar hazánkot az eretnekségtől.

[Statua B. V. M. adfuit ante cladem Mohatsianam anno 1526.] Mit késünk, mit mulatozunk a Salvator hegye mellett [3] Mária tiszteletére építettett kis templomocskában, mivel itten is hajdan arra vitte s gerjesztette kedves híveit *Maria Auxiliatrix*, az oltalomnak Anyja, hogy örökös tiszteletére nagyobb szent templom építtessék, melyben anyai emlőiből áradott boldogságunkot kegyelmesen osztogathassa, nyújthassa, ajándékozthassa.

[Joannes Hunyadi devicit Turcas Anno 1442] S azért is Krisztus Urunk születése után ezernégyszáznegyvenkettődik esztendőben, látván Erdély Országának győzhetetlen bajnoka, Mátyás királynak szülőatyja, Hunyadi János, ezen országnak érdemes fejedelme, gubernátora, hogy mely sok csoportos nép gyülekezik egybe ezen Mária szent képének áitatos tiszteletére, arra készteté tekéletes, istenes jó szándéka, s ezen szent képhez való áitatossága, hogy, ha az akkor ellene harcoló pogány törökök ellen győzedelmesen viaskodván, szerencsésen visszatér, ékesebb új templommal s jelesebb klostrommal nemesíti meg ezen szent képet.

Amint is ezen szent képben Máriának, az Isten Anyjának tulajdonítá a pogány törökökön való ritka hallatott győzedelmét, ahonnan szerencsésen visszatérvén, amiként most szemléljük, hat esztendőök alatt a kis templom mellé a Boldogságos Szűz Mária ezen szent képének nagyobb tiszteletére nagyobb templomot építtete, s a nemes székely magyaroknak egyenlő akarajkjából, mint ország fejedelme, gubernátora, örökösön meg is ajándékozá harminckét emberekkel, kiket konfratereknek nevezte.

Jól eszedbe vedd azért, Áitatos Sokaság, hogy *Locus in quo stas terra sancta est*. Az hely, amelyen állasz, szent hely. Annak okáért saru letéve, azaz akadály nélkül, következendő beszédemre kevés ideig figyelmezzetek. [Propositio] Én, amennyire elégtelenségem fogja engedni, részenként elé fogom beszélni a Boldogságos Szűz Máriának emlőiből áradott boldogulásunkot, [3v] s *előbször* is megmutatom, hogy az Isten anyjának oltalma bátorságos hely az ördögök dühössége ellen. *Másodszer*, hogy az Isten anyjának oltalma bátorságos hely a bosszúálló Isten haragja ellen. Harmadszor emlékezem ezen pünkösdi áitatosságnak, processiónak eredetéről s ezen nemes csíksomlyai Sarlós Boldogasszony templomában a nagy oltáron lévő, szépséggel, ékességgel tündöklő Boldogságos Szűz Mária faragott szent képéről. Mely feltett célaimról míg bővebben szólok, csendes és figyelmetes hallgatást kívánok, elvégzem.[...]

„Máriának oltalma bátorságos hely” Példázat ferences prédikációkban

Az Országos Széchényi Könyvtár egy ferences provenienciájú, 43 Szűz Máriáról szóló prédikációt tartalmazó kéziratát¹ részben Telek József *Tizenkét csillagú korona* (1769–1772) című művének² első kötetéből vette át a kötetet készítő Szentés Mózes, akinek két vastkos kéziratával a kötet előző tanulmányában foglalkoztam. Most egyetlen, a kötetben két prédikációban is előforduló példázatról lesz szó, amelynek Szentés forrását is megnevezi: Zacharias Boveriusnak (1568–1638) a kapucinusok történetét tárgyaló művét.

A történet:

[A margón: Boverius Tom. I. Annal. Min. ad Ann. Christi 1551.] Rettenetes, azért el nem hallgatom, amit Boverius ír némely hamis keresménnyel gazdagult törvénytudóról. Halljátok s csudálkozzatok. [Historia divitis cum simia] Ez asztalához hívá egykor ama Szent Ferenc szerzetében apostoli buzgósággal tündöklő Máté nevű szerzetest, ki előtt ebéd közepette igen dicsekedik vala udvarában híven szolgáló egy majmával, amely nem különben, mint egy az okos emberek közül, ajtót urának nyitja, pohárokat, késeket és más asztali eszközöket rend szerint elkészíte, és minden szolgálatját szorgalmason és híven végbevitte. Hallván ezeket a szerzetes, isteni sugárlásból nyilván észrevette, minémű gonosz Sátán légyen befedezve a majom álorcával, azért parancsolá, hogy a majom elé hozattatnék. Keresék mindenütt, de csudálatos dolog, amely hív szolgál annak előtte urának hízelkedvén parancsolatjára talpon állta, most elrejtett s keresve sem tanáltatik fel. Mü azonban, Kedves Hallgatóim, ameddig a majom feltanáltatik, szemléljük az asztalra feltetett asztali gyönyörűségeket. Itten a szent életű szerzetes, aki a lelkeknek üdvösségét inkább, hogysen a hívságos étkeket éhezte s szomjúhozta, hosszas beszéddel kezdé a törvénytudónak [sv] szeméi eleibe terjeszteni, mely szörnyű lelki veszedelemben forognak azok, kik másoknak jovaiból törvénytelen hamissággal gazdagságot szereznek. Azután világos szókkal inté őtöt, hogy másoknak véres verítékét térítené vissza és maga egyetlen egy lelkét mentené meg az örök kárhozatnak veszedel-

¹ Jelzete az OSzK Kézirattárában: Quart. Hung. 4444.

² TELEK József, *Tizenkét csillagú korona*, I–II, Buda – Vác, 1769–1772.

méből. Végre ezen szókra fakada: Lássad, lássad, ó szerencsétlen ember! Már sok időktől fogva bosszontod az egeket, sok időktől fogva gyullasztod az Isten haragját, ímé ezen asztali abroszok és keszkenyők, sok szegény ügyefogyott embereknek vérekkkel vannak megtelve s festve. Ezen pohárok, étkes tálok más szűkölködőknek veritékivel töltöztek. Akkor a lefüggő abrosznak egyik végét felemelvén, bővséges vért facsara–sajtola belőle az előtte lévő óntányérra. Ki mondhatná meg, mely szernyű, mely iszonyú félelem szorongatja vala itt szívét a törvénytelen életű törvénytudónak? De még szernyűbb, ami következett. Azon közben hír csendüle, hogy a majom feltanáltatott ugyan valami setétes helyen, de iszonyatos ábrázattal és szemeiből szikrázó tűzzel, fogainak csikorgatásával mindeneket elrémít, nem is lehet onnan kivenni. Ezeket hallván a szent férfiú a gazdával együtt elméne, ahol a majom vala, és monda az elrejtett majomnak: Az Úr Jézus nevében parancsolom, Pokolbéli Fene, jöjj ki mindjárt és valld meg, ki vagy s miért jöttél ide! Megszólala a majom: Én, úgymond, nem egyéb, hanem pokolbéli ördög vagyok, aki napról napra várom, hogy ezen hamisan gazdagult úrnak régen kárhozatra méltó lelkét pokolra ragadjam. Kérdező tovább a szerzetes: Mi tehát az oka, hogy ekkoráig várakozol és el nem ragadtad? Felele az Ördög: Mert ezen kárhozatra méltó ember minden estveli lefekete előtt az Isten anyjához imádkozik, és magát anyai oltalma alá ajánlja, mely áitatos szokásban csak egyszer hagyott volna alább, csak egyszer mulatta volna el magát a Boldogságos Szűznek oltalma alá ajánlani, minden bizony[6]nyal azon éjjel őtöt megfojtván, lelkét pokolba ragadtam volna. Reszketni kezde azonban, és mint valami égi mennydörgések között szakadó mennykőütésre, egészen elrémüle a törvénytudó, és térdeire esvén esedeze a szerzetesnek, hogy el ne hagyná őtöt. Kinek a szerzetes azt jóvallá, hogy inkább buzgó áitatosággal folyamodjon az irgalmas Szűzhöz és töredelmességgel járuljon oltalma alá. A majombőrben öltözött gonosz Sátánnak pedig parancsolá, hogy senkinek ártalmára ne légyen, hanem azonnal Pokolba költözzön. Úgy is lett, a gonosz szolgál minden ártalom nélkül pokolra méne, a kárhozat veszedelmében forgó úr pedig pokoltól megmenekede az Isten Anyjának oltalma alatt.

Zacharias Boverius kapucinusok történetével foglalkozó *Annaliese* (1632)³ a majomtörténetet az abban szereplő Matteo di Basciónak, a rend alapítójának és első generálisának élettörténetében beszéli el, amelyet a kiadás szerint régi kéziratból

³ Zacharias BOVERIUS, *Annalium seu sacrarum historiarum ordinis minorum S. Francisci qui Capucini nuncupantur, tomus primus*, Lugduni, 1632.

állított össze.⁴ Magát a történetet Matteo di Bascio halálának événél, 1552-nél közölte.⁵ A kötet tiltott könyvek listájára (*Index librorum prohibitorum*) került, az alábbi megjegyzéssel: „Nisi fuerint correcti juxta Decr. 19. Novemb. 1652.”⁶

Boverius könyvének megjelenése után nyolc évvel, 1640-ben (a második kötet 1642-ben) Kölnben a Löffler testvérek metszeteivel díszítve jelent meg, *Flores Seraphici* címmel,⁷ amelyben egészlapos metszeten láthatjuk Zacharias Boveriust, a kötet második lapszámozásának kezdetén pedig Matteo di Basciót, mellette majommal,⁸ a metszetet követő 10 számozott lapon olvashatjuk a rá vonatkozó *Vita et gestát*, amely csak röviden említi a majomról szóló példázatot: „az ügyvédnek majom képében szolgáló ördögöt felfedte és elűzte: aztán a Boldogságos Szűz oltalmától megerősítve sértetlenül elküldte”.⁹

Matteo di Bascio majommal történt esetét nemcsak írásos és metszettel díszített könyvek őrizték meg, őrzik azt az eset helyszíne is, a velencei Casa dell’Angelo a Venezia (Ca’ Soranzo) és az onnan terjedő legendák. Az épületet régóta óvja a rajta elhelyezett angyalszobor.

A példázat több mintaprédikációs kötetbe bekerült, általában megnevezve Boveriust forrásként. Néhányat felsorolok:

- Giuseppe MANSI, *Bibliotheca morale predicabile nella quale per via d’alfabeto, e di discorsi si contengono copiose materie...* tom. I., Venezia, 1666, 290.
(Az angyalok segítségéről, röviden említi, a kapucinus krónikára hivatkozik.)
- Casparus KNITTEL SJ, *Conciones academicæ in festa, Præagæ, 1718, 163–164.*
(Szent Máté apostolról szóló prédikációban.)
- MICHAEL a S. Catharina, *Trinum perfectum, via, veritas, vita, seu semita salutis tripartita, III, De via unitiva, Augustæ Vindelicorum, 1739, 340–341.*
(Ágostonos szerző, Szent Máté apostolról szóló prédikációban.)

⁴ *Uo.*, „Fr. Matthæi a Bassio, primi Capucinatorum Generalis vita et gesta, ex variis ac probatissimis manuscriptis decerpta.” (pp. 467–493, a példázat: 483–484.)

⁵ A felsorolt előfordulások szintén az 1552. évet említik, kéziratunk kivételével.

⁶ *Index librorum prohibitorum*, Romæ, 1758, 36.

⁷ Carolus AREMBERG, *Flores Seraphici ex amoenis Annalium hortis [...] Zachariæ Boverii [...] sive Icones vitæ et gesta virorum illustrium, qui ab anno 1526. usque ad annum 1580 in eodem ordine miraculis ac vitæ sanctimoniali clarere*, Coloniae Agrippinæ, Constantinus Munich, 1640. (Joannes Schot Fridbergi, pinxit, Joannes Eckardus et Joannes Henricus Löffler fratres fecerunt.) – A második kiadás éve: 1642, ez 1580-tól 1612-ig tartalmazza a híres kapucinusokat.

⁸ *Uo.*, pp. 60, 72.

⁹ „Daemonem in simiæ specie Legisperito inservientem detegit, atque expellit; ac Beatiss. Virginis patrocinio munitum, incolumen dimittit.” (p. 6.)

– Josephus Ignatius CLAUS, *Spicilegium concionatorium, hoc est, Conceptus morales pro cathedra* [...], pars secunda, Venetiis, 1741, 325–326.

(Sarlósboldogasszony napján, Mária a bűnösök menedéke.)

– Leopold FRAYDT, *Christenlehr-Predigten, I. Theil*, Augsburg – Innsbruck, 1770, 569–570.

(Jezsuita misszionárius, Szent Máté apostolról szóló prédikációban. Rövid változat.)

Amint látjuk, a mintaprédikációkban Szűz Mária ünnepein éppúgy helyén volt a történet, mint Szent Máté apostol napján (névazonosság, továbbá az apostolsága előtt vámos és a velencei ügyvéd harácsolásának és megtérésének hasonlósága alapján).

Kézírtos kötetünkben a csonka csíksomlyói beszédben 3800 n terjedelemben, egy Kisasszony napjára készült beszédben 3125 n terjedelemben olvashatjuk a történetet.¹⁰ A beszédek hazafias színezetűek.

Mindkét prédikáció témamegjelölésében olvashatjuk: „[...] Máriának oltalma bátorságos hely az ördögök dühössége ellen. Melyre nézve valakik Máriát segítségül hitták, pártfogását tapasztalták.”¹¹ Szó szerint ez áll a kötet első, csíksomlyói búcsús beszédének témamegjelölésében is: „megmutatom, hogy az Isten anyjának oltalma bátorságos hely az ördögök dühössége ellen”. A történet prédikációkba illesztésének indoka tehát egyértelmű. És ezzel elérkeztünk a példázat műfajának, szerepének kérdéséhez.

Hazai szakirodalmunk is sokat foglalkozik az exemplumokkal. Csak néhány példát említek: Tüskés Gábor a 17. századi elbeszélő irodalomról szóló könyve,¹² Kőszeghy Péter példázatról írt kiváló szócikke,¹³ Bujdosóné Papp Andrea PhD-dolgozata Taxonyi János „tüköiről”.¹⁴

¹⁰ Az első beszéd: ff. 1r–9r: De Beata Virgine Maria. A propositióban jelölt harmadik rész (a csíksomlyói búcsú történetének elmondása: „Harmadszor emlékezem ezen pünkösdi áitatosságnak, processiónak eredetéről s ezen nemes csíksomlyai Sarlós Boldogasszony templomában a nagy oltáron lévő, szépséggel, ékességgel tündöklő Boldogságos Szűz Mária faragott szent képéről” f. 3v.) hiányzik. A másik beszéd (Pro festo Nativitatis Beatae Virginis): 267r–274v. Telek Józsefnél nem találtam a példázattal, de nem olvastam végig alaposan mindkét kötetet.

¹¹ ff. 268r, 3v.

¹² TÜSKÉS Gábor, *A 17. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), Budapest, Universitas, 1997 (Historia litteraria, 3).

¹³ *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: középkor és kora újkor*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, IX, Budapest, Balassi, 2009, 112–114: KŐSZEGHY Péter, *példázat* szócikk.

¹⁴ BUJDOSÓNÉ PAPP Andrea, „*válogatott történetekből készített Tükörok*”: *Taxonyi János exemplumértelmezései*, Debrecen, 2010. – <https://tinyurl.com/62jzsu4e> (2024. június 18.)

A példázat a koraujkorban elsősorban más szövegegységbe, például prédikációba helyezett történet a mondanivaló konkrét szemléltetésére, a figyelem felkeltésére, gyakran nemcsak didaktikus, hanem gyönyörködtető célzattal is. Maga a történet sokféle lehet, konkrét történettől a fabuláig, mirákulumig, anekdotáig. Az evangéliumokba beépített történeteket is ide soroljuk. Gyakori volt külön exemplumgyűjtemények kiadása is.

Az ördög valódi jelenlétével számoltak a kora újkori emberek. Az ördögöt a rosszal azonosították, ha a reformáció a rossz, akkor azzal. Magyarországi elbeszélésekben is gyakori, lehetne sorolni a példákat: Heltai Gáspár (99. fabulája), Bornemisza Péter (*Ördögi kísértetek*), vagy a Vásárhelyi Gergely *Katekizmus*ához csatolt példázatok között először 1604-ben szereplő, azután többször is kiadott, 1598 márciusára datált borosbocsárdi ördög-története.¹⁵ Az utóbbi margójelzése „*Csudálatos és rettenetes história*”, melynek tartalma röviden: Egy paraszt ember (tiszttartó) az ördög hatalmába került. Az igeni pap és a tiszttartó ment hozzá, próbálták az ördögöt belőle elküldeni. [Az emberből a Sátán szólt a párbeszéd folyamán.] Nem sikerült a jó útra térítés, Fejérvárra mentek segítségért. Az ottani pap vállalta, hogy elmegy Bocsárdra, de az ördög addigra megfojtotta a tiszttartót. Halála után feleségét kísértette, „sokféle ábrázatba megjelent” neki, „hol ura képébe, hol egyéb ábrázatokba”, csak sok imádsággal és könyörgéssel lehetett elűzni.

Az ördög kísért, ő a gonoszság, a bűn és a kárhozat megtestesítője, minden baj és betegség okozója, az ember kárhozatára tör. Elbeszélő forrásokban csak ritkán van érzékelhető, látható formába öltöztetve. Ha konkrétan megjelenítették, többnyire állatalakot vett föl: kígyóét, sárkányét, stb., nem ritkán majomét. A liturgiában kígyóként, ordító oroszlánként tűnik fel. Szűz Mária a sárkány formájú gonosz fejét tapossa el. Az ördögök kísértő, lelket vesztő, a bűnös lélek megszerzésére irányuló törekvése bőségesen képviselteti magát a hazai folklórban is.¹⁶

Elbeszélő forrásaink közé sorolhatjuk a fenti prédikációkba épített példázatok. Frederick Tubach *Index exemplorum*ában,¹⁷ vagy a magyarországi kutatások közt (pl. az ELTÉ-n készülő exemplumadatbázisban,¹⁸ a koraujkorai protestáns

¹⁵ VÁSÁRHELYI Gergely, *Keresztényi tudományok rövid summája + Egnéhány tévelygő kérdésekre rövid keresztényi feleletek*, Bécs, 1604, (RMNy 907), második rész, 277v–280v.

¹⁶ Vö. BALINT Sándor, „Körülfogták az ördögök”: Egy középkori templomi példázat sorsa a néphagyományban, *Vigilia*, 45, 1980/7, 446–448.

¹⁷ Frederick C. TUBACH, *Index exemplorum: a handbook of medieval religious tales*, Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 1969.

¹⁸ <http://sermones.elte.hu/exemplumadatbazis/foreword.html> (2024. nov. 10.)

exemplumkatalógusban,¹⁹ szövegkiadásokban (*Monda nékik egy példázatot; Csudatörténetek*)²⁰ kereshetjük a párhuzamokat. A majomábrázolások hagyománya gyakoribb. Például a Magyar Anjou Legendárium Szent László legendájának kilencedik jelenetét összevethetjük a 300 évvel későbbi Löffler-metszettel. A régi bestiáriumokban és épületek gyámkövein is hasonló ábrázolások fordulnak elő. Példázatokban szereplésére további adatok előkerülésével számolhatunk, a készülő adatbankokban az ördög megjelenítőjeként többször is feltűnhet („daemon in simiae specie”).

¹⁹ DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Budapest, MTA Néprajzi Kutató Intézet, Akaprint, 1992 (Folklór Archivum, 19, 1992).

²⁰ SZABÓ Lajos, *Monda nékik egy példázatot: Száz szépprózai szemelvény 17. századi protestáns prédikációkból*, Budapest, Európa – Helikon, 1982; SINKÓ Ferenc, *Csudatörténetek: Száz példa 17–18. századi katolikus prédikációkból és példagyűjteményekből*, Budapest, Európa, 1985.

A hitélet formálása

A moderátorok szerepe a kora újkori oktatásban és nevelésben

A moderátor szó mai elsődleges jelentése: valamilyen beszélgetésnek, eseménynek az irányítója. Egyetlen rokon értelmű szóval nem tudom egyértelműen kifejezni, hogy a kora újkorban az elsősorban nemes ifjak mellé fogadott, tanulmányokban és emberi magatartásban is kifogástalan olyan fiatalembert hívtak moderátornak, aki a gimnáziumi tanulmányain túljutott ifjúra mindenben ügyelt, a szülőkkel (esetleg más megbízóval is) folyamatosan tartotta a kapcsolatot, aki a családjától tanulás vagy tapasztalatszerzés céljából eltávozó ifjúnak mindenben segítségére volt, figyelt annak egészségére, kiadásaira, tanulmányaira és viselkedésére. Különösen az előkelőbb ifjaknak lehetett rajta kívül is külön szolgája, esetleg külön oktatója (praeceptor). A moderátor nem házitanító. A példák, feladatok és elnevezések áttekintése után azt gondolom, érthetővé válik majd a szó jelentéstartalma. Leggyakrabban a kamaszkoron túljutott ifjat külföldre kísérő megbízott elnevezésére szolgál a moderátor szó. Az előkelő családok a családi folytonosságot biztosító örökös gondos képzését és nevelését különösen fontosnak tartották. Tanulmányom példáiban a moderátor (instruktor) feladata, hogy teljes egyéni odafigyeléssel valósítsa meg a szülők által kitűzött célt, alkalmazkodva az oktatási intézményhez is.

Párhuzamosan érdemes felidézni a szegényebb nemesek helyzetbe hozásához létesült konviktusok tevékenységét. Pl. Győr, Nagyszombat, Vác... Megoldást jelentettek ezen intézmények azon családok számára, akik külön anyagi terheket nem tudtak vállalni gyermekeik oktatásakor, esetleg (a szülők halála miatt) rokonok kezébe került az ifjak iskolázása. A konviktusokban a szülők az oktatási-nevelési feladatot rábízták az intézményre.

Szinte mindenütt olvasható közhely a kora újkorban is, hogy a szellemi és erkölcsi műveltséget együtt kell megszerezni. Fontos a példa és a környezet. Erasmus szerint a szoktatás és a jó erkölcsökre nevelő, gyönyörködtető elbeszélések is fontosak.¹

Ráday Gedeont 10 éves korában, 1723-ben küldte el apja, Ráday Pál a pozsonyi evangélikus líceumba. Bél Mátyás és Ráday Pál politikai és egyéb ügyekben is kapcsolatban álltak egymással, természetesen leveleikben Gedeonról is gyakran esett szó. 1725-ig a melléje fogadott ifjú paedagogus, Fatavics Ferenc, nagyon lelkiismeretesen végezte a rábízott feladatot. Az 1725. évi nevelőváltáskor Bél elmondta az

¹ Vö. PÉTER János, *Erasmus nevelési eszméi*, Gyulafehérvár, Papp György könyvsajtója, 1913.

apának, hogy az új nevelő árnycába sem ér a réginek, akár erkölceit, akár a Gedeonra ügyelését nézi. Korábban csak Gedeon német nyelvtanulásával voltak gondok, ettől kezdve a fiú könnyelmű pénzügyei is szóba kerültek, és különösen az, hogy nem látogatták az istentiszteleteket, ehelyett a nevelő és Gedeon inkább aludtak. Bél 1728-ban még gyengének tartotta peregrinálásra a 15 éves ifjút. Ha mégis külföldre menne Gedeon, a hallei Paedagogiumot ajánlotta. Kármán András ugyanakkor éppen Halle ellen emelt kifogást, mert annak vallási szempontból rossz volt a híre. (Nyilván a pietisták és ortodoxok viszálykodásaira utalt.)

A paedagogus Fatavics leveleiben a fiú oktatását segítő tanárt (protestáns hagyományoknak megfelelően praepceptornak nevezte. Azért is Ráday Gedeon nevelésének ismertetésével kezdtem szemlémet, mert ebben az esetben ismerjük, hogy Ráday Pál milyen utasításokat adott fia nevelőjének.² Rendelkezett fia napirendjéről, tanulásáról. Ha erkölcsileg vét a fiú, vagy nem tanul, a praepceptor és a paedagogus szóljanak szükség esetén a rektornak. Ő fenyíthet. A paedagogus a latint aszerint kérdezze ki, amint a publicus praepceptor halad. Egyéb feladatai: a gyerekek kísérése; ügyelni erkölceire, egészségére; folyamatosan tájékoztatni a szülőket. A kegyesség tudományának tanulásában „nem szükséges, hogy arra kényszeríttessék, hogy mindenedet megtanuljon. Mindazonáltal azokat a textusokat, melyek tanulásra méltóak, jól megtanulja”.

Ráday Pál a fia mellé rendelt személyt paedagogusnak hívta. Az iskolában fiát a publicus praepceptor oktatta. A nem iskolai oktatójának elnevezése praepceptor. (Ez a megnevezése például Parvi Mihálynak, aki Gedeont németre tanította magánórán.) Amikor szóba került 1728-ban Ráday Gedeon külföldi peregrinációja, Kármán András az utazásra javasolt kísérőt „morum et studiorum moderator” elnevezéssel illette. A moderátor fő feladatát (miként mellette álló szavak hangsúlyozzák) az ifjú erkölcsi és tanulmányi felügyelete jelentette volna.³

Kortárs, Bél Mátyás barátja, Esterházy Imre hercegprímás magántitkára volt Gerhard Cornelius Driesch. Az ő útja a kölni jezsuitáktól indult, néhány évig szerzetes volt, a Nesselrode és Virmondts család gyermekeinek praepceptora, iskoladrámák szerzője. Jól ismerte a hallei pietisták nézeteit, August Hermann Franckével

² *Oktatás, miképpen az pedagógusnak a reá bízott gyermeknek mind erkölcsére, mind pedig egészség 's tanulására gondot kelljen viselnie 's vigyázni: Ráday Pál ismeretlen kézíratos utasítása fia nevelőjének 1723-ból, kiad. FEHÉR Katalin, Magyar Könyvszemle, 113, 1997, 220–225. (A szövegközlés: 220–222.)*

³ Ráday Gedeon tanulmányi éveiről: GÁLOS Rezső, *Levéltári adatok Ráday Gedeon diákkoráról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 57, 1953, 268–272; Az idézett levelek részben a *Bél Mátyás levelezése* (s. a. r., bev., jegyz. SZELESTEI N. László, Budapest, Balassi, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése, 3); részben Gerhard Cornelius Drieschnek az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött kiadatlan levelezésében (Fogalmazványok: Oct. Lat. 681/1–20; kiadásra előkészített levelek *Philipp Ludovicus Sinzendorffhoz*, Fol. Lat. 1649/1–4, Esterházy Imre primáshoz, Fol. Lat. 1649/5) olvashatók.

levelet is váltott. Leibniz tanácsára 1716 körül Bécsbe jött, ott próbált előkelő családnál nevelői állást szerezni. 1719–1720-ban Hugo Virmond-t kísérte Konstantinápolyba, a követjárást történeti művével örökítette meg; 1721-ben Erdődy György Ádám püspök kíséretében volt lengyelországi követségi titkár; 1725–1745 között Esterházy Imre esztergomi érsek világi titkára lett; 1749-ben Szepesszombatba költözött, szepesi kanonok testvére közelébe. 1727-ben evangélikus özvegyet vett feleségül, saját gyermekük nem született. Egész életében segítette ifjak tanulását, mindig jó kapcsolatot épített ki velük, egyidejűleg a szüleikkel és tanáraikkal, moderátoraikkal is. Kiterjedt levelezéséből (kölni nevelősködése idejéről 604 levelet nyomtatásban is közzétett⁴) lehet tanulmányozni a nemes ifjak mellé alkalmazott praceptor feladatait. Vágyai közt 1715-ben az szerepelt, hogy Hugo Damian Virmond-t fiának moderátora (a felnőtt ifjú tanulmányúti kísérője) lehessen.

Nem érdektelen szétnézni Driesch ránk maradt későbbi leveleiben. Az Esterházy Imre melletti titkársága révén a levelezésbe szenvedélyesen belemérlő, jelentős oktatási és tudományos gyakorlattal rendelkező Driesch ugyanis szinte minden magyarországi egyházi és világi személlyel kapcsolatba került. Esterházy Imréhez szegődése előtt Bécsben arra várt, hogy előkelő ifjú külföldre kísérője, moderátora lehessen. Nem a műveltsége, hozzáállása, hanem az előkelő származása hiányzott ehhez. Bél Mátyás pedagógiai tervezete az ő közvetítésével jutott a bécsi tanácsosokhoz. Tanúja volt annak, hogyan kerestek főúri családok megbízható, tanult nemes ifjakat, mikor fiaikat külföldi útra, Kavalierstourra bocsátották. 1734-ben Esterházy Imre primásnak írta, hogy a Windischgrätz család előkelő, világi kísérőt keres moderátornak.⁵ Egyik rendszeres levelezőpartnerének, Sinzendorff kardinálisnak írt leveléhez, amikor levelezésüket kiadásra készítette elő, jegyzetben fejtette ki véleményét a kísérő ifjúval szemben támasztott követelményekről: annak bármely előkelőségénél partnerképesnek kell lennie; minden társasági alkalom, vadászat, ünnepi asztal részesének kell lennie, mert így tudja csak igazán teljesíteni feladatát.

⁴ Gerhardus Cornelius DRIESCH, *Exercitationes oratoriae continentes Orationum librum I.; Allocutionum itidem I.; Epistolarum familiarium XII.; Artificialium I.; Dialogos XII.; Item Comoedias, de Absalone tragoediam, carmina quoque heroica ac epigrammata omnia; Accessere sub calcem Indices necessarij*, Viennae, Eckebrecht, 1718. (16 + 15 oratóija, dialógusai, különböző költői akotásai, komédiái, az Absalon tragédia a humaniorák alapos megtanulásához nagy segítség, 47+3+41 közölt leveléből a Nesselrode és Virmond-t család két fiatal tagja melletti praceptorőségával ismerkedhetünk. Már ekkor nagy hozzáértéssel foglalkozott fiatalokkal, a hagyományos tárgyak mellé odahelyezve a világi tanulmányokat: a táncot, lovaglást, színjátszást.)

⁵ „Quod Filio suo nunc adultiori effecto, ac brevi per provincias mittendo, Moderatorem deinceps parat secularem, et Hunc quidem genere Baronem, qui Eundem ab se nunquam dimittere ac possit quaslibet etiam Procerum, ac Principum frequentare societates, adjungere...” OSzK, Kézirattár, Fol. Lat. 1649/5, nr.193. (p. 224v.)

A legrangosabbaknak, például Althan Mihály Jánosnak, a császár kerestetett olyan moderátort, akinek sohasem kellett a rábízott ifjút magára hagynia.⁶ 1737-ben Philipp Ludovicus Sinzendorffnak Esterházy Miklós külföldi úti kísérőjéről írt: Később a levélhez fűzött kiadói jegyzetben azt fejtegette, hogy milyen bőkezűen megjutalmazták azt, aki jól teljesíti moderátori feladatát. Példákat hozott fel, köztük az Esterházy Miklóst kísérő Szepanskiust. Személyével azt is bemutatta, hogy egy ifjú jól megalapozhatta jövőjét moderátorsággal.⁷

⁶ „Hesternis ad me cursoribus dedit Frater: se post novi, pro Juniore Comite Windischgratzio, Moderatoris adventum (Baro Huberus nominatur, qui Principem quoque Darmstadiensem per provincias duxit) [...]”

[A levél kiadásához írt Driesch-jegyzet részlete:] „Solenne hoc Viris Principibus, ac Proceribus Magnis est, ut Filiis, per Provincias, ituris tales Moderatores addant, si reperire queant, ut ab Ipsorum latere, dum ad Principum aliorumque Purpuratorum prandia, et societates invitantur, nunquam necesse habeant recedere; quo semper sub illorum conspectu maneat, ac respondere de omnibus Eorundem actis valeant. Windischgratzius autem in universis, quas pertransivit, Aulis, Bavarica praesertim, Coloniensi, tum etiam Darmstadiensi, atque aliis, magna fuit honorum distinctione, praeter ceteris exceptus, ut Bojus Elector Ipsi plene venationes instituerit, ac per tres fere septimanas diutius, quam constituta per Genitorem ibi principio Gnati commoratio fuerat, apud se retinuerit. Sed neque hic mansit invitus, et aegre Monachium, Nympharumque Arcem, deseruit. Propterea vero honores ubique tanti Eidem deferebantur; quia Parens Illius, quoque exteri Vindobonae comparebant, e provinciis advecti, solebat cunctos, fere primus, post adventum continuo, ac per totum commorationis ibidem tempus deinde saepius domum suam invitatos ad mensam, splendore quovis tempore magno, comitate singulari, ac munificentia excipere, istuc Filio indesinenter inculcans, ut senior aliquando effectus, erga peregrinos, et alienigenas humanitate duci summa minime negligat. Namque ajebat Ipse: Quod ego Illis nunc praesto, idem Tibi, regiones obeunti eveniet, ac Filiis quoque Tuis, siquidem Tibi coelum indulserit, obtinet, quicquid fructi apud Te alii fuerint. Moderatores interim, qui ab illustri genere non trahunt originem, ad similes congressus, et convivium non admittuntur; sed vel in anterioribus tantisper haerere cubiculis, vel migrare alio illos oportet, quoad usque Ipsorum Barones, Comites, aut Principes cum sui similibus agunt, prandent, ludunt, et conversantur. Eam ob causam Carolus VI. Augustus, Imperator sane prudentissimus, Michaeli Joanni Althanio Comiti, cujus educandi curam, post fata Patris, Hispanici nomine cogniti, propter peculiarem, quo in hunc vivum ferebatur, amorem, ac benevolentiam, Ipse susceperat, quando mitti ad exterorum Regna Principum debebat, Moderatorem conquiri Eidem fecit, qui ex stemmate inter Belgas Nobili, et Vetusto natus, in quadam Legione Caesarea jam Pro-Tribuni fungebatur officio, ut Comitem, sibi creditum, deserere nullibi opus esset. Huic V. in singulos annos millia Numum, seu Florenorum Rhenensium, donec peregrinabantur, constituit, ac reducem celebri cuidam in Belgio munitio, quae, si non plus, certe tantum Ipsi ferebat, praefecit, ut reliquos in eadem vitae dies commode transigeret. Qui Windischgratzium duxit, prius jam duxerat Principem Darmstadiensem.” OSzK, Kézirattár, Fol. Lat. 1649/2. nr. 219. (f. 212r.) et adnot. 2. (f. 212r–v.)

⁷ „[...] idem Polonorum Regis ad Aulam, isto tempore in Saxonia commorantem, deportare. Szepanskius ortum, et nativitatem a Silesitis ducens, de quo, quam Religionem profiteatur, utut indagatores, examinatoresque sagacissimi extiterint, qui hoc perscrutari voluerint, etiamnum nescitur, Germanum Esterházyi Principis, Eum, qui Weissenwolffiam in matrimonio tenet, per provincias, dum iter faceret, comitabatur. Post felicem ab exteris reditum ultro sibi oblatum, hic apud Aerarium, a Starhembergio Consiliarii Munus habuit, si modo acceptare illud placuisset. Homo nihilominus est, qui nulli unquam rei studuit, nec aliqua in arte quicquam, vita sua tota, praestitit.”

Nézzük meg néhány példán, hogy miként cselekedett Driesch, amikor előkelő szülők hallgattak szavára fiaik nevelésében. 1739-től Festetics Kristóf egyre gyakrabban szerepelt leveleinek címzettjeként. Kérésére vette fel a kapcsolatot annak 17–18 éves, Pál nevű fiával.⁸ Először is megkérdezte: mit csinál és mi teendői sorrendje, mit csinál élvezettel, mi a célkitűzése, az elve, hogyan áll az utazáshoz szükséges nyelvekkel, hogyan a nemességet illető tanulmányokkal.⁹ Miként egész életében, itt is egyenrangú társnak tartotta az ifjút, nagyon tapintatosan nevelte, magát ő is az igazság és a bölcsesség szeretőjének tartotta. Pozitív környezetbe helyezte leveleiben Festetics Pált: dicsérte őt, dicsérte családját, a körülményeket, a lehetőségeket.¹⁰ Azt a személyt, aki ekkor Festetics Pállal foglalkozott, praecceptornak nevezte. Külföldi tanulmányútra végül (többek tanácsára) Lipszékbe ment, moderátora Bél Károly András lett. Driesch Bél Mátyással, majd Bél Károly Andrással baráti kapcsolatban állt. Ő is agítalta Festetics Kristófit, hogy Lipszékbe való hazatérése előtt néhány német fejedelmi udvarba küldje el fiát.¹¹ Az apa hajlott erre, aztán megváltoztatta véleményét.¹² Ennek oka a levelezés alapján valószínűleg a fiú folytonos panaszkodása és túlzó költekezése lehetett, továbbá a királyi rendelkezés,

[Az ehhez írt jegyzet kezdete:] „Qui Iuventutem Nobilem, utpote Principes, Comites, Barones, Equites, ac Patriciae Familiae suboles per provincias comitantur, si sanos, et incolumes ab exteris, feliciter in patriam Illos reducant ad suos, ab Eorundem Parentibus, Tutoribus, et Adgnatis, prout magnas, vel exiguas Ducti facultates possident, famam Ductores obtinent, amplissima semper praemia reportant, ac plura non raro millia in donum accipiunt, pro remuneratione laboris impensi, sollicitudinis, et curarum in itinere adhibitarum. Sic nōvi, qui III. qui IV. qui VI. VIII. et X. millia retulerint. De hac solent communiter summa, prius adhuc viae quam se committant, et iter prosequantur, scripto pacisci, ut omnis contentioni occasio reversis in futurum praecidatur.” OSzK, Kézirattár, Fol. Lat. 1649/III, nr. 129, (f. 115v.) et adnot. 4. (f.115v.)

⁸ „Quia nuper a me poscere videbaris, ut Filium Tuum inter ac me literarum commercium instituatur...” OSzK, Kézirattár, Oct. Lat. 681/XI, f. 75v.

⁹ „Tum vero me docebis, quid istic Tibi nunc agatur, quae studia prae manibus habeas, quem in his ordinem serves, quibus maxime delecteris, quid universae vitae Tuae institutum, quae ratio sit, utrum ad peregrinas forte linguas memoria cupiendas, flectendos domandosque equos, versandum altorum orbem, palaestram frequentendam exercendosque in eadem motus, aut alia, istam Nobilitatem Tuam decencia studia, jam quoque animum adjeceris. Nec vero Te pigebit addere, quibus Magistris ac Praeceptoribus has artes viam monstrantibus, ac facem praeferebantibus utaris.” Uo., f. 73av.

¹⁰ „Non desunt nunc etiam nobis ingenia non Magistris, ac Ductores, si modo non libri, non exempla, nec praemia, nec adminicula cetera, quibus adjuti, et procati magni evadere artium, ac disciplinarum omnium apices consequi, et ascendere valeamus.” Uo., f. 120a. (1741. jan. 19.)

¹¹ OSzK, Kézirattár, Oct. Lat. 681/XII, f. 279. (1743. febr. 22.)

¹² „PS. Festeticus mutaverit sententiam, nec Filium suum jam amplius mittet ad aulas Principum Germanorum, sed ad Castra, ut apud Patrum aestate futura commoretur. Postridie Idus Martiales 1742.” (G. C. Driesch Bél Károly Andrásnak, 1742. március 16.) OSzK, Kézirattár, Oct. Lat. 681/XII, f. 122.

mely a külföldi egyetemjárást megszigorította. (Lipcse protestáns egyetem volt!)¹³ Közben Johann Christoph Gottsched, a lipcsei iskola rektora, a fiú előrehaladásáról és viselkedéséről, valamint Bél Károly András serénységéről értesítette az apát. Hazatértekor Pozsonyban Festetics Pál kétszer is meglátogatta Driesch kíséretében a beteg Esterházy Imre hercegprímást. Az apa nagyon dicsérő levelet kapott fiáról a primástól és Drieschtől is.¹⁴

Talán célszerű itt megemlíteni, hogy egy fél évszázad múlva milyen terv szerint taníttatta a Georgikont alapító Festetics György 1791-ben Festetics László nevű, 1785-ben született fiát! (A korábban már említett Festetics Kristóf és fia Pál déd- illetve nagyszülő voltak.) A nevelőnek szerződő Takács József kispapként szegődött el házitanítónak (prefektusnak). Már a megbízásban (*Plánium*) kilátásba helyezték, hogy csak a humanitás osztályokig lesz nevelő, mert a későbbiekben mást akarnak alkalmazni. Évi 300 forint a tiszteletdíja, (időközben ez 400-ra emelkedett), feladatának teljesítése után könyvtárosként alkalmazzák. A szerződés ideje alatt nem nőülhet meg. A tervezetet Takács már 1790-ben elkészítette, a test, a szív és az értelem alakítását egyaránt fontosnak tartotta, a kor „szakirodalmát” felhasználta. Festetics György, ugyancsak a kor elvei alapján első helyre sorolta, hogy fia „a jó erkölcsöt, a természetes igazságot mindenkor önnön magát szeresse s kövesse”. A gróf elsőszülött (s úgy tudjuk, hogy egyetlen) fiából a sikeres család vonalát továbbvivő, gyakorlatias, a gyorsan változó társadalomban érvényesülni tudó, társasági embert szeretett volna faragni. László nyolcesztendőskorában édesanyjával együtt Keszthelyről Bécsbe költözött, a neveléssel kapcsolatos levelezés innen-től bőséges az apa és a házitanító Takács között.¹⁵ A fiú és apa csak ritkán váltottak levelet. Bécsben a tanulást a grammatikai osztályban kezdte, egyre gyakrabban korrepetítor segített neki a tanulásban, előbb a francia nyelvben, aztán néha másban is. A német nyelvet is tanulta. A tanulást Takács mindig figyelemmel kísérte, ellenőrizte. Az erkölcsi nevelést alkalmazása kilenc évében végig kezében tartotta a többször is prefektusnak nevezett Takács József, akinek a feladata nagyban hasonló volt a Ráday Gedeon mellett alkalmazott paedagogushoz. Jól lemérhető azonban a tananyagok eltérése. 1796-ban Kultsár István lett az új nevelő, hat évre, évi 600 forintért.

¹³ Ezt feltételezte Klempa Sándor is. KLEMPA Sándor, *Gottsched és a Festetics család*, Klny. A Dunántúli Szemle 1944/1–2. számából (Dunántúli Szemle könyvei, 223), 7.

¹⁴ Driesch dicsérő levelének egy részét mint ismeretlen személy által írtat idézte KLEMPA, *Gottsched*... 13. j. i. m., 8.

¹⁵ Stohl Róbert feldolgozta a Festetics László nevelését szabályozó forrásokat, közölte az arról szóló levelezést. STOHL Róbert, „*Fragmenta Takácsiana*”, *Források és kiegészítések péteri és téri Takács József (1767–1821) életrajzához*, Doktori (PhD értekezés), Szeged, 2009 = <https://tinyurl.com/3s7rpp53> (2024. április 20.)

Persze a nemes származású kísérő sem parancsolhatott idősebb előkelő ifjúnak, hiszen az már önálló volt, külföldön esetleg diplomáciai küldetést is teljesített. Például a 25 esztendőös Batthyány Kristóf 1657–1658. évi útjáról nemes kísérője útleírást készített, abban jól elkülönülnek az egyes és többes számban írottak: „voltunk”, de „volt az úrfi audiencián”, „Itt sem lehettem jelen”, stb.¹⁶

Visszatérve Drieschre: 1745-től néhány éven át a Thuma-fivérekre (Conradus és Franciscus Thuma Alaudarum a Valle (Lerchenstein) ügyelt, azok Szepes-szombatban tanultak a piaristáknál. Driesch velük, anyjukkal, az iskola rektorával és az ifjak mellé fogadott nevelővel egyaránt sűrűn levelezett. Atyai gondoskodása mindenre kiterjedt, folyamatosan tájékozódott mindenről. Mivel az ifjak otthonuktól messze voltak, Johann Roeper személyében praefectust/moderátort fogadtak melléjük. Minden levelezőpartnere számára sok hasznos tanácsot adott oktatási területen is. A moderátor és praefectus szó talán azért változik itt az elnevezésben, mert ugyan az ifjak messze voltak otthonuktól, de nem egyetemi képzésben. Amikor már koruk miatt peregrinálásra gondolhattak, akkor a moderátor a használatos. Néhány érdekességre felhívom a figyelmet. Világi ifjak neveléséről van szó, Driesch a gimnáziumi tananyag kiegészítéseként sokszor ajánlott könyveket. Ezek között leggyakoribbak Johann Christoph Gottsched színdarabjai, Christian Fürchtegott Gellert meséi, François Fénelon *Telemachusa*. Az iskolai latintanítást mindig figyelemmel kísérte. Például az elégiákkal kapcsolatban újkori szerzők olvasását javasolta,¹⁷ megjegyezve azonban, hogy nem szabad elhanyagolni az igazi forrásokat.¹⁸ Örül, hogy tetszett nekik Pietro Bembo,¹⁹ stb. Ügyelt az anyanyelvek (német és magyar) művelésére, a nemesi társasági étellel kapcsolatos tevékenységekre, pl. a

¹⁶ *Batthyány Kristóf európai utazása, 1657–1658*, s. a. r., bev. SZELESTEI N. László, Szeged, 1988 (Peregrinatio Hungarorum, 2).

¹⁷ „Institutum, ac rationem [...], quae in explicanda Disc[ipulis] Tuis poesi sequeris, vehementer optabo, haud omni tamen ex parte. Vellem potius, ut Maronis loco solos ipsius adhuc Elegos, qui Iuvenum captui magis accommodati habentur, ex Veterum tantummodo scriptis, puta Nasone, Catullo, Tibullo, Propertio, quique hos non infeliciter imitari fuere, Hoschio, videlicet Wallio, ac Becano praelegeres. Ubi adultiore non nihil firmiores in Arte similiter Nobilissima, radices egerint, excutiendus Vobis quoque veniet Andinus Vates Poetarum Latinorum Princeps, at alii, tum quicquid ad Epopoeiam, sive Poesin Epicam spectat.” Johann Roepernek, X. Kal. Jun. 1747. OSzK, Kézirattár, Oct. Lat. 681/XIV, 698. füzetben.

¹⁸ „Nunquam relinquendi sunt fontes, ex quibus latices hauriuntur purissimi, ut rivulos consecremur, qui glebae, ac soli per quae decurrunt semper a[...] admixtum retinent.” Ugyanannak, postridie Kal. Jun. 1747. *Uo.*

¹⁹ „Quia Bembo Vos ita delectat, utemini eodem Vestro commodo, donec alius illius exemplum accepero, quod quidem difficulter invenietur...” Thuma Konrádnak és Ferencnek, OSzK, Kézirattár, Oct. Lat. 681/XV/ff. 56, 63. Pridie Nonas Septembres 1747.

vadászatra. 1747 szeptemberében már a külföldi útról való gondolkodásra ösztönözte őket. Driesch kitartó munkájának is szerepe volt abban, hogy az ifjak nevelőjét később Maximilian Ulrich Kaunitz gróf fogadta fel fiai mellé moderátornak.

A Thuma-testvérek mellett 1749-ig tevékenykedett Driesch, ebben az évben ő is elköltözött Pozsonyból Szepesszombatba. 1755-től Klobusiczky Antal zempléni főispán (Klobusiczky Ferenc kalocsai érsek testvére) fia iskolázása ügyében adott tanácsot. Itt is kifejtette, milyen nagy szerepe van az oktatásban és nevelésben részt vevő személyek párhuzamos levelezésének. Az ifjú moderátorával, Johannes Robinetusszal is felvette a kapcsolatot.²⁰

Driesch érseki titkári múltja mellett felesége révén a Felföldön nagyon kiterjedt Pongrácz-rokonságba került, készségesen segített a család ifjainak a tanulásban. Akkor is, ha gimnáziumba, konviktusba kellett ajánlani közülük valakit, akkor is, ha felsőbb tanulmányokra, szemináriumba, egyetemre, külföldi utazásra. Mindig egyeztetett az iskola (pl. a lőcsei jezsuiták gimnáziuma) tanáraival, korábbi kapcsolatai révén szinte mindenkit ismert, mindenki ismerte őt.

1758–1760-ban különös figyelemmel vette pártfogásba az anyját elvesztő 13 éves Pongrácz János Lajost. A korábban már többször is sikerrel alkalmazott módon, kiterjedt levelezéssel, az ifjú tanáraival, az igazgató által javasolt instruktornal és elsősorban az ifjúval, valamennyiüknek biztosan adott igazodási pontokat a nevelésben és az oktatásban.²¹ Különösen tanulságos, ahogyan a hibákat javította. Kérésére ajánlotta a lőcsei gimnázium rektora a fiú mellé instruktornak Gotthardt Andrást,²² aki magyarul és németül is kifogástalanul beszélt. A fiú apja ragaszkodott ahhoz, hogy fia a magyar nyelvet jó kiejtéssel beszélje és helyesen írjon.²³ Mikor az instruktort is csitítani, vigasztalni kellett, s a tanítvány honvágya is megnövekedett,

²⁰ „Interea literarum donec idem concedatur, commercium [...] ex quo Filius ac Robinettus forte non [...]orem fructum percipiet quam Thumae juniores, et Roeperus condam retulere, quando illud alere mecum inceperent, tum vero me frequenter certiozem reddent, quae tractent, et prae manibus habeant, ego vicissim, qua debeant via progredi docebo, sic alter alterum erudiet, melioresque ac doctiores efficiemur cotidie Terentio et Ciceroni Tursellini vellem particulas, in quibus vis omnis et elegantia Latinae Linguae constitit, jungi, Dialogos insuper certos, utpote Patris Francisci Pomey, du Maturin Cordier, Patris Antonii van Torre, quibus vel Gallica vel Germana vel utraque ad latus adposita versio conspicitur, leviores praeterea quasdam epistolas Buchleri videlicet, Mureti, Bembii, suo exaratas nomine et, si vis, etiam Drieschii ante XXXVII annos editas Norimbergae in 8vo sub titulo: Exercitationes oratoriae et Poeticae Gerardi Corneli Drieschii Colonensis.” Klobusiczky Antalnak, 1745. V. Eidus Januariar. OSzK, Kézirattár, Oct. Lat. 681/XVI, f. 232.

²¹ A levelezés együtt: OSzK, Kézirattár, Oct. Lat. 681/XVII, ff. 1–16v.

²² 1755–1758: OSzK, Kézirattár, Oct. Lat. 681/XVII, ff. 48v, 79v, 118v, 199, 200v, 203, 209v...., (Címzettek: Pirolt János, Barkóczy Ferenc, Szeredi György, Balassa Pál, Pallitsch Ignác, az esztergomi káptalan).

²³ OSzK, Kézirattár, Oct. Lat. 681/XVIII, f. 13.

Driesch azt írta az instruktornak: unokaöccsénél szeretné elérni, hogy idegen körülmények között is lelkesülten éljen, mások erkölceiből tanuljon.²⁴ Néhány levél-fogalmazvány fennmaradt arról, hogy 1760-ban Pongrácz János Lajos lőcsei tanulmányainak befejezésekor többektől kérte az ifjú a nagyszombati jezsuita konviktusba felvételét.²⁵

Driesch nevelői tevékenységében eredményeit mindig az a szeretetteljes hangnem biztosította, amellyel a gondjaiba vett ifjúra figyelt, amellyel őt irányította. A levelekből megállapítható, hogy mindenről kérdezett, volt ideje, nem erőszakolta véleményét, folyton dicsért. Személye megérdemelné, hogy neveléstörténetünkbe bekerüljön.

²⁴ „Earum praecipue est ista: quod cupiam: ut Nepos Uxorius aemulatione accendatur, et alienis etiam discat moribus, inter peregrinos, et exteros, vivere.” OSzKK, Oct. Lat. 681/XVIII, f. 7v. Ad Gotthardt, XIII. Kalendas Aprileis 1748.

²⁵ OSzKK, Oct. Lat. 681/XVII, ff. 199, 200v, 209v.

A magyarországi barokk kori Oltáriszentség-társulatokról

A trienti reformok nyomán sokféle vallásos laikus társulat alakult Európa-szerte. E társulatok tagjaikat karitatív munkára is ösztönözték, a kegyességgyakorlatok csúcán pedig minden esetben az Oltáriszentség vétele állt. Az Oltáriszentség tisztelete a középkor óta folyamatos, amely a trienti zsinat határozatára¹ támaszkodva a katolikus megújulás folyamatában fontos szerepet játszott. Ebben a tanulmányban barokk kori Oltáriszentség-társulatok kézikönyvei alapján rajzolom fel a magyarországi helyzetképet.

Ismereteim szerint magyarországi Oltáriszentség-társulat (Krisztus Teste-társulat) számára nyomtatott kézikönyv először 1642-ben jelent meg,² amelyet az 1640-ben Rómában jóváhagyott soproni társulat³ számára adtak ki.⁴ A regulákban megfogalmazottak a későbbiekben gyakran az irgalmasság testi és lelki cselekedeteinek konkrét felsorolásával bővültek. Az egymás közti testvéri életre és békés problémamegoldásra hívja fel egyik regula a figyelmet. A kötet szép imádságokat tartalmaz a szentmisén való részvételhez. Második fele az evangélikus hitelvekre adott válaszokat foglalja össze.

1672-ből (és későbbi kézikönyvkiadásokból) ismerem a nagyszombati ferenceknél működött társulatot. Regulasora a soproni társulat reguláival és búcsúfelsorolásával azonos tartalmú,⁵ a társulatba belépéskor mondandó ima a magyar mellett latinul, németül és szlovákul is olvasható benne.⁶

A 18. század elejétől a *Breviarium Romanum* kiegészítéseként többször megjelent az Oltáriszentségről szóló officium, ezt a század második felében a gimnáziumi

¹ Heinrich DENZINGER, Peter HÜNERMANN, *Hitvallások és az Egyház tanítóbivatalának megnyilatkozásai*, szerk. BURGER Ferenc, Bátortereny – Budapest, Örökmécs – Szent István Társulat, 2004, nr. 1635–1661.

² *Manuale Sodalitatis S.S. Corporis Christi erectae et confirmatae in Collegio Societatis Iesu Sopronii*, Viennae, 1642, 156 p.

³ A soproni társulat középkori előzményéről, a Confraternitas és a jezsuiták Krisztus Teste társulatának összeéréséről, a folyamatosságról: KÁDÁR Zsófia, *Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671)*, Századok, 2014, 1229–1272, 1268–1269.

⁴ KÁDÁR, *Jezsuita vezetésű... 3. j. i. m.*, 1245. A társulat albuma: *Album Congregationis S.S. Corporis Christi Sopronii S. I.*, Győri Egyházmegyei Könyvtár, Ms. I. 51.

⁵ *Regulái és rendtartási az Úr Szentséges Teste Kongregációjában lévő atyafiaknak, mely a' Nagy-Szombati Kalasztromban, Szent Ferencz szerzetin lévő Pátéréknél ragyon*, Nagyszombat, Akad., 1672, (1707, 1709 is), 8°, [12] ff.

⁶ Az 1709. évi kiadást használtam.

ifjúság Oltáriszentség-társulatai számára is kinyomtatták. Az utóbbi kiadvány többlete a búcsújegyzék.⁷

1750-ből Tokajból ismert egy Krisztus Teste-társulat reguláit, búcsúit és ájtatosságait tartalmazó kiadvány.⁸ 1754-ből a nyitrai ferenceseknél alapított Krisztus Teste-társulat ugyancsak magyar nyelvű kötete⁹ maradt fenn.

1737 újjévére Kassán német nyelven jelent meg a rakamazi szüntelen imádó Oltáriszentség-főtársaság kézikönyve.¹⁰ Nem az az érdekes, hogy Rakamazon főtársulat alakult, hanem, hogy szüntelen imádó társulatról van szó, s ez a század második felében egy-egy egész egyházmegyére kiterjedő társulati forma lett. Püspökeink egy része egyházmegyéjére kiterjesztett folyton imádó, szüntelenül imádó, mai szóhasználatlalt örökimádó társulatot alapított. A továbbiakban fennmaradt kézikönyvek alapján ezeket tekintem át.

Az **Egerben** 1756-ban Barkóczy Ferenc püspök által felállított egyházmegyei Oltáriszentség-társulat terjedelmes kézikönyvét¹¹ Eszterházy Károly püspöksége idején is változatlanul adták ki, csak a század végén frissítették fel az 1769. évi

⁷ *Officium de Sanctissimo Eucharistiae Sacramento juxta ritum Breviarü Romani, ad usum eorum, qui illud ex Privilegio Apostolico omnibus quintis feriis recitari solent*, Tyrnaviae, 1716, 1718; Cassoviae, Acad., 1724, 1735. – *Officium de Sanctissimo Eucharistiae Sacramento juxta ritum Breviarü Romani, in usum Sodalium Archi-Confraternitatis Venerabilis Sacramenti, pro studiosa juventute Agriensi Philosophica erectae. Accedunt Indulgentiae a Summis Pontificibus, Sodalibus ejusdem Venerabilis Sacramenti Confraternitatis, concessae*, Agriac, Bauer, 1764.

⁸ *Az teste lett sz. íge, avagy Kristus Urunk Leg-szentségesebb Teste Congregációjának regulái, búcsúi és ájtatossági, mely a kenyér-szín alatt el-rejtetett Istenhez-való buzgóságbiúl és a boldog halálnak meg-nyerésére [...] bé-hozatott, s jól-állítatot Tiszta Tokaj városában, Keresztelő Szent János oltalma alatt lévő Parochiális templomban, egy méltatlan egyházi rendben lévő paptól, és megerősítettett [...] Barkóczy Ferenc [...] öexcellentiájátul, s búcsúkkal jól-kesítettett [...] XIV. Benedek római pápától, 1749, Kassa, Akad., 1750. 12r, [24] p.*

⁹ *Via Panis Coelestis: A' Mennyei Kenyérhez Vezető Út, Az Az: Az Oltári Szentség Tiszteletinek Mődgya. Hogy a' szerént tiszteltessék ottan el-rejtett Istenség minden Keresztény Hivektül; Előre tétettek fel pedig azon Szentséges Úr Teste Társaságának Regulái, vagy Rend-tartási, és abban-lévő Atyafiának a' Szent Pápától engedett búcsúk: Melly Társaság a' Nyitrai főlő-Városi Serafikus Szent Ferenc Szerzetén lévő Tisztelendő Páterekenél nagyon. Az Elő-Járóknak engedelmével, Nagyszombat, 1754.*

¹⁰ *Englischer Ehren-Preis des Glorreichen Göttlichen Fronleichnams Jesu Christi im allerheiligsten Sacrament: Das ist: Ausführliches Hand-Büchlein der Hochlöblichen recht Englischen Ertz-Bruderschaft von der immervährenden Anbetung des allerheiligsten Sacraments, denen in Gott andächtigen und eyfferigen Brüder und Schwester in Kayserl. Orth Rakamas, zu einer Geistl. Neu-Jahrs-Gab praesentiret Anno 1737, Kassa, Acad., (1736?)*.

¹¹ *Minden Társaságok Anyjának Azaz Az Egri Püspökségben Fel Allítotott Oltári Szentség Főtársaságának Könyvecskéje, melyben foglaltatnak a' búcsúk, regulák és a mindennapi ájtatosságoknak gyakorlásra alkalmaztatott imádságok és énekek, Eger, Royer, 1756¹, 8°, 344, [3] p. – Eger, Royer, 1769³, 8°, 7 f, 244, 2 p; *Erbauliche Andachts-Übungen sammt Ablass, und Satzungen einer hochlöblichen Ertz-Bruderschaft des Allerheiligsten Altar-Sacraments in dem Ober-Ungarischen Bisthum Erlau, Erlau, in der Bischöflichen Buchdruckerey, 1783.**

harmadik kiadást, az általános imakönyvekhez közelítő formában.¹² Másutt is ez figyelhető meg, ez a társulatok számára kiadott, imákat és énekeket is tartalmazó kötetek elmozdulási iránya. A búcsújegyzék végig a kötetben maradt.

Az egri társasági kiadvány magyar és német nyelvű változatai (a terjedelmes kötetben csak kevés az eltérés a magyar és a német változat között) nagyon alapos leírást adnak a társaság szerkezetéről: protektor a püspök, igazgató a káptalan kijelölt tagja, tanácsosok az esperesek vagy plébánosok közül kerültek ki. A helyi társaság irányítója a plébános, aki negyedévente tett jelentést. Őt világi előljáró segítette, aki írástudó volt, egyúttal sáfár is, s minden ingó és ingatlan vagyont könyvelt. Évenként számadást kellett tartani és jelenteni a konzultornak. Kétkulcsos ládában őrizték a könyvet és a pénzt, egyik kulcs a plébánosnál volt. A Társaság fő ünnepe az Úrnap, ekkor hat tag fáklával a Szentség körül, a többiek a Társaság zászlaja alatt mentek a körmenetben az Oltáriszentség előtt, a Szentség után ugyanígy az asszonyok. Úrnap nyolcadában a szentmise és vecsernye idején az Oltáriszentség előtt ketten vagy négyen térdelve imádkoztak a társaság ruhájában. Ugyanígy végezték az imádkozást a 40 órás ájtatosságnál¹³ (Pünkösöd, Pünkösdhétfő, Pünkösdkedd reggel 6-tól 12-ig és 13-tól 18 óráig). Pontosán leírja a szabályzat az Újhold vasárnapjain és a Nagyhéten tartandó ájtatosságokat. Buzdítja a tagokat, hogy ne csak sátoros ünnepeken és Nagycsütörtökön, hanem lehetőleg minden hónap első vasárnapján áldozzanak. Részletezi az Oltáriszentség beteghez való vitelének rendjét, szól a betegek gondozásáról, a halottak eltemetéséről, a társaság elhunyt és élő tagjaiért mondandó négy-négy énekes miséről, a felebaráti szeretetről, az Oltáriszentség jelenlétében való viselkedésről, ismerteti a tudnivalókat az Oltáriszentség éjjeli s nappali, és meg nem szűnő imádásáról.

Az egerszalóki albumban volt lehetőségem megnézni, hogyan nézett ki a szüntelen imádás időbeosztásának anyakönyvi rögzítése. A szüntelen imádó társulatokról leírják (általában a regulákban), hogy minden tag belépésekor húz egy időpontot (ez évente egy órát jelent), amikor, ha nappalra esik, lehetőség szerint templomban, ha éjszakára, akkor otthon imádj a Oltáriszentséget. Ahhoz, hogy legalább egy személy mindig imádkozzon, $24 \times 365 = 8760$, azaz közel 9000 beiratkozott tag kellett. Egerszalókon az 1769. évi megalakulás napján több mint 500-an iratkoztak fel, s mindenki adatsorában szerepel a kihúzott óra is.¹⁴

¹² A bővítés jelentős. Például a három officiumot további nyolccal megtoldja, egri nyomtatványokat helyez el (köztük Pázmány *Imádságos könyvének* részleteit) az 1769. évi kiadásba.

¹³ Jézus 40 órás sírban nyugvásának emlékére három napos szentségimádás.

¹⁴ Az egerszalóki társulat albumát 1769-től 1805-ig vezették, az 1769–1788 közötti időszak adatait (talán a II. József uralkodása idején történt felosztáskor elvitt eredetiből) másolatban olvashatjuk. Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, Ms 2074.

A reggeli imádságokhoz csatlakoznak reggeli és szentmisére való énekek. A papoknak szóló intés: „okvetetlenül minden szentmise alatt a népet énekeltessek, és a kántoroknak meghagyják, hogy az alább feljegyzett éneket ők versenként a nép előtt, a nép pedig utánuk, énekeljék”. Miscénekként az egész szentmisét végigkövető ének, a „Jertek keresztény lelkek az Istent dicsírni...” kezdetű szerepel. Ezt követi az Oltáriszentség-officium, litániával és himnuszokkal, majd további officiumok: Jézus nevééről, Szűz Mária makula nélkül való fogantatásáról a Loretói litániával, aztán néhány szenthez való ima vagy ének (Őrzőangyal; Szent János, a püspökség patrónusa; Szent István király [himnusz, a német változatban eltérő ének szerepel!]; Szent László; Szent Imre, Szent Erzsébet); Nepomuki Szent János [himnusz]; Mindenszentek litániája. Magától értetődően terjedelmes a szentgyónás és szentáldozás imádságait és tudnivalóit tartalmazó rész (183–231), amit a közönséges imádságok-rész követ. Az estvéli ájtatosságot a bűnbánati zsolttárok közlése követi (Pázmány imakönyvével egyezik a szöveg). A kötetet a hit, remény és szeretet gyakorlásáról szóló ének (Uram hiszek és reménylek, tiszta szívből szeretlek..., 9 versszak) zárja.

Az egri egyházmegyében sok Oltáriszentség-társulat működött a 18. század második felében,¹⁵ a társulatok feloszlataásáról, a vagyoni elszámoláásról készült beszámolókból ez pontosan rekonstruálható. A helyi nyomda termékei közül magyar nyelven is ismerünk néhány kiadványt, amelynek célja, hogy az Oltáriszentség imáadásában legyen vezérfonal.¹⁶

Eszterházy Károly püspök 1764-ben az egyetemi rangra emelni kívánt egri püspöki iskolában is Oltáriszentség-társulatot alapított, melynek élénk működéséről a társulat által vezetett diáriumból tájékozódhatunk.¹⁷

A **váci** Oltáriszentség-társulat szabályai 1757-es kiadásban latinul és németül is fennmaradtak.¹⁸ A beiratkozás úgy történt, mint bármely más társaságba: gyónással,

¹⁵ A társulatok feloszlataásáról és vagyoni elszámoláásáról az 1784–1785. évi jelentések az egri Főegyházmegyei Levéltárban tanulmányozhatók az *Archivum vetus*, nr. 65–67. sz. jelzetek irataiból.

¹⁶ *Az Oltári szentség előtt Kristus Urunk [...] tisztelére [...] rendeltetett ájtatosság*, Eger, Püsp. Oskola, 1773, 8°, 23 p. – *Háborúságnak idején minden vasárnapokon dél után Szent György napjátul fogva Szent Mihály napjáig 6. órakor, Szent Mihály napjátul fogva pedig Sz. György napjáig ötöd-jél órakor az Oltári Szentség előtt rendeltetett ájtatosság 1778. esztendőben*, Eger, 1778, 8°, 14 p.

¹⁷ Az Egri Szemináriumi Könyvtárban őrzött diárium: *Diarium [...] Archi-Sodalitatis Eucharistiae Sacramenti erectae in Episcopali Schola Agriensi, auctoritate et approbatione [...] Catrolí [...] Eszterházy [...] 17. Martii 1764*. A társulat zenei eseményeiről: BÁRDOS Kornél, *Eger zenéje, 1687–1887*, Budapest, Akadémiai, 1987, 170–175.

¹⁸ *Regulae Congregationis Sanctissimi Corporis Christi, a confratribus utriusque sexus tam Parochiae superioris, quam inferioris observandae*, [Kölofon:] Budae, Landerer, 1757, [8] p. – *Statuta und Regeln der in hiesiger Bischöflichen Residenz-Stadt Waitzen in der Domkirchen des Heil. Ertz-Engels Michael aufgerichteten Bruderschaft des Allerheiligsten Fronleichnams Jesu Christi, wie sich die Brüder und Schwestern, sowohl in oberer als Unterer Pfarrerrey, zu verhalten haben*, Ofen, Landerer, 1757, [8] p.

áldozással és az albumba történő bejegyzéssel. Vácott a szegények kivételével 1 Ft beiratkozási díjat, negyedévenként és Úrnapján két krajcárt kellett fizetni. Csütörtökönként szentségkítételes mise és belső körmenet volt a székesegyházban, az esti harangszóra a tagok három Miatyánkot és Üdvözlégyet imádkoztak. Nagycsütörtökön mindenki gyónt, áldozott. Ha a Szentséget beteghez vitték, aki tehetne, ájtatosan kísérte az Oltáriszentséget. Kölcsönösen szeressék egymást a tagok, (olvashatjuk a regulákban), a szegényeket segítsék, a börtönöket látogassák és gyakorolják a többi keresztény erényt. A halálra ítélt katolikusért kitett Szentséggel mondott misén áhítatosan vegyenek részt. Az elhunyt tagot, ahányan csak tudják, kísérik a sírhoz, a szegények temetését a társaság kasszájából fizessék, a halottért (egy énekes és négy csendes) misét mondassanak. Negyedévenként és Halottak napján ünnepi requiemet mondatnak a társulat elhunyt tagjaiért, utóbbi időhöz kapcsolódva az élő tagokért is.

1767-ben Róka János a megalakulás tízéves évfordulóján mondott prédikációban, amely Budán és Bécsben is megjelent, Migazzi Kristóf püspök dekrétumára hivatkozva fejtette ki, hogy a többi jámbor társaságnál hasznosabb az Oltáriszentség-társulat.¹⁹ A váci Oltáriszentség-társulat által gyakorolt negyven órás imádság idejének, valamint a vásár- és ünnepnapai ájtatosságoknak egy irányba terelésére jelent meg Szerdahely Gábor *Különféle ájtatos imádságok* című kötete 1796-ban, melynek célja a szétszórátásra utal: „ha elszéljedve is, egyes imádsággal egy dolgot fogunk kérni az Istentől”. Korábban, például 1772-ben „az Oltáriszentség Társulat tagjainak buzgó ájtatosságok gerjesztésére” jelent meg „*Kézi könyvetske vagy-is mindennapi imádása a' fölséges Oltári Szentségnek*”. Benne található „Rosárium vagy olvasó az Oltáriszentségrül, mellyel élhetnek az órabéli ájtatosságkor, akik olvasni nem tudnak”, énekek, búcsújegyzék és egyéb tudnivalók. A folytonos Oltáriszentség-imádás órájának húzásáról ezt olvashatjuk benne: „a béiratáskor húz az ember csak szerencsére valamely papíroskát némely edényből, amelyen bizonyos napnak órája fog találtatni, és azon óra alatt köteles léssen a fönn írt mód szerint a nagyméltóságú Oltáriszentséget ájtatos buzgósággal imádni.” Nappal általában a templomban, „éjjel ki-ki házában végezze el”. „Ha valaki a kivont órát el nem végezheti személye szerint, valamely akadállá végett, rendelhet maga helett, (ha kitelhetik tőle), aki azon órában imádkozzon. Ha pedig azt nem cselekedheti, hogy mást állítson, eleget téssen köte-

¹⁹ A dekrétumban: „[...] dignitate sua reliquarum omnium princeps est.” Joannes Baptista RÓKA, *Erläuterter Vorzug und sonderbarer Nutzen der hochlöblichen Haupt-Bruderschaft des allerheiligsten Fronleichnams Jesu Christi vor den übrigen Löblichen Bruderschaften*, Ofen, Landerer, 1767, 14. A címlapjában eltérő bécsi kiadás: Johann ROCKA, *Lobrede über die Herrlichkeit des inneren Wertes, und Richtigkeit der äußeren Wirkung der von [...] Christoph [...] Migazzi [...] in der erwähnten Bischöflichen Stadt Waitzen eingeführten Erzbruderschaft des allerheiligsten Fronleichnams Jesu Christi*, Wien, Trattner, 1767.

lességének, ha buzgó foházkodással e nagy szentséghez célzó igaz hitét bizodalmas reménségét és égő szeretetét gerjeszti föl magában.” (A társulati könyvekben gyakran olvashatunk a hit, remény és szeretet felindításáról, a váci *Kézi könyvetskében* az alábbi imafüzér részeként: a hitnek, imádásnak, reménségnek, szeretetnek, hálaadásnak, töredelmességnek indulatja, a tulajdon akaratnak átadása, a kérésnek, elégtételnek indulatja.)

Székesfehérvárott Séllyei Nagy Ignác püspökké kinevezése után egyházmegyére kiterjedő Oltáriszentség-társulatot alapított, a magyar és német nyelvű kézikönyvek címlapján püspöki címere látható.²⁰ A két kézikönyv²¹ egymástól jelentősen eltér tartalmában is, a német nyelvű jóval karcsúbb, inkább hasonlít más Oltáriszentség társulati kézikönyvekre, mint a székesfehérvári magyar nyelvűre.

Az Oltáriszentség-társulat magyar kézikönyvének elején a társulati könyvekben szokásos rendben állnak a társulatalapítási ügyek iratai (1778). Ezt kíséri a kötet elején a püspök papjaihoz intézett körlevele, latinul. Aztán következnek „A társaságbelieknek kötelességei”, melyek az egri és a váci társaságéhoz hasonlóak: „Az Oltáriszentségről való rövid tanúság” [tanítás], majd az Oltáriszentségről „szentírásbéli litánia”, tizenhat jól komponált könyörgéssel, az Oltáriszentségről „más litánia”, Pázmány Péter *Imádságos könyv*éből kiemelt könyörgéssor és Oltáriszentségről szóló himnuszok magyar fordításban. A továbbiakban imák közé ékelve találunk még tizenhárom éneket, ezek közül tizenkettő válogatás Beniczky Péter *Magyar rhythmusok* c. kötetéből,²² köztük Beniczky Péter, Nyéki Vörös Máttyás és Rimay János verseivel, az utolsó vers (*Könyörülj rajtunk Istenünk, / Mert, ámbár történt vétenuink...*) szerzője ismeretlen. A Beniczky 1771. évi kiadásában együtt szereplő Nyéki-versek és Rimay-vers egy hagyomány által már egybeérlelt bűnbánati versfüzér. A kötet húsz éneket tartalmaz.

Séllyei Nagy Ignác a Rómából magával hozott reformeszméket és a hazai hagyományokat igyekezett összeilleszteni. Hazai lelkiségi művekből válogatott tematikus részletekkel bővítette az egyházmegyei Oltáriszentség-társulat kézikönyvét. Kívülről nézve meglepőnek tűnik, hogy két terjedelmes imakönyve nélküli a Székesfehérvár múltjához jól kapcsolható és 1771 után különösen élénk Szent István-

²⁰ Nagy Ignác imakönyvkiadásairól: SZELESTEI N. László, *Séllyei Nagy Ignác székesfehérvári püspök két imakönyvéről (1780, 1789)*, Magyar Könyvszemle, 132, 2016, 319–336.

²¹ [SÉLLYEI Nagy Ignác], *Az Oltáriszentséget szüntelen imádó ájtatos társaság a Székesfehérvári Püspökségben*, Pest, Royer, 1780, 8°, [470] p. + *A Szentlélek Istenhez való nyolcadnapi ájtatosság*, mely a Székesfehérvári Püspökségben [...] kiadatott és rendeltetett, [s. l. et a.], 77 p., 8r. – *Das allerheiligste Altarsakrament immervährend-anbethende Bruderschaft in dem Stuhlweissenburger Kirchensprengel*, Stuhlweissenburg, bey Adam Augustin Lang, [s. a.], [13], 196, [2] p.

²² BENICZKY Péter, *Magyar rhythmusok [...] első része szép isteni dicséreteket és penitenciatartásra indító énekeket foglal magában, második közönséges magyar példabeszédeket*, Pozsony, Landerer, 1771.

kultuszt. A hiány oka akkor világosodik meg előttünk, ha tanulmányozzuk a Sellyei Nagy Ignác által *A keresztény embernek valóságos ábítatosságáról* fordított Muratori-művet.²³

A Ludovico Antonio Muratori nevével fémjelzett katolikus megújulás szellemiségétől messze áll a hitvita. Sellyei Nagy Ignác imakönyveiből hiányoznak a hitélet lényegét eltakaró külsőségek, formaságok táplálását segítő részek, nem szerepelnek benne külsőséges áhítatok, például az Isten és a felebarát szeretetére közvetlenül nem ösztönző szenttisztelet. A Biblia és a szentmise került központba, valamint a keresztény szeretet helyes értelmezése. Mindennek tanúja az egyházmegyei Oltáriszentség-társulat alapítása és a tagok számára igényesen válogatott ima- és énekszövegek kézbeadása.

A székesfehérvári egyházmegyében Sellyei Nagy Ignác új énekeskönyvet adott ki, amelyben tetten érhető az a szándék, melyet Muratori áhítati művei sugallnak: a Szentírás és a szentmise kiemelt helyre kerülése. A püspök 1789-ben jelentet, *A kereszténynek ájtatossága* című imakönyvet²⁴ (benne 26 verssel) azt a reformkatolikus lelkületet tükrözi, amelyet Muratori-fordításával először 1763-ban szólatatott meg. A fiatal egyházmegye püspökeként nem engedte, hogy a Bécsből erőltetett racionalista irányzat ima- és énekszövegei mintegy vezényszóra irányítsák hívei vallásos lelkületét.

Az 1780-as és 1789-es imakönyvek jó stílusúak, bensőségesek, gyakran misztikumba hajlók, régebbi imakönyvek szövegeit, fordulatait idézik fel. Pázmány Péter *Imádságos könyvéből* mindkettőben terjedelmes szövegegyezések akadnak. A 18. század közepétől más imakönyvek is tartalmaznak énekeket, de nem jellemző rájuk az imáknak és énekeknek az az összehangolása, ami Sellyei Nagy Ignác imakönyveire. Az 1789. évi általános imakönyv nagy újdonsága, hogy tartalmazza Ludovico Antonio Muratori szentmiséről írt tanulmány szerű munkáját, az állandó szövegrészek, így a misekánon anyanyelvű fordításával együtt. A felsoroltak azt tanúsítják, hogy Nagy Ignác püspök tudatosan, a katolikus megújulást szem előtt tartva, azt a hagyományhoz illesztve állította össze imakönyveit.

A **szepesi** püspökség 1779-ben megjelent kézikönyve²⁵ szerint a királynő elrendelte, hogy ne legyen nap és óra, hogy valahol országában az Oltáriszentséget nem

²³ *Lamindus Britaniusnak, vagy MURATORIUS Lajos Antalnak [...] a keresztény embernek valóságos ábítatosságáról költ munkája*, [ford. SÉLLYEI NAGY Ignác], Eger, Bauer, 1763.

²⁴ [SÉLLYEI Nagy Ignác], *A' kereszténynek ájtatossága és hitbéli tanúsága, melyben rövideden meg-magyaráztatik minden, a' mi az idvességre szükséges*, Pozsony, Landerer, 1789, 8°, 372 p. + *A keresztény hitnek értelme, melyben rövideden megmagyaráztatik minden, ami az idvességre szükséges*, (Pozsony, Landerer, 1789, 8°, 244 p.

²⁵ *Büchel der hoch Löblichen Erzbruderschaft des Allerheiligsten Fronleichnams unsers Herrn Jesu Christi, welche in Zips von Ihro Bischöflicher Excellenz, als dieses Bistums den ersten und obersten Hirten ist*

imádnák.²⁶ A szintén újonnan alapított püspökség főpásztora, Salbeck Károly, körlevelében közölte papjaival a Rómában engedélyezett egyházmegyei főtársulat szabályait. Ezek közt szerepel az év egy órájának kihúzása, amelyen templomban vagy otthon az Oltáriszentséget imádja a tag. (Ez szerepel Vácott, Egerben, Székesfehérvárott is.) A kézikönyv mintát ad az egyéni és a templomi közös Oltáriszentség-imádásra, s a többi kézikönyvre jellemzően énekek is szerepelnek benne.

A **Csanádi** Egyházmegye Oltáriszentség-társulatának mindössze egyetlen, egylevelű, kifüggesztésre kinyomtatott plakátját ismerem, amely az 1780-ban Rómában jóváhagyott öt pontos regulát és a búcsújegyzéket tartalmazza. A regulát az Oltáriszentség fokozott tisztelésének alkalmaira, békés életvitelre, a gyermekek és alattvalók istenszeretetre és istenfélelemre való nevelésére buzdítanak. A más társulatok regulái között szereplő, a beiratkozásról és az istentiszteletről szóló pontokat, továbbá az irgalmasság cselekedeteire buzdítást a búcsúk elnyerésének feltételeiként ismerhették meg a társulatba belépők. A plakát nem tartalmaz semmiféle utalást a folytonos Oltáriszentség-imádásra. A Győri és Pécsi Egyházmegye társulatáról is ismerünk adatokat, de a kiadványaikat nem sikerült látnom.

A 18. század közepe utáni egyházmegyei Oltáriszentség-társulatok (Eger, Vác, Székesfehérvár, Szepes) alapító püspökei tanulmányaik idején (valamennyien Rómában tanultak) találkoztak a reformkatolicizmus eszméivel. A trienti zsinat határozatára hivatkozhattak, sőt az uralkodónő, Mária Terézia királynő is támogatója volt az Oltáriszentség-kultusznak, tagjává vált az egri és a székesfehérvári társulatnak.²⁷ A társulatokat egyházmegyénként főpásztori alapítás fogta egybe, az egyházmegyei főtársulattal azonos helyzetbe hozva ebből a szempontból a plébániák közösségeit. A katolikus megújulási szándék a társulatok számára kiadott lelkiségi könyvekben is kimutatható. Közös a társulati regulákban, hogy nemcsak, vagy nem elsősorban a jámborságra, hanem az irgalmasság testi és lelki cselekedeteire ösztönzik tagjaikat, és a gyakran csak külsőséges plébániai kereteket szinte az egész egyházmegyére kiterjesztve, új lelkiségi tartalommal töltik meg, ezzel együtt szoros, új szervezeti hálót szövik át az egyházmegyéket. A hívek jelentős része ezáltal maradhatott a szekularizációs, racionális hullámon kívül.²⁸

erichtet worden, worinen die Regel, Abläße und andere Andachten dieser hoch Löblichen Erz-Bruderschaft zu erziehen sind, Leutschau, Michael Podhoranßky, 1779.

²⁶ „[...] Apostolische Königin Maria Theresia [...] hat vor etlichen Jahren mildigst verordnet, und auch ihr gnädiges Dekret durch das ganze Königreich Ungarn kund machen lassen; womit Sie will, daß kein Tag ja kein Stund im Jahre vorbegehe, wo das Hochwürdigste Altars Sakrament an einigen Orth dieses Königreichs nicht angebethet wurde.“ *Büchel*, 24. j. i. m., 3–4.

²⁷ SZILÁRDFY Zoltán, *Mária Terézia Eucharistia-kultuszának emlékei Magyarországon*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok: Regnum, 2005/1–2, 5–40.

²⁸ Az elmondottakkal nem kívántam kisebbiteni más társulatok (elsősorban a Szentháromság-, Jézus Szíve- és Rózsafüzér-társulatok, a Keresztény Oktatás Társasága) szerepét.

Ignaz Parhamer szerepe az oktatás és nevelés lehetőségeinek kiszélesítésében

Életút és művek

Ignaz Parhamer (1715–1786), osztrák jezsuita szerzetes húsz és harmincéves kora között egy évezedet (1735-től 1744-ig) különböző magyarországi városokban (Trencsén, Belgrád, Eger, Besztercebánya, Nagyszombat) tevékenykedett.¹ Egerben, ahol 1739-ben tanított, feltűnt népszerű német nyelvű beszédeivel.² Nagyszombatban 1741–1744 között végezte teológiai tanulmányait, közben a német anyanyelvű ifjúság hitoktatója. Utolsó itteni évében feljegyezték, hogy a helyi német mesterek elhalasztották gyűléseiket és bezárták a kocsmák, hogy őt hallgathassák.³

1745-ben Nagyszombatban jelent meg a *Das fromme Kind oder Kurtze Tag- und Lebens-Ordnung der gottseligen Jugend* (A jámbor gyermek, avagy az istenfélő ifjúság rövid napi- és életrendje) című gyermeknevelő kötete,⁴ amelynek az olvasóhoz írt előszavából már értesülhetünk nevelési nézeteiről. Szent Pál Timóteushoz írt levelét idézi: „Aki nem viseli gondját övéinek, különösen háza népének, az megtagadta a hitét és rosszabb a hitetlennél.” (1Tim 5, 8). Hibának tartja a három-öt éves kisgyermeknek akár hanyagság, akár engedékenység miatt mindent megengedni és őket mentgetni. A helyes nevelés érdekében (a cím is jelzi) összeállította a gyermekek napirendjét és viselkedési normáit. Miként későbbi műveiben, itt is a gyakorlatból vette példáit. Az indokláshoz példa: a gazda sok szorgalommal neveli állatait. A konkrét napirendi pontokat illusztrálta, melljük hasznos imákat helyezett el.

A kötetben található napirend pontjai (felkelés, reggeli ima; szívesen és szorgalmasan imádkozás; szentmishallgatás; tanulás, iskolába járás; lányok iskolába járása

¹ Parhamer életének adatai: Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, Pars II, Romae, Institutum Historicum S. I., 1988, 1147. – Életéről összefoglalás: Anton Victor FELGEL, Parhamer, Ignaz = *Allgemeine Deutsche Biographie*, 25, 1887, 170–172.

² JÁNOSI Gyula, *Barokk hitélet Magyarországon a 18. század közepén a jezsuiták működése nyomán*, Pannonhalma, 1933 (Pannonhalmi füzetek, 17), 12. A szerző az *Annuae litterae* támaszkodva írta: „ha beszél valahol mind futva sietnek”.

³ *Uo.*, 19–20.

⁴ *Das fromme Kind oder Kurtze Tag- und Lebens-Ordnung der gottseligen Jugend* aus unterschiedlichen Büchlein zusammen getragn, mit Exempeln und Lehren vermehret zum Trost, und Nutzen sowohl deren Kindern, als auch christlichen Eltern, durch Beyhülff einiger Gutthäter zum anderten mahl herausgegeben, Tynau, 1745. (Példány: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, 10.652). Az osztrák szakirodalom eltűntként említi a kötetet. Karoline HÜTTL, *Historischer und bibliophiler Kinderbuchbestand der Sammlung von Handschriften und alten Drucken* (Master Thesis), Wien, 2015, 38.

és otthonléte; tisztaság; viselkedés az asztalnál; mire kell figyelni és mit kell kerülni nappal; alvás; vásár- és ünnepnapokról; gyónás; áldozás; Mária-tisztelet) az élet egészét átfogják, a szerző ezekben nemcsak a közvetlen vallási tudnivalók oktatására figyelt. Jezsuita szerzetesről van szó, akinek nevelési elvei túlnyúlnak a vallási, hitbéli ismeretek elsajátíttatásán. Parhamer tevékenysége idején (különösen a harcoss jezsuiták) már nem örvendtek népszerűségnek. Őt pedig, miként majd láthatjuk, rendje és az uralkodóház, püspökök és papok, főurak és hívek egyaránt támogatták, szeretettel fogadták.

Maradjunk még pár mondat erejéig a *Das fromme Kind*nél. A világi elemeket is tartalmazó napirendben szó esik a lányok iskolába járásáról, otthon maradásáról. Ebben a fejezetben néhány soros versikék szerepelnek. Például: *Das Gift der Keuschheit ist der Wein, / Sey nüchter, wilst ein Jungfrau seyn. (A bor a tisztaság mérge, / Légy józan, ha szűz akarsz lenni.)*

1745-ben Grácban lett katekéta, ahol rövid otléte és kateketizálása hatására növekedett az iskolások száma. Úgy vélte, hogy az iskolázás kiszélesítése a hitbéli tudással együtt a keresztény erkölcsök javulását fogja eredményezni. Harmadik próbaévet Judenburgban töltötte, 1747-től Bécsbe került hitoktatónak. 1748-ban Mária Terézia az elemi iskolák felügyelőjévé nevezte ki. 1748-ban Bécsben kiadott művében (*Nützliche Schulregeln für christliche Eltern und Schulmeister, und Schul-Kinder*⁵ – Hasznos iskolai szabályok keresztény szülők és iskolamesterek, valamint iskolás gyermekek számára) a tudatlanság leküzdéséhez felvázolja a szülők, tanítók és gyermekek közös feladatait, nevelési és viselkedési tanácsokat, szabályokat ad. Verses viselkedési normasorát (*Kinder-Stunden – Gyermekek órái*) később gyakran kiadták, elterjedté vált Közép-Európa nyelvein, a Keresztény Oktatás Társaság kézikönyvének is elmaradhatatlan részévé vált, magyarul kétféle fordításban is ismerjük. Alcímek az 1758-ban megjelent magyar fordításban: *A reggeli üdörrül; A tanulásnak és iskolának órája; Az ebédnek órája; Az estvének órája; A lelki tanításnak órája.*

Parhamer tanítási gyakorlatának terméke a *Historischer Catechismus, oder Gründliche Glaubens- und Sitten-Lehren*⁶ (Történelmi katekizmus, avagy alapos hit- és erkölcsstan),

⁵ *Nützliche Schulregeln für christliche Eltern, Schulmeister, und Schul-Kinder*, Wien, Kaliwoda (1748). – Az első rész fejezetcímei: *Schuldigkeit deren Christlichen Eltern, welche ihre Kinder in die Schul schicken – Schuldigkeit deren Schul-Meistern, welche die Kinder unterweisen – Schuldigkeit deren Frommen Schul-Kindern* (Nevelési tanácsok, a szülők és a tanító együttműködése, a szabad idő eltöltése, a gyermekeknél viselkedési szabályok, stb.) A második rész viselkedési szabályokkal kezdődik, aztán (tudtom szerint itt jelent meg először versekben a gyermekek számára készített napirend: *Kinder-Stunden, welche von denen frommen Kindern besonders zu beobachten seynd* (36–44), majd a keresztény tanokat versekbe foglaló énekek és imák következnek.

⁶ Ignaz PARHAMER, *Historischer Catechismus, oder Gründliche Glaubens- und Sitten-Lehren aus denen Geschichten der göttlichen Schrift*, Wien, Kaliwoda, 1754–1756. – Az Esztergomban őrzött kolligátumban található nyomtatványok:

amellyel Canisius *Kis katekizmus*ának elsajátítása után az ifjúságot (és felnőtteket) az Ószövetséggel ismertette meg. 1749 elején jelent meg a kezdő kötet (a teremtéstől Noé történetéig), annak 3000 példányát szétosztották a felvonuló ifjúságnak. Parhamer célja, hogy az ifjak jobban értsék a prédikációkat, kedvük legyen a hitigazságok és hittitkok megtanulásához. A kötet metszetekkel díszített, kérdések formájában előadott. Előszavában kéri a tanítókat, csak akkor engedjék az iskolásokat ehhez a könyvhöz, ha már a *Kis katekizmus* anyagát biztosan tudják; senki se mondassa, hogy történetekkel traktálják a gyerekeket, a hitigazságokat pedig elhanyagolják. A történeteket a tanulóknak saját szavakkal kellett elmondaniuk.

Döntő fordulatot jelentett, amikor 1750-ben kiadta Canisius *Kis katekizmus*át három iskolára elosztva (néhány énekkel),⁷ amely 300-nál több kérdésben foglalja össze a keresztény hit alapjait. A kötet használatát Kollonitz Zsigmond bécsi érsek, majd utóda, Johann Joseph Trautson érsek kötelezővé tette papjainak és a tanítóknak. Parhamer rendtársának, Adam Hermenegildnek (1692–1740) 1727. évi katekizmus-kiadásán nem változtatott sokat. Mivel Hermenegild ezen kiadását és az abban lévő énekeket nem sikerült látnom,⁸ nem tudom megállapítani, hogy mennyi az eltérés. Ezzel párhuzamosan kezdte szervezni a Keresztény Oktatás Társaságot, amely nem az iskolákat vette célba. A vásár- és ünnepnapokon délután a templomokban tartott kateketizálásokat szerette volna gyümölcsözőbbé tenni. A *Kérdő könyvecske* című ellátott *Kis katekizmus* (néhány új melléklettel ellátva) a Társaság kézikönyvévé vált,⁹ annak sok kiadásával, gyakori szétosztásával nemcsak a gyerekeket, hanem az idősebbeket és főleg a szülőket is elérte. Miként eddigi köteteiben,

– Der erste Theil: *Von Erschaffung der Welt bis auf den Austritt des Noe aus der Archen.*

– *Fortsetzung [...] aus denen merkwürdigen Begebenheiten deren drey Patriarchen Abraham, Isaac, und Jacob genommen*

– *Fortsetzung [...] aus denen merkwürdigen Begebenheiten des Aegyptischen Josephs*

– *Fortsetzung [...] aus denen merkwürdigen Geschichten Des Buchs Exodi, oder zweyten Buchs der Göttlichen Schrift*

(A köteteket szükség szerint újra kiadták.)

⁷ *Allgemein nothwendiges Frag Büchlein über die fünf Hauptstück des kleinen Catechismi Petri Canisii, der Gesellschaft Jesu*; aus gnädigstem Befehle, und Anordnung Ihro Hoch Fürstlichen Eminenz Cardinalen von Kollonitz, etc. etc. für alle Pfarren, und Schulen, der Wienerischen Ertz Bischöflichen Dioces aufgelegt, und mit nutzlichen Gesängern vermehret, Wien, 1750.

⁸ *Schul Christi Unsers Göttlichen Lehr-Meisters*, Enthaltend in kurzem Begriff Die Christliche Lehr: I. In denen allgemeinen Gebettern und Lehren des Catechismi P. Petri Canisii. II. In deren deutlicher, und in besondere Schulen abgetheilter Auflegung. III. In anmüthigen Gesängern verfasst. Zum andertenmahl in Druck gegeben, Augsburg, 1727.

⁹ 1752-ben megjelent kiadás: *Allgemein-nothwendiges Frag-Büchlein über die fünf Hauptstück des kleinen Catechismi Petri Canisii, der Gesellschaft Jesu*. Zum Gebrauch aller Seelsorger, Schulmeister, Eltern, Kinder, und Mitglieder der Christen-Lehr-Bruderschaft in der Wienerischen Erz-Bischöflichen Diöces mit nutzlichen Gesängern vermehret, Wien, 1752.

itt is azon meggyőződése a kiindulópont, hogy a nagyfokú tudatlanságot meg kell szüntetni. Iskolák létrehozásával, templomi hitoktatással, hitbéli ismeretek és viselkedési szabályok elsajátíttatásával, amelyek a társadalom számára nagyon hasznosak. A bécsi érsekek – Kollonitz Zsigmond (†1751), majd Johann Josef Trautson (1751–1757) –, sőt a királynő is támogatták. A társaság kézikönyve kiadási monopóliumot kapott.

Feltűnő Parhamer oktatásról közzétett köteteiben a logikus, pontokba szedett fogalmazás. Ugyanezzel a rendezettséggel szervezte a Keresztény Oktatás Társaságát. Tízfős rajonként egy-egy felügyelő vigyázott a rendre, a katekizmust már ismerő személy kérdezte ki annak aktuális fejezetét. Tíz–tizenöt raj egy szakaszt alkotott, a szakaszoknak önálló patrónusuk és zászlójuk volt. A szervezést általában a missziózást végző jezsuiták végezték, de a misszió végén a vasár- és ünnepnapok kateketizálás az illetékes plébános dolgává vált. A korábbi kateketizálás (1711-től Bécsben már létező társulatokkal) nem volt átütő erejű, bár 1732-ben például Kollonitz bíboros nagy reményeket fűzött hozzá.¹⁰ Ignaz Parhamer hiteles személyként jól irányította a társaságok szervezését, elterjesztését és működését.

A szervezés nyomán a vizsgák, zárandoklatok, relaxációk alkalmával a szervezeti egységeként zászlók alatt vonuló ifjak Bécs nevezetes látványosságává váltak. Útleírások gyakran említik. Például Bartholomeo és Lorenzo Corsini (firenzei testvérpár), 1752. augusztus 10-én szállodai szobájukból 17 000 fiú és leány rendezetten történő elvonulását szemlélhették.¹¹ (Bécs lakosságának száma ekkor 180.000 volt.)¹² A hét és húsz év közötti egyenruhába öltözött fiatalok ezreinek szervezett mozgását nem mindenki értékelte/értékeli pozitívan.¹³

1753-ban megjelent, általam használt kiadás: *Allgemein-nothwendiges Frag-Büchlein über die fünf Hauptstücke des kleinen Catechismi Petri Canisii, der Gesellschaft Jesu. Zum Gebrauch aller eingeschriebenen Mitglieder Einer Löblichen Marianischen Christen-Lehr-Bruderschaft unter dem Titul Mariae-Schutz, Und des Heil. Joannis Francisci Regis S. J. In der Kayserl. Profess-Haus-Kirchen der Gesellschaft Jesu allhier zu Wien in Oesterreich. Heraus gegeben von bemeldter Bruderschaft im Jahr 1753, Wien, Kaliwoda, 1753, 160 p.*

¹⁰ Luigi A. RONZONI, *Ignaz Parhamer und die Christenlehr-Bruderschaft: Die Franz Regis-Kapelle in der Jesuitenkirche Am Hof in Wien = Die Jesuiten in Wien: Zur Kunst- und Kulturgeschichte der österreichischen Ordensprovinz der „Gesellschaft Jesu“ im 17. und 18. Jahrhundert*, hrsg. Herbert KARNER, Werner TELESKO, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2003, 99–112, 100.

¹¹ RONZONI, *Ignaz Parhamer*, 10. j. i. m., 102–103; Thomas NEULINGER, *Die Gesellschaft Jesu in Wien 1740–1773: Eine Skizze = Ruder Bošković (Bosovich) und sein Modell der Materie*, hrsg. Helmuth GROSSING, Hans ULLMAIER, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, 9–16, 12; Simonetta POLENGHI, „*Militia est vita hominis*“: Die „militärische“ Erziehung des Jesuitenpaters Ignaz Parhamer im Zeitalter Maria Theresias, *History of Education et Children's Literature*, IV, 1, 2009, 41–68, 45.

¹² POLENGHI, „*Militia est vita hominis*“, 11. j. i. m., 45.

¹³ NEULINGER, *Die Gesellschaft Jesu in Wien*, 11. j. i. m., 12–13.

A 18. század közepétől a jezsuiták penitenciális, látványos elemekben is bővelkedő bűnbánati missziói kateketikai jellegűvé alakultak.¹⁴ 1754-től Parhamert, annak eredményeit látva, Trautson érsek és az uralkodó a bécsi érsekség, majd azon túli területek misszionáriusává nevezte ki. A Parhamer 1758-as salzburgi missziójáról írt beszámolóból Simonetta Polenghi rekonstruálta a misszió menetét.¹⁵ Parhamer 4 napig reggel és este prédikált. Az első két nap: a tudatlanságról, annak okairól és hatásairól a felnőttek és a fiatalok körében. A bűnt a tudatlanság gyümölcseként mutatta be, hangsúlyozta a keresztény nevelés fontosságát. Beszélt a Keresztény Oktatás Társasága eredetéről. Feszés, racionális meggyőzési formákat használt, a katekizmusra épített. Nem akarta hallgatóságát lenyűgözni, megindítani, észszerű és megfontolt lépéseket ajánlott. A végén a szentáldozás utáni vonulást a jelentés vonathoz hasonította. A misszió eredményeként a Társaság 6000 taggal gyarapodott.

1759-től a bécsi árvaház vezetését is Parhamerre bízta Christoph Migazzi kardiális, bécsi érsek és Mária Terézia. Nem beszélek az árvaházi nevelési módszerekről,¹⁶ nem foglalkoztam annak esetleges magyarországi hatásaival. Jellemző, hogy a jezsuita rend 1773-as feloszlata után is vezető maradhatott. 1782-ben VI. Piusz pápa bécsi látogatásakor felkereste az árvaházat. Parhamert II. József vallásos társulatokat feloszlató rendelete megtörte, rövidesen meghalt.

Ignaz Parhamer teológus kora óta szívügyének tekintette a tudatlanság elleni munkát. Komolyan vette küldetését és minden tőle telhetőt megtett ennek érdekében. Rendkívüli képessége lehetett prédikálásban, kapcsolatok alakításában, támogatást kapott rendjében, az illetékes püspököktől, sőt az uralkodótól is. Mária Terézia ekkori törekvéseivel egyezett tevékenysége. Érdekes jelenség, hogy míg Ludovico Muratori *Della regolata divozione dei cristiani*¹⁷ (A keresztény embernek áhitatossága) című műve ellen, amelyben az a vallási külsőségek, a barokk népi jámborság túlzásai és tévedései ellen emelte fel szavát, a bécsi jezsuiták tiltakoztak. Trautson érsek híres 1752. január 1-i pásztorlevelében Muratori nézetével egyező intéseket fogalmazott meg papjainak. Parhamer tanítási módszerével, a trienti zsinat szellemében készült Canisius-katekizmus alapos elsajátíttatásával egyetértettek a jezsuiták; a püspökök (néhány kivétellel) támogatták törekvéseit, sőt Mária Teré-

¹⁴ SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai könyvtár, 49), 268–270.

¹⁵ *Uo.*, 46–47.

¹⁶ Erről lásd POLENGHI, „*Militia est vita hominis*”, 11. j. i. m., 48–55.

¹⁷ A Muratori műve elleni támadásról: SZELESTEI N. László, L. A. *Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében* = SZ. N. L., *Esszék és arcok a 18. századi Magyarországról*, Budapest, Universitas, 2010 (Historia litteraria, 26), 100–112, 106–107.

zia támogatását azzal is kifejezte, hogy belépett a társulati tagok közé. Férje, a császár 1758-ban gyóntatójának választotta Parhamert.¹⁸ Annak a jelenségnek vagyunk tanúi, hogy a kereszténység képes önmagát megújítani. (Ennek a történelem során sokszor tanújelét adta). A történeti, irodalomtörténeti leírások fejlődéselvű szemlélete azonban gyakran nem figyel erre, a változásokat (többnyire fejlődésnek nevezve) külső hatásokkal szereti magyarázni.

Parhamer hatása Magyarországon

A jezsuita missziók a század közepén már inkább a tudatlanság felszámolását célozták, miként Parhamer a magyarországi (győri) társaságok szervezéséhez készített azon kiadványában is,¹⁹ amelyben összefoglalta az általa Bécsben kezdett katechetikai misszió alapelveit. Ott így fogalmazott: „in docendo potius, quam movendo versatur”.²⁰ A magyarországi német anyanyelvű közösségek használhatták a bécsi kiadványokat. Canisius katekizmusának Parhamer-féle magyar kiadásából 1754-ből már van példányunk.²¹ Énekekkel bővített társasági kötet megjelenésére akkor került sor, amikor Zichy Ferenc győri püspök kérésére egyházmegyéjében a jezsuiták missziózni kezdtek. 1758-ban Győrött németül és magyarul is két-két kiadás látott napvilágot. A társasági kézikönyv elterjedése nagyon gyorsan történt. Ismerünk magyar nyelvű kiadást Győrből (1758, két kiadás) és Budáról; 1759-ből Nagyszombatból; 1760-ból Kassáról, Győrből, Nagyszombatból, Budáról, Kolozsvárról. 1759-ben Sopronban a győri egyházmegyében élő horvátok számára gyors egymásután három kiadás jelent meg; Klimó György ugyanebben az évben a pécsi egyházmegyében élő bosnyákok nyelvén nyomtattatta ki Budán, 1760-ban a szlovákok számára Nagyszombatban adtak a társaságok tagjai kezébe anyanyelvre fordított kézikönyvet. Batthyány József érsek a Kalocsai Egyházmegyében élő bunyevácok nyelvén tetette közzé Kalocsán (1767).²² Az 1750–1800 közötti időszakból 79 ránk maradt kiadást vehettem eddig számba (ebből magyar nyelvű 34).

¹⁸ RONZONI, *Ignaz Parhamer*, 10. j. i. m., 102.

¹⁹ *Idea missionis catecheticae a P. Ignatio Parhamer Societatis Jesu primum Viennae coeptum, tum vero partim ab eo, partim ejus successoribus et sociis per Universam Austriam, Styriam, Carinthiam, Salisburgum, atque nunc magna ex parte jam per Hungariam introductae et propagatae*, Jaurini, Streibig, 1759.

²⁰ *Uo.*, 8.

²¹ *A' Jesus Társaságából való Canisius Péter által egybe szedett és három iskolára el osztatott keresztény hitnek ött fő tszikkeihezről közönséges és szükséges kérdések könyvetskéje; mely azon német nyelven ki bocsátott könyvetskéből magyarra fordítatott, melyből míg a felséges királyi magzatok-is birtvegek, és birtvegnék az hit ágazatit tanulják, Bétsben, Schilgin özvegy, [1754 körül]. – 1756-ban a nagyszombati, kassai és a budai nyomda is megjelentette.*

²² Batthyány József érsek 1760-as években Parhamer módszere szerint tartott egyházmegyéjében missziókat. Vö. BÁRTH János, *Vallási alapismeretek oktatása a kalocsai érsekség területén a 18. század közepén = La civiltà ungherese e il cristianesimo. A magyar művelődés és a kereszténység*, II., szerk. JANKOVICS

Mivel a Keresztény Oktatás Társasága magyarországi kézikönyvének elterjedtségéről korábban már írtam, most csak néhány újabb észrevételt fűzök a *Lelkiségtörténeti tanulmányok* sorozatunk 28. kötetében megjelent tanulmányomhoz.²³

A Társaság kézikönyve néhány magyar nyelvű kiadásának (Győr, 1760, 1761; Kolozsvár, 1760, 1773, Buda, 1772) előszava elmondja röviden a Társaság történetét. Bécsben 1750 Böjtmás hava 19: „Regis Szent Ferenc [...] és Aprószenteknek oltalma alatt kezdődött”; 1751-ben „Mária oltalmának fő tituláris innepe, hozzá tétetett [...] és az Angyali Üdvözlésről neveztetett római fő társasággal egybekapcsolatott”, „1754-ben szokott missiókkal ez a Társaság városokon kívül lévő helységeken megismertetett [...]” „Utoljára 1758. esztend. Magyar nemzetünkötől is nagy lelki örömeivel bévétetett.”

Parhamer módszerét szívesen fogadták Magyarországon. Az szinte természetes, hogy a győri jezsuita repetensek retorikai gyakorlatainak témái közt megemlékeztek róla. Fidlberger Ignác 1758. szeptember 3-án Zichy Ferenc győri püspököt, elsősorban azért magasztalta panegricusában, mert egyházmegyéjében bevezette a katechetikai missziókat. A repetensvezető tanár ekkor Pray György volt. Két évvel később, 1760. augusztus 6-án ugyanezt tette Melczer Károly. Ugyanebben az évben a győri székesegyházban Hermán József kanonok a Keresztény Oktatás Társaságának összegyűlt egyházi és világi tagjai előtt elmondott, a társaság céljait és tagjait magasztaló beszédében²⁴ azt állította, hogy „hasznosabbnak tapasztalja ezt [ti. a Társaságot] lenni minden más egyéb gyülekezeteknél”. Győrben őriznek egy ezüstveretes kötetet, festett díszcímlappal (felül Szűz Mária, alul Regis Szent Ferenc), ezt követi Zichy püspök címere. Apró papírlapokon tagnévsort találunk a kötetben, amely ebben az elkészületlen állapotban maradt.²⁵

Miként láttuk, Ignaz Parhamer először 1750-ben adta ki Canisius *Kis katekizmusát*. Ez a változat magyarra fordítva is megjelent néhányszor (Bécsben, Nagyszombatban, Budán, Kassán). Egyes kiadásokban a bennük közölt néhány ének előtt már olvashatjuk, hogy a kiadványt a Keresztény Oktatás Társasága használta, de itt még inkább a címlap azon közlése népszerűsítette a kiadványt, hogy „a felleges királyi magzatok-is, hertzegek, és hertzegnek az hit ágazatit [ebből]

József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÓZY Péter, Budapest – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptorium Rt., 1998, 1009–1016.

²³ SZELESTEI N. László, *A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon = Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 28), 127–137, ebben a kötetben: 215–224.

²⁴ HERMÁN József, *A Keresztény Oktatás újonnan fel-állítatott Gyülekezetének első szükséges tudománya, a telles Szentháromság egy Istennek ismérete*, Győr, Streibig, 1760, A₄v. – Az alapító győri püspök, Zichy Ferenc, a társaságot a Szentháromság oltalma alá helyezte.

²⁵ A székesegyház páncélszekrényéből előkerült kötet bemutatását Perger Gyula vállalta.

tanullyák”. Az énekek egyike végigkíséri a szentmise egészét, a másik a fentebb már említett *A gyermekek órái*.

Németül 1753-ból ismerem a Társaság kézikönyvének azt változatát, melyben az énekek száma jelentősen növekedett, a bővítmények egy része a keresztyén tanokat foglalja versekbe, ún. katekizmus-ének. Ez a bővített változat az alapja az 1758-ban Magyarországon terjeszteni kezdett kézikönyvnek. A magyar nyelvű kiadásokban az énekek száma 24–26, ezeknek több mint fele az egyházi évre és a szentekről szól. A katekizmus, annak magyar fordítása az előző évek kiadásainak szövegével egyezik, *A gyermekek órái* és a miseének azonban új fordítás. A Keresztyén Oktatás Társasága kézikönyve számára készült énekbővítmények mellett a *Von der Kinder-Zucht, Inc. Ihr Kinder kommt und höret...*; a magyar kiadásban: *A gyermekek neveléséről, Inc. Isten parancsolatját jó gyermek hallgassad...* vers is 1753 után került be a kézikönyvbe. Ugyancsak hiányzott az 1753. évi kiadásból, de az 1758. évi győri német és magyar kiadásban is olvashatjuk a *Loretói litániát*, és utána (a *Salve Regina* helyett) a *Máriát dicsérni hívek jöjjetek...* kezdetű énekünket. A német és magyar változat legfigyelemreméltóbb eltérése, hogy a németben Regis Szent Ferenc tiszteletére két patrónusének is található, a magyarban pedig ezen a helyen „Szent István királyrul” az *Ó Szent István, dicsértessél...* kezdetű 30 strófás ének áll,²⁶ amit a német változat nem tartalmaz. 1760-ban a győri kiadásban 21. számmal a Szent István ének elé egy 6 strófás (*Mindnyájan a szemeinket mennyekbe emeljük fel...*), a nagyszombatiban pedig az utolsó ének (*Te Deum laudamus*) elé 25. számmal egy másik (bécsi változatokban szereplő), Regis Szent Ferencről szóló 29 strófás ének (*Úr Istenünk áldattassék...*) került,²⁷ és a kiadványokat Regis Szent Ferencet ábrázoló metszettel is ellátták.²⁸ Bizonyára feltűnt, hogy a társaság patrónusáról nincs ének a kézikönyvben, és az egyes nyomdáknál másként pótolták a hiányt. A gyakran és nagy példányszámban kiadott kötetekben máskor is találkozhatunk hasonló eltérésekkel. Különösen a gyors új kiadások újraszédésekor fordulnak elő hasonló esetek.

A hagyomány szerint a Parhamer-féle kézikönyv magyarra fordítója Kereskényi Ádám volt. Erre semmi konkrét adatot nem sikerült találnom. Vajon a korábbi, vagy a későbbi változatot fordította? Azt sem tudom teljes bizonyossággal kizárni, hogy mindkettőt, a bővebb változat számára egyes énekeket (miseének, *A gyermekek*

²⁶ A jezsuiták bizonyára szerették volna, hogy a Társaság Szent Istvánt patrónusként tisztelje.

²⁷ A kiadásokban az énekek közötti apróbb eltérések feltérképezése további kutatási feladat. A későbbi években is előfordulhatott, hogy azonos nyomdában, azonos évben nemcsak egy kiadás készült.

²⁸ Lehet, hogy a korábbi kiadványokban is volt metszet, csak az a ma megnézett példányokban már nem található.

órái) újra fordította.²⁹ Jó volna azt is tudni, ki állította össze az 1758. évi kötet énekeit, ki helyezte el közéjük az *Ó Szent István dicsérettel* kezdetű énekünket.

Végezetül: meg kell állapítanom, hogy a hitbéli és erkölcsi ismeretek terén Magyarországon is nagy hatást gyakorolt Ignaz Parhamer és a Keresztény Oktatás Társasága.³⁰ A jezsuiták által végzett több évtizedes katechetikai missziózás nem múlt el nyomtalanul, azt a jezsuita rend, majd a vallási társulatok feloszlatása után továbbra is szorgalmazták a katolikus megújulást szívügyüknek tartó püspökeink papjaik körében. Illő, hogy kutassuk ezeket a folyamatokat és külső hatások vizsgálatai helyett/mellett nagyobb figyelmet fordítsunk rájuk.

²⁹ A fordítások különbözőségére a 23. jegyzetben idézett tanulmányomban néhány strófát közlök a német eredeti kíséretében, 135–137, ebben a kötetben: 223–224.

³⁰ Álljon itt néhány utóbbi évtizedekben megjelent magyar nyelvű tanulmány: GYETVAI Péter, *Egyházi szervezés főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén*, München, 1987 (Dissertationes Hungaricae et Historia Ecclesiae, 7), 345–353; BARTH, *Vallási alapismeretek oktatása...*, 22. j. i. m.; TARJÁN Bence, *Ábel Ferenc, egy szlovák jezsuita misszionárius a 18. században*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok: Regnum, 15, 2003/1–2, 141–172.

A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon

1760 Szentháromság vasárnapján a győri székesegyházban Hermán József kanonok a Keresztény Oktatás Társaságának összegyűlt egyházi és világi tagjai előtt elmondott, a társaság céljait és tagjait magasztaló beszédében¹ azt állította, hogy „hasznosabbnak tapasztalja ezt [ti. a Társaságot] lenni minden más egyéb gyülekezeteknél, melyeknek hasznát és gyümölcsét máskülönben nem vehetjük, hanem ha a keresztény tudománynak gyülekezetében a szükséges hitbéli ágazatokat előbb megtanuljuk”. A 18. század közepén merész állításnak tűnhetett ez, hiszen fénykorukat élték a barokk látványosságoknak teret adó, püspökök és szerzetesrendek által támogatott egyéb társulatok. Ellenhatásként persze a század közepétől sokféle területen találkozunk a katolikus megújulás külsőségektől elforduló, a keresztény tanítás lényegére koncentráló kísérletekkel. Ludovico Antonio Muratori művei nyomán és azokkal párhuzamosan egyre többen próbálták a híveket az igaz áhítat útjára terelni, számukra alapos hitbéli ismereteket nyújtani, a külsőségeket nyesegetni, a szeretetet és a szentmisét a hitélet központjába állítani.² A folyamat jól érzékelhető a jezsuitáknál is, ezt példázza a Keresztény Oktatás Társasága történetének rövid felvázolása.

Knapp Éva barokk kori vallási társulatokat tárgyaló monográfiájában³ mostohán bánt a Keresztény Oktatás Társaságával. Az egyébként alapvető munkában nem találkozunk sem a társaság oktatási programját és kézikönyvként használt katekizmusát kidolgozó Ignaz Parhamer nevével, sem a társaságról író, a társaság belső életét is bemutató Érdújhelyi Menyhért, Szentiványi Dezső és Bárh János, vagy az elterjedtségéről beszámoló Piszker Olivér és Jánosi Gyula nevével.⁴

¹ HERMÁN József, *A Keresztény Oktatás újonnan fel-állított Gyülekezetének első szükséges tudománya, a telhes Szentháromság egy Istennek ismérte*, Győr, Streibig, 1760, A4v. – Az alapító győri püspök, Zichy Ferenc, a társaságot a Szentháromság oltalma alá helyezte.

² SZELESTEI N. László, *Katolikus megújulás (katolikus felvilágosodás?) Magyarországon = Sz. N. L., Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről*, Budapest, Szent István Társulat, 2019, 27–33.

³ KNAPP Éva, *Pietás és literatúra: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Budapest, Universitas, 2001 (Historia litteraria, 5).

⁴ ÉRDÚJHELYI Menyhért, *A katolikus hitelmezés története Magyarországon*, Zenta, 1906, 163–168: *A keresztény oktatás társasága*; SZENTIVÁNYI Dezső, *A katekizmus története Magyarországon: Canisius Szent Péter és a magyar katekizmus*, Budapest, Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, 1944 (Kiadványok Jézus-társasága magyarországi történetéhez, Tanulmányok, 36); BÁRTH János, *Vallási alapismeretek oktatása a kalocsai érsekség területén a 18. század közepén = La civiltà ungherese e il cristianesimo. A magyar művelődés*

Száraz Orsolya a jezsuiták penitenciális misszióinak magyarországi történetéről írt kiváló kötetében említi, hogy „A missziók deklarált céljai között a hitoktatás és ezen belül a gyakorlati vallási élet helyes formáinak elsajátíttatása szerepelt.” (Temp-lomba járás, gyónás, áldozás, házasság.)⁵ A segnerianus missziók során a két misszionáló jezsuita közül az egyiknek a feladata délutánonként a hitoktatás volt: énekeket tanított, alapvető hitismereti és morális kérdéseket tárgyalt, a gyerekeket külön csoportban kateketizálta. A missziók során énekeket és imákat tartalmazó könyveket osztottak. A század közepétől egyre inkább kifejezetten kateketikai missziókat tartottak a jezsuita atyák. Száraz Orsolya megnevezi e missziók módszerét kidolgozó és a több nyelvre lefordított katekizmust szerző Ignaz Parhamert, továbbá Mária Terézia támogatását. Az uralkodó 1753-ban dekrétumban bízta meg a jezsuitákat kateketikai missziók tartásával, 1758-ban sürgette a megvalósítást. Lukács László jezsuita névtárából kimutatható a változás, a rendfel-ozslatásig egyre több a kateketikai misszionárius.⁶ Száraz Orsolya is a Muratori névével fémjelzett reformkatolicizmus megjelenéséhez kapcsolta a kateketikai irány megerősödését.⁷

Ezt a gondolatot folytatom a továbbiakban, az eddigi szakirodalom megállapításait kiegészítem egy Győrött 1759-ben kiadott, Ignaz Parhamer által Bécsben kezdeményezett kateketikai misszió alapelveit összefoglaló leírás adataival és a kateketikai társaságok számára németül összeállított kézikönyv magyarországi elterjedésének számbavételével, annak néhány tanulságával. A kötet állandó része volt Petrus Canisius kiskatekizmusának Ignaz Parhamer-féle átdolgozása.

A misszió elveinek ismertetését tartalmazó füzetecske⁸ kilenc fejezetben foglalja össze a Parhamer által (királynői sürgetésre) kidolgozott kateketikai misszió menetét. A tartalomjegyzék önmagáért beszél, az ott megjelölteket részletezi a kiadvány.

és a kereszténység, II., szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter, Budapest – Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., 1998, 1009–1016; PISZKER Olivér, *Barokk világ Győregyházegyében Zichy Ferenc Gróf püspöksége idején (1743–1783)*, Pannonhalma, 1933 (Pannonhalmi füzetek, 13); JÁNOSI Gyula *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán*, Pannonhalma, 1935 (Pannonhalmi füzetek, 17).

⁵ SZÁRAZ Orsolya, *Paolo Segneri (1624–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai könyvtár, 49), 55.

⁶ *Uo.*, 139–146: *A kateketikai missziók megjelenése*

⁷ *Uo.*, 152, 268–270.

⁸ *Idea missionis catecheticae a P. Ignatio Parhamer Societatis Jesu primum Viennae coeptum, tum vero partim ab eo, partim ejus successoribus et sociis per Universam Austriam, Styriam, Carinthiam, Salisburgum, atque nunc magna ex parte jam per Hungariam introductae et propagatae*, Jaurini, Streibig, 1759.

**IDEA
MISSIONIS
CATECHETICÆ**

A
**P. IGNATIO PARHAMER
SOCIETATIS JESU
MISSIONARIO
PRIMUM VIENNÆ COEPTÆ**

Tum vero

Partim ab eo, partim ab ejus Successoribus & Sociis per Universam Austriam, Styriam, Carinthiam, Salisburgum, atque nunc magna ex parte jam per Hungariam introductæ & propagatæ.

J A U R I N I,

Typis Gregorii Joannis Streibig, priv. Reg. Episc. & Civ. Typogr.

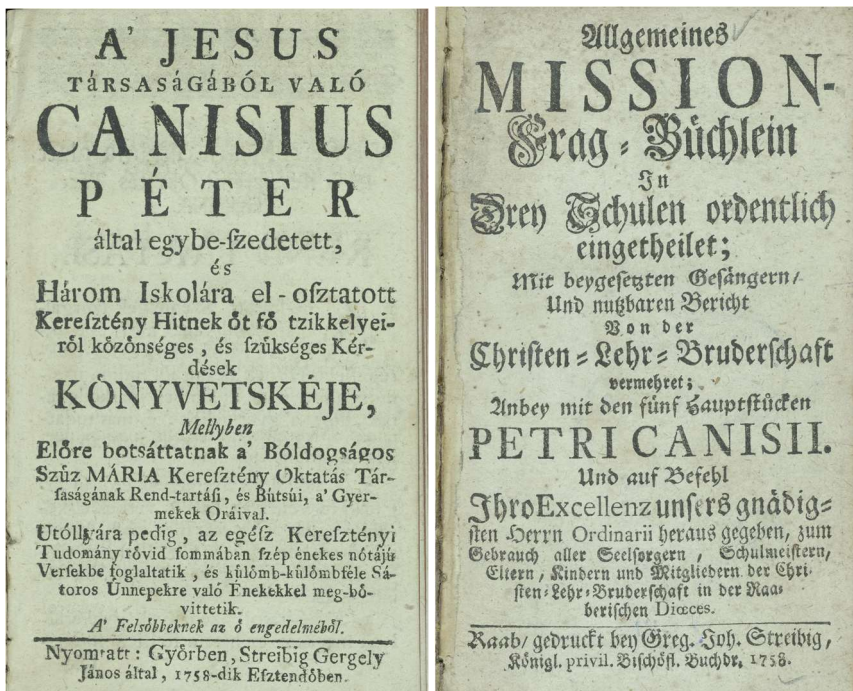
Anno 1759.

- §. 1. A misszió kezdetéről (1–4)
- §. 2. A misszió rendjéről (1–5)
- §. 3. A misszió tárgyáról (1–4)
- §. 4. A Kongregációba való felvételről (1–5)
- §. 5. A Kongregáció indulásáról (1–7)
- §. 6. A misszió végéről (1–4)
- §. 7. A zászlók és a keresztény tanítás jelvényeinek megáldásáról (1–12)
- §. 8. Ennek a misszióknak sajátosságairól (1–5)
- §. 9. Ennek a misszióknak hasznáról (1–6)⁹

Tanulságos, amit a 8. fejezetben olvashatunk a társaságról: „Ez a társaság inkább az oktatásban, mint a megindításban tevékenykedik, a tudatlanság felszámolásával a

⁹ *Synopsis.* – §. I. *De initio missionis* – §. II. *De ordine missionis* – §. III. *De materiis missionis* – §. IV. *De susceptione ad Congregationem* – §. V. *De introductione Congregationis* – §. VI. *De fine seu termino missionis* – §. VII. *De benedictione vexillorum et signorum Doctrinae Christianae* – §. VIII. *De proprietatibus hujus missionis* – §. IX. *De fructibus hujus missionis*

hit megalapozását végzi.”¹⁰ Nem mutatom be részletesen a megalakulásig tartó folyamatot, most inkább a társaságok elterjedésével foglalkozom. A füzet utolsó mondata segített a további vizsgálatban: „A Misszió sajátosságairól és egyedi vonásairól a misszió katechetikai könyvében lehet olvasni.”¹¹

A társasági kézikönyv kiadásainak számbavétele meglepő eredményt hozott.¹² A 18. század második felében a ma ismert 34 magyar nyelvű kiadásából kézbe vehettem 25-öt, a 30 német nyelvűből 18-at, a nyolc szlovákból kettőt, az öt horvátból hármat, továbbá kétféle délszláv nyelvű változatot, egyiket két kiadásban. Nemcsak a mennyiség (79 magyarországi megjelenés, de ennél minden bizonnyal több van), hanem egyéb észrevételeim is elgondolkodtatók lehetnek. A megnézett példányok

¹⁰ Haec Missio in docendo potius quam movendo versatur et in eo maxime elaborat, ut sublata ignorantia solidum Fidei fundamentum ponat.

¹¹ NB. Coetera, quae Missionis hujus sunt propria ac singularia, libello Missionis Catechetico continentur.

¹² KNAPP, *Pietás és literatúra* 3. j. i. m., *A magyarországi társulatok kiadványainak katalógusában* öt településnél közöl a Keresztény Tanítás Társaságához kapcsolódó kiadványt, a kézikönyv hét magyar és két szlovák kiadását Canisius Péter neve alatt sorolta be „rendhez nem köthető társulat típusok” kiadványaként.

között több olyan kiadás akad, amely azonos nyomdában és azonos évben több kiadásban megjelent (1758-ból két győri magyar nyelvű és két német nyelvű, 1759-ből a soproni nyomdából három horvát nyelvű kiadást láthattam, 1768-ból két kolozsvári szedésváltozatot regisztráltak). A délszláv nyelveken nyomtatott kiadványok az illetékes püspökök (Klímó György, Batthyány József) engedélyével jelentek meg. Gyakori a kiadványokban a Regis Szent Ferencről, a gyermekek oktatását szívügyének tartó 17. századi jezsuitáról készített metszet. (1737-ben avatták szentté.) Beszédes az elterjedtség bizonyítéka, a nyomdahelyek listája: Bécs, Pozsony, Nagyszombat, Győr, Sopron, Buda, Vác, Eger, Kassa, Kolozsvár, Kalocsa.¹³ Az Ignaz Parhamer-féle katekizmusnak (*Kérdező könyvecske*) néhány 1758 előtti kiadása is van, ezek még nem a Keresztény Oktatás Társasága kézikönyveiként jelentek meg.¹⁴

A budai Landerer-nyomda 1760-as és 1770-es német kiadása címlapjának verzóján az uralkodótól kapott privilégiumra hivatkozott. A kiadások számbavétele alapján azt mondhatjuk, hogy ezzel a többi nyomdász nem foglalkozott, ha erre a katekizmusra kapott megrendelést, nyomtatott. A példányszámokat nem ismerjük. Kalendáriumok és katekizmusok nagy számban keltek el. Kalendáriumoknál a (jezsuita) cenzorok, revizorok figyeltek az évente nyomtatott változó kalendáriumi toldalékokra,¹⁵ az állandóan újra kiadott katekizmusok esetében ez elmaradhatott. A 18. század második felében megjelent magyar és német nyelvű *Kérdező könyvecske* együttes példányszáma óvatos becslés szerint is meghaladhatta a 100.000 példányt. A jezsuita eredetű katekizmust a püspökök által egyházmegyéjük plébániáira hívott jezsuita misszionáriusok osztották szét az általuk misszionált területeken, esetleg később a Keresztény Oktatás Társaságának működéséért felelős plébánosok.¹⁶

¹³ A kézikönyv első magyar és német nyelvű kiadásának leírása:

– *A' Jesus Társaságából való Canisius Péter által egybe-szedett és három iskolára el-osztatott keresztény hitnek öt fő tziikkeheiről közönséges és szükséges kérdések könyvetskéje, melyben előre bocsátatnak a Boldogságos Szűz Mária Keresztény Oktatás Társaságának rendtartási és búcsú, a gyermekek óráival. Utoljára pedig az egész keresztényi tudomány rövid sommában szép énekes nótájú versekbe foglalatik, és külömb-külobbféle sátoros ünnepekre való énekekkel megbővítetik*, Győrben, Streibig Gergely János, 1758, XVI, 184 pp.

– *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein in drey Schulen ordentlich eingetheilt, mit beygesetzten Gesängern, und nutzbaren Bericht von der Christen-Lehr-Bruderschaft vermehret [...]zum Gebrauch aller Seelsorgern, Schulmeistern, Eltern und Kindern und Mitgliedern der Christen-Lehr-Bruderschaft in der Raaberischen Diocess*, Raab, Streibig, 1758, (10), 227, (3) pp.

¹⁴ A *Kérdező könyvecske* 1758 előtti hazai kiadásainak egyike:

– *A' Jesus Társaságából való Canisius Péter által egybe-szedett, és három iskolára el-osztatott keresztény hitnek öt fő tziikkeheiről közönséges, és szükséges kérdések könyvetskéje; mely azon német nyelven ki-bocsátott könyvetskéből magyarra fordítatott, melyből míg a felséges királyi magzatok is hertzegek, és hertzegnék az hit ágazatit tanulják*, Nagyszombat, Akad., 1756, 144.

¹⁵ SZELESTEI N. László, *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon*, Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1980, 475–516. (Lásd a *Kalendáriumi szabadalmak* című fejezetet.)

¹⁶ Canonica visitatiók alkalmával a társaságok működéséről rendre beszámoltak.

A katolikus katekizmusainkkal foglalkozó Szentiványi Dezső a 18. század „legnevezetesebb” katekizmusának nevezte a Canisius kisebb katekizmusát *Kérdések könyvecskéjévé* átfogalmazó oktatási segédkönyvet. Megállapította, Ignaz Parhamer nem közvetlenül Canisius kiskatekizmusából dolgozott, hanem Adam Hermenegild jezsuita szerzetes *Kleine Schul-Christjéből* (Klagenfurt, 1740).¹⁷ Három iskolára osztott szülői és oktatói segédkönyvről van szó (1. kisgyermeknek, 2. időseknek, kik a szentgyónáshoz és szentáldozáshoz járulnak, 3. a keresztény tanok rendszerezése).

A középkor vége óta a keresztény tanok összegzését és azok oktatását mind-egyik felekezetenél fontosnak tartották, egyes kutatók véleménye szerint még a protestánsok körében is sokszor volt fontosabb a káté-tanítás, mint a Biblia olvasása.¹⁸ Amikor a 18. század végén a katolikus felvilágosodott kormányzat központilag próbálta az Ignaz Felbinger által összeállított egységes (rövidebb és hosszabb) katekizmust bevezetni, a magyar püspökök tiltakoztak, részben azért, mert ez a püspöki joghatóságukat sértette, másrészt, mert elégedettek voltak a háromféle forgalomban lévő katekizmussal: a Petrus Canisius, a Roberto Bellarmino és az Ignaz Parhamer által összeállítottal.¹⁹

A kézikönyv a katekizmus mellett mindig tartalmazta a társaság reguláját és alapvető tudnivalóit, valamint *A gyermekek órái* címmel napszaki tennivalókat, üdvös gondolatokról szóló verseket. A magyar nyelvű kiadások többségében 24–26 ének-szám szerepel (ennél több énekkel): az első rész a katekizmus témáit vette sorba (a hitnek 12 ágazatát, a hét szentséget, a Tízparancsot, Ötparancsot, Miatyánkot, Üdvözlégyet: itt egy-egy szám alatt gyakran több ének található); aztán a bűnökről, az irgalmasság cselekedeteiről, a gyermekek neveléséről olvashatunk. Ezeket németből fordították. A versek másik része az egyházi év ünnepein (sátoros ünnepeken) használt népének, szentmiseének, énekek Szűz Máriáról és a szentekről (az 1758 előtti kiadásokban ezek még csak mutatóban vannak jelen).²⁰ A könyv igazán csak 1758-tól társasági kézikönyv. A kötetekben az *Előjáró beszéd* is az 1758-as évszámot jelöli meg a Társaság magyarországi befogadásának.

A már említett (a címlapokon feltüntetett) részeket is megismételve a Keresztény Oktatás Társasága kézikönyvének tartalmi egységei (a kötet fejezetcímeivel megjelölve), félkövérrel a tanulmányban kiemelten tárgyalt tartalmak:

¹⁷ SZENTIVÁNYI, *A katekizmus története*, 4. j. i. m., 63.

¹⁸ A kátékereszténység és bibliakereszténység 18. századi magyarországi helyzetéről: CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus bibliafordítások a 18. században = Biblia Hungarica Philologica: Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban*, szerk. HELTAI János, Budapest, Argumentum, 2009 (A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület Füzetei, 3), 171–184.

¹⁹ Vö. FINÁCZY Ernő, *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, II, 1773–1780*, Budapest, MTA, 1902, 108–116.

²⁰ Elvégzendő feladat még az imakönyvekben, társulati könyvekben előforduló énekek együttes vizsgálata.

(Címlap, előtte többször és többféle Regis Szent Ferencet ábrázoló metszet. 1737-ben avatták szentté.)

Előjáró beszéd a Keresztény Oktatás tagjaiboz ezen könyvetskének hasznáról (és véle való éléről) [a Társaság eddigi rövid történetével] (Gyakran hiányzik.)

[Ignaz PARHAMER], Canisius Péter által egybe-szedetett és három iskolára el-osztatott keresztény hitnek öt fő tszikekelyeiről közönséges és szükösleges **kérdések könyvetskéje**

A Boldogságos Szűz Mária Keresztény Oktatás Társaságának **rendtartási és búcsúi, a gyermekek óráival**

Az egész keresztényi tudomány rövid sommában szép énekes nótájú versekbe foglaltatik, és külömb-külobmféle sátoros ünnepekre való énekekkel megbóvítottik

Rövid toldalék a három fő indulatról

A Társaság tisztviselőinek kiváltképpen való regulái (1–8) – Különös regulák... a kisdedeket a keresztény hitnek oktatásában segítik (1–10) – Mire kellessék a segítőknek főképpen keresztény oktatáskor, sőt hét közben is figyelmezniek (1–10) – A Társaságba beíratott kisdedeknek regulái (1–10) – Különös regulák melyek azokat illetik, akik a kisdedeket a keresztény hitnek oktatásában segítik

Kiváltképpen való rendelkezések a Keresztény Tudomány Szent Gyülekezetében az holnaponként járó vasárnapokra, Offertoriumokra, Temetésekre és a Társaságnak megtartására, hogy minden plébániákon vagy lelkek különös vezérlése helyeiben a mint kitelhetős, méltóságos Püspökünknek ő Excellentiájának parancsolatjából egyformán megtartassanak a holnaponként járó vasárnapokra szabott rend (1–8) – a fő sátoros ünnepen való rend (1–4) – a közönséges offertoriumon való rend anyagiakról, (1–4) – a menetelnek rendje pedig ez (1–7) – a szent gyülekezetből kiholt személynek temetésekor való rend (1–4) – a zászlók rendje (1–6) – A zászlók megszerzésében meg kell tartani (1–6)

Ének a teljes Szentháromságról

Leckék elosztása egész könyvetskébül a Keresztény Oktatás Szent Gyülekezetének, azoknak számokra, kik könyvbül olvasni tudnak (1–24) [24 lecke, huszonnégyszétre, fél esztendőre.] Kétszer egy esztendőben általtanulhatni

A kiadvány 1758 előtti kiadásai (Bécs, Nagyszombat, Kassa, Buda) is tartalmazzanak társasági tudni- és tennivalókat (a német eredeti a bécsi társulat számára készült). Lehetséges, hogy a németből való fordítás csak a katekizmusra, és a katekizmus tartalmát versekbe foglaló énekekre és a gyermekek óráiról szóló versekre terjedt ki. A fordító lehetett az 1752–1756 között magyar hitszónokként Bécsben tartózkodó Kereskényi Ádám, a szakirodalom őt nevezi meg.²¹ Nem tudjuk, hogy a feltételezett fordító személyének lehet-e köze az 1758-as énekválogatáshoz, a szentmise-ének fordításához és a kötet énekanyagának bővítéséhez.

²¹ SZENTIVÁNYI, *A katekizmus története*, 4. j. i. m., 64, 292.

A kötet egyik éneke, a pusztinai csángók búcsús énekeként a 20. században felbukkant *Ó Szent István, dicsértessél...* kezdetű népének, amely 30 strófával terjedt el országszerte.²² A kézikönyv énekei közül több feltűnik Szentmihályi Mihály és Bozóky Mihály énekeskönyvében,²³ továbbá kéziratos énekeskönyvekben. Az *Ó Szent István dicsértessél...* kezdetű például változatlan formában és szöveggel került be egyéb, a *Kérdező könyvecske*ben szereplő énekkel együtt Séllyei Nagy Ignác kéziratos énekeskönyvébe,²⁴ rövidített változatban (szövegén és metrikáján több helyen is rontva) pedig Mocsy Elek énekeskönyvébe.²⁵

A kézikönyv országos elterjedtsége egyedi értékei miatt mindenképpen további vizsgálódásra érdemes. A német/magyar/szlovák/horvát/délszláv szövegek, fordítások együttes tanulmányozása tanulságos lehet. A társasági kézikönyvként kiadott *Kérdező könyvecske* és az ahhoz társuló egyéb szövegegységek (információk, verses és prózai tanítások, népének, metszetek) alaposabb tanulmányozása bizonyára érdekes kérdéseket vet majd fel, a sokszor kiadott nagy példányszám miatt mint népkönyvnek a hatása sem lebecsülendő.

Alább néhány versváltozatra hívom fel a figyelmet.

A 18. században Magyarországon is megjelent néhány, a szentmise minden részét végigkísérő ének. A szentmisének jobb megértetése érdekében a *Jertek keresztény hűek...* kezdetű éneket a jezsuiták missziós énekeskönyve már a 18. század első felében, a Keresztény Oktatás Társasága kézikönyv az 1750-es évektől tartalmazza. (A szlovák, horvát és délszláv kiadású változatokat nem vizsgáltam.)

Az 1749. évi kolozsvári missziós énekeskönyvben 23, az 1751. évi győriben 28, az 1751. évi bécsi *Christ-Catholische Lehr-Gesänger*ben 24, az 1758. évi kateketikai kézikönyv német változatában (*Allgemeines Frag-Büchlein*) 27 strófás az ének. Néhol azonosak a strófa-szövegek, másutt variánsok, vagy jelentősen eltérnek egymástól. Az ének magyar fordítása már az 1758 előtti *Kérdések könyvecskéjében* is benne van, az 1756. évi nagyszombati kiadásban 31 strófával, szövegük a korábbi, missziós énekeskönyvekével egyezik. 1758-ban új fordítás készült. Mintaként bemutatom az első strófákat:

²² Az *Ó Szent István dicsértessél* népénekéről: SZELESTEI N. László, *Nagy Ignác kéziratos énekeskönyve és annak Szent István-éneke = Cura scriptorum*, szerk. BOROS István, Budapest – Pílliscsaba, Szent István Társulat – Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete – ELKH BTK Moravcsik Gyula Intézet, 2022 (Scriptorium, 3), 211–224.

²³ SZENTMIHÁLYI Mihály, *Egyházi énekes könyv*, Eger, Püspöki, 1797–1798; BOZÓKI Mihály, *Katolikus kar-béli kóttás énekes könyv*, Vác, Gottlieb, 1797.

²⁴ Erről lásd a 22. jegyzetben idézett tanulmányomat.

²⁵ OSzK, Kézirattár, Quart. Hung. 391, 59v–61v.

Német változat, *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein*, Győr 1758, 125.

(= *Christ-Catholische Lehr-Gesänger...* Wien, Kirchberger, 1751, A₂V)

Meß-Gesang auf alle Theil de H. Meß einetheilet

Zum Anfang der H. Meß

Kommt lasset uns Gott ehren, / ihr fromme Christen all,
Laßt uns die Mess anhören, / damit es Gott gefall,
laßt ihn ein Opfer geben, / daß Gott allein gehört;
Ein Sacrament beyneben, / wie uns die Wahrheit lehrt. Kyrie eleison.

Kérdező könyvecske, Nagyszombat, 1756, 128.

A szentmise alatt való ének

A szentmisének kezdetin

Jertek keresztény lelkek / az Istent dicsírni,
Szentmise hallgatással / Urunkat tisztelni,
Mutassunk áldozatot, / mely Istent illeti,
Mert együtt szentség leszen, / Szentírás jelenti. Kyrie eleison.

Kérdező könyvecske, Győr, 1758, 162.

A szentmisének minden részreire elosztatott

Szentmisének kezdetin

Imádni Istenünket / jó hívek jöjjetek,
Hogy áldjon meg bennünket / most énekeljetek,
Mutassuk bé vígságbul / azon áldozatot,
Kit kimúlván Krisztus / bémutatott. Kyrie eleison.

Két további példával megerősítem, hogy az 1758 előtti és utáni kiadások eltérő fordítást tartalmaznak. *A három isteni jó indulatokról* című ének esetében (itt is) megfontolandó, hogy a német változatnak létezhetett korábbi magyar megfelelője, ami a magyar változatok készítőit befolyásolhatta.

Német változat: *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein*, Győr, 1758, 149.

Gesang von den drey Göttlichen Tugenden (Im Thon: Herr, ich liebe dich, etc.)

Herr, ich glaube, Herr ich hoffe, / Herr von Herten lieb ich dich.
Weil ich mich ein Christen nenne, / glaub ich alles, und bekenne,
Was die Christlich Kirch uns lehret, / daß sie hab von dir gehöret.
In dem Glauben, in der Hoffnung, / in der Liebe stärke mich.

Kérdező könyvecske, Nagyszombat, 1756, 137.

Három jó lelki indulatokról ének

Uram hiszek és reménylek, / én szívemből szeretlek,
Mivel keresztény a nevem, / hiszek mindent, és béveszem,
Mire Anyaszentegyház oktat, / hogy tőled vette azokat,
Ezen hitben, reménységben, / szeretetben erőséts.

Kérdező könyvecske, Győr, 1758, 148. (10. ének)

Az három isteni fő indulatokról

Uram hiszek és remélek, / és szeretlek szívembül,
Mivel vagyok kegyelmedbül, / hív keresztényi népedbül,
Anyaszentegyházzal vallok, / mindent, amit tőle hallok,
Tarts ez hitben, reménségben, / szeretetben egyedül.

* * *

A másik szövegnek, *A gyermekek órái* című vers-sorozatnak bizonyára nem volt magyar nyelvű előzménye. Az 1758 előtti változat bekerült olyan későbbi kiadásokba, amelyek más szövegekben az 1758. évi kiadást követik. Kétféle magyar fordítása fordul elő a *Kérdező könyvecske* kiadásaiban. A versfordítások tanulmányozása bizonyára segít majd a magyar nyelvű rokokó költészet tanulmányozásában.

Német változat, *Allgemeines Mission-Frag-Büchlein*, Győr, 1758, 117.

Die erste Stund, die Morgen-Stund

Die Morgen-Stund tragt Gold im Mund
Und ist zum gantzen Tag der Grund.
Die erste Stund beglückt den Tag,
D'rum grosse Sorg auf selbe trag.

Willst lauffen den Weeg der Gebott?
Fang an den Tag mit deinem Gott:
Gedenck, der Teuffel Tag und Nacht
Zu dein Verderben allzeit wacht.

Kérdező könyvecske, Győr, 1758, VIII. (Buda, Landerer; Kolozsvár is)

A reggeli üdőről

1. A reggel minden jókat hoz,
és mint nád-mézzel harmatoz,
Reggeltől jámbor hasznot kap,
mert attól függ az egész nap.
Az ördög ugyan kelecpcét
szüntelenül embernek vét,
Főképpen mégis reggel árt,
és sok lelkeknek térszen kárt.

Kérdező könyvecske, Nagyszombat, 1756; 1763, 1772, (Kassa; Buda-Nagyszombat is)

Első óra, a reggeli időről

1. A reggeli idő arannyal harmatoz,
És az egész napra mennyei áldást hoz.
Azért erre kérlek nagy szorgalmasan
Vigyázz, mert eltűnik ez előled gyorsan.
2. Kévánsz a törvénynek ösvényin lépdezni?
A napot kell néked Istennel kezdeni.
Vedd eszbe, reád miként vigyáz éjjel, nappal,
Az ördög, hogy az ő körmeibe jussál.

Imamagyarázatok a 18. századi katolikus megújulásban

A 18. századi katolikus megújulást a korszakkal foglalkozó szakemberek több irányból közelítik meg. Az egyik irányzat jellemző vonása, hogy a francia felvilágosodás eszmerendszerében gondolkodva világi jellegzetességeket mutat ki az egyház életében, világi mozgalmak és eszmeáramlatok viszonyrendszerében vizsgálódik. Néhány megszívlelendő tanulság ugyan származik ezekből, de az észlelt változások kiváltó okait önmagukban e megfigyelések alapján nehéz értelmezni. Mások a kora újkori egyházon belüli változások alapját a trienti zsinat határozatainak érvényre jutásában keresik, szem előtt tartva az egyházi és egyéni élet folytonos reformációját, az *ecclesia semper reformanda* elvét és ezzel egy időben a főpapok Rómához igazodását, az onnan érkezett reform-javaslatok sorsát. Több főpapunk saját és a joghatósága alá tartozó személyek megjobbítása érdekében (Rómából is ösztönözve) tett kísérleteket a változtatásra. Az alábbiakban e második kutatási irányhoz csatlakozva foglalkozom az egyházon belüli lelkiségi eseményekkel.

Viszonylag sokan és behatóan kutatták kora újkori püspökeink kormányzói joghatóságával kapcsolatos tevékenységét. A török uralom utáni helyzetben az infrastruktúra kiépítése, a szervezeti keretek, templomok, plébániák, szeminárium, iskolák létrehozása fontos feladatot jelentett. Jól szemlélhető ez Eszterházy Károly egri püspök (1762–1799) és Séllyei Nagy Ignác székesfehérvári püspök (1777–1789) esetében. Lelkiségtörténeti példáim többségét az ő tevékenységükből veszem. Mindketten a katolikus megújulás érdekében tevékenykedtek, ennek ellenére a szakirodalomban kissé pejoratívan konzervatívoknak nevezik őket. A jelző „kiérdemlésének” oka elsősorban az, hogy II. József egyházügyi, központosító intézkedéseit helytelenítették. Vizsgálódásomban a rájuk ragasztott címkéket mellőzöm, csak a forrásokra figyelek. Elsősorban ahhoz próbálok néhány vonással hozzájárulni, hogy milyen lelkiségi tartalmakkal és milyen módszerekkel tettek eleget a század utolsó harmadában papi (megszentelő) és tanítói feladataiknak. Hogyan viszonyultak a hagyomány által kiérlelt formákhoz, tartalmi és érzelmi arányokhoz?

Magyarországon változtatási kényszert, megújulási szándékot jelentett a katolikusoknál, hogy a trienti zsinat reformjai másfél-két évszázados késéssel kerültek napirendre. Ám a Rómából és olasz földről hazánkba jutó katolikus megújulási mozgalom felszínre hozott újabb törekvéseket is. Az egyének és közösségek életében különböző, kimutatható változások tanúi lehetünk. A többnyire püspökeink által szorgalmazott hitéleti megújulás dokumentumaival érdemes foglalkoznunk.

A keresztény imádságokban (általában is az áhítati irodalomban) kezdettől fogva az értelmi és érzelmi megragadás kettősségét figyelhetjük meg. A 18. század közepe-től ahhoz, hogy valaki mélyen, átélten mondhasson el hagyományos, vagy újabb imát, a környezet változása miatt is, egyre jobban ismernie kellett a keresztény tanokat. Mivel a barokk külsőségek mögött nem mindig állt kellő hitbéli ismeret, a püspökök és más egyházi előljárók fokozottan szorgalmazták ezek megszerzését. A Keresztény Oktatás Társaságának alapelveit megfogalmazó Ignaz Parhamer jezsuita szerzetes a század közepén a köznépi vallási tudatlanságának felszámolását elsődleges feladatnak tartotta. A jezsuita missziók ekkor már inkább tanítottak, mint megindítottak, (in docendo potius, quam movendo versatur).¹ Ez is közrejátszott abban, hogy a jezsuita penitenciális missziókban alkalmazott módszerek (önostorozás, bűnbánati esdeklés, hatásos jelenetek kialakítása, keresztállítás) egyre ritkultak, aztán szinte teljesen eltűntek.

Imakönyveinkben a 18. század közepétől a vallási külsőségek (és ezzel együtt a keresztény eszmék álarcában megjelenő nézetek) ellensúlyozásaként erősödött a tanító jelleg. Amikor az egyházi vezetőkben tudatosul, hogy orvosolni kell a bajokat, és híveik lelki éhségének felszítására, kielégítésére törekszenek, nem feltétlenül új imaszövegek, új áhítati gyakorlatok jelennek meg. A „régibbi” és a „modern” imák, imamódszerek minden korszakban együtt éltek, koronként, vidékenként, pásztoronként és hívenként színeződve. A 18. század közepétől azért is érdemes nagyobb figyelmet fordítani az ima- és énekeskönyvekre, azok tartalmára, mert növekedett az olvasni- és írni tudók száma, az ima- és énekeskönyv (többnyire egybeépülve) már nagyszámú hívő kezében tényleges használatba került. Püspökeink egyre gyakrabban egész egyházmegyéjükre kiterjesztett vallásos társaságok kézikönyveibe helyezhettek el imákat és énekeket, ezekkel együtt tanító, katekizmus-szerű részeket. Padányi Biró Márton veszprémi püspök egyházmegyei Szentháromság-társulat számára kiadott kézikönyv-imakönyve (*Angyali társaságnak szövegsége*)² példa erre. Az imakönyvekben és az egykorú templomi falfestészetben általában párhuzamosan jelennek meg a főpásztorok kiemeltnek tartott programjai,³ amelyek hol jobban ragaszkodnak a hagyományhoz, hol több bennük (a hagyományra is támaszkodó) tudatos változtatás. Séllyei Nagy Ignác imakönyveiben nagy szerepet szánt a magyar

¹ A 2020. évi konferenciánkon e társulatok tevékenységével foglalkoztam. SZELESTEI N. László, *A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon = Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2020 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 28), 127–137; ebben a kötetben: 215–224.

² Kiadásai: Győr, 1754, 1756; Kolozsvár, 1756.

³ Padányi Biró imakönyvéhez: HARIS Andrea, *Az „Angyali társaságnak szövegsége” a símegei orgonakarzatán*, *Ars Hungarica*, 39 (Supplementum), 2013, 99–105.

költészeti hagyománynak is,⁴ Eszterházy Károly pedig az ima- és népénekmagyarománnyal a fontosságára ügyelt.⁵ A változtatásokkal és a múlt anyagának beépítésével nem külső eszmeáramlatok ellensúlyozására, hanem (jól követhetően) az észlelt gondok orvoslására, a hitbéli ismeretek növelésére és művészi élmények nyújtására törekedtek.

Imakönyveink elején a keresztény tudományt összefoglaló *Miatyánk*, *Üdvözlégy* és *Hiszkegy*-magyarazatok egyre gyakrabban, egyre átgondoltabban (az ima-jelleget megtartva) vannak jelen. Korábbi imakönyvekben (Pázmányéban is) megvoltak már ezen alapimádságok magyarazatai, de inkább olvasmány, előimádkozó által felolvasandó ima formájában. Az 1770-es években Európa-szerte gyakori ez az ima-jelleget megtartó rövid szövegmagyarazás. Knapp Éva egy VI. Piusz pápát szerzőként feltüntető imakönyvről (annak változatairól, fordításairól) írt alapos tanulmányt.⁶ Bizonyára azt is lehet majd adatolni, hogyan kapcsolódott ezen imakönyv az 1775-től regnáló VI. Piusz pápa személyéhez. A kötet a pápa 1782. évi bécsi látogatása után megütrtté, Magyarországon tiltottá vált, de ez nem érintette az imakönyv elején szereplő, az imakönyvnek mintegy felét kitevő ima- és népénekmagyarazatokat. Vajda Sámuel tihanyi apát fordításában a magyarul megjelent imakönyv (Pest, 1784) terjesztését leállította a cenzúra,⁷ ám a Séllyei Nagy Ignác-összeállította *Énekek könyvében* (Pest, 1785) a kötet alapimádságait ugyanezen fordításban „Mindennapi imádságoknak Hatodik Piusz Romai Pápatul kiadatott magyarazattya” „részcímmel” olvashatjuk, az elején a Vajda Sámuelnél is szereplő pápai, imádkozásra buzdító intéssel:⁸

⁴ SZELESTEI N. László, *Séllyei Nagy Ignác püspöksége: (Tanulmányok és források)*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2020 Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 27).

⁵ Vö. *Minden Társaságok Anyjának, aza az Egeri Püspökségben Fel Állítatott Oltári Szentség Főtársaságának Könyvecskéje, melyben foglaltnak a' bútsúk, regulák és a mindennapi ajtatosságoknak gyakorlásira alkalmazott imádságok és énekek*, Eger, Püsp. Oskola, 1769³. Újabb, bővített (meg nem jelent) kiadásra előkészített változat: Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, Ms 0020: A bővítésben jól tetten érhetőek az előző század lelkeségi kötetének az egeri nyomdában újabb kiadásokban megjelentetett részletei.

⁶ KNAPP Éva, *VI. Piusz pápa imádságos könyve – magyarul és Magyarországon* = K. É., *Librum evolvo: Eszme- és könyvtörténeti tanulmányok a 16–20. századból*, Budapest, reciti, 2017, 67–106.

⁷ Uo., 78–79.

⁸ *Énekek könyve szükséges litániákkal és imádságokkal a' Magyar Keresztény Katolika Anyaszentegyház szolgálatjára Székes Fejérvári Püspökségben*, összeáll. [SÉLLYEI NAGY Ignác], Pest, Landerer, 1785, 289–314. (A továbbiakban: *Énekek könyve*.) A kötet verseinek szerzőit a szakirodalom a Séllyei Nagy Ignáccal kapcsolatba került egyházi személyek között keresi, de Vajda Sámuellel való kapcsolatáról eddig nem találtam konkrét adatot.

Édes Juhocskáim!

Buzgón gyakoroljátok ezen imádságokat, és tapasztalva érezni fogjátok, hogy ekképpen megmagyaráztatott egy Mi Atyánk imádság, több lelki vigasztalást, érdemet, és malasztot szerez néktek az Istennél, mint sem eddiglen-szerzett vala ezereknek ímmel-ámmal való szapora elmondása.

Az imádságok tengeréből jól átgondolt szerkezetével, a kérések konkretizálásával és érzelmi töltettel emelkednek ki ezek az imák. Nem véletlen, hogy Séllyei Nagy Ignác, aki jó irodalmi érzékkel rendelkezett, 1785 előtti imamagyarázatait kicserélte ezekkel, és az 1789. évi imakönyvében is ezeket olvashatjuk.⁹ A *Miatyánk magyarázatának* egy cikkelyt idézem:

A mi mindennapi kenyereinket adjad nekünk ma. Gondviselő édes Atyám! ki engemet ezideiglen nagy kegyességgel tartottál és tápláltál, ma is még hozzád járulok, és gyermeki bizodalommal kiáltok: A' mi mindennapi kenyereinket adjad nekünk ma. Nem kívánok bővséget, hanem csak azt kérem, a' mi rendem- s állapotomhoz képest szükséges nékem. Mint-hogy pedig nemcsak kenyérral él az ember, adjad nékem a léleknek kenyérét is, a te Isteni igédet, mely a te szájadból származik. Akarom mondani: Keríts kezemre olyan idvösséges könyveket; küldj olyan buzgó Papokat és Lelki Atyákat, kik a Katolika Anyaszentegyháznak józan tanúságait és az örök igazságokat lelkesen s hathatósan előmbe terjesszék. Mindeneknek felötte pedig könyörgök, Uram, azért a kenyérrét, melyről mondja a te szent Fijad: A kenyér, melyet én adandok, az én testem. Adj malasztot, hogy ezt a mennyei Kenyeret a szent áldozatban eleven hittel, erős reménységgel, gyulladozó szeretettel, buzgó kívánsággal, mélységes alázatossággal és tiszta szívvel vehessem hozzámm mind éltemben, mind pedig halálamnak napján.

Séllyei Nagy Ignác az alapimák e magyarázatos változatát a pap nélküli közösségeknek is elmondásra ajánlotta:

Ezen imádságokat, a' hol más Isteni szolgálat nélkül vannak a hivek, mondják imádkozó helyeken gyakortább együtt, közüllök a' ki olvasni tud előre mondván fönn szóval, hogy a' mint tőlük ki telhetik, akképpen ditsérjek, és ditsöitsék a' Felséges Úr Istent; kinek Aldás, és Fényesség, és böltsesség, hála adás, tisztelet, erő, és erősség örökkön örökke. Amen.

⁹ [SÉLLYEI NAGY Ignác], *A' kereszténynek ájtatossága és hitbéli tanúsága, melyben rövideden meg-magyaráztatik minden, a' mi az idvösségre szükséges*, Pozsony, Landerer, 1789, 131–155.

Ugyancsak tanító célzatú, hagyományos imádságnak tekinthető a hit-reményszeretet indulatainak serkentése, melyhez XIII. Benedek pápa 1728-ban búcsút engedélyezett, (XIV. Benedek pápa ezt 1756-ban megerősítette). Az ima rövid változatát (búcsúengedélyezés feltüntetése nélkül) olvashatjuk a Séllyei Nagy Ignác által kiadott 1780-as és 1789. évi imakönyvekben is.¹⁰ Négy fő bekezdése: „Hiszek tebenned igaz, élő Istenem [...] – Bízom Uram a Te végzetetlen irgalmasságodban [...] – Szeretlek Téged, mindenek fölött... – Mivelhogy így szeretlek, édes Istenem [...]” Gyermekkoromban Szelestén, a szombathelyi egyházmegyében kéthetenként vasárnapi kismise előtt még imádkoztuk, én ott tanultam meg.¹¹ Helyenként még ma is hallhatjuk különböző vallásgyakorlatok, paraliturgikus események előtt.

A 18. század közepétől az imakönyvekben és énekeskönyvekben imák és énekek együtt szerepeltek. Az imakönyvekhez közeli, imákat, énekeket tartalmazó kiadványtípussá vált gyakran a katekizmus is, ennek változásairól is szót ejtek röviden.

Háromféle katekizmus volt használatban, Petrus Canisiusé, Roberto Bellarminóé és a század közepétől nagyon elterjedt Ignaz Parhameré. Amikor a bécsi kormányzat egységesítő szándékkal az ún. Felbinger-féle új katekizmust próbálta Magyarországon bevezetni, püspökeink nem fogadták el azt. A Parhamer-féle katekizmus tulajdonképpen Canisius katekizmusának *Kérdező könyvecskévé* alakítása és kátéversekkel bővítése.¹² A reformáció által különösen kedvelt, de katolikusoktól sem idegen kérdésfeleletek mellett kátéénekekkel segítette a keresztény tudomány elsajátítását, bőven található benne dallamra énekelhető versek. Séllyei Nagy Ignác *Énekek könyve* című kötetébe az itáliai missziózás talán legjelentősebb alakjának, Paolo Segnerinek *Lelki dicsérete* is belekerült, amely tulajdonképpen verses katekizmus, és ez másfél évtizeddel későbbi imakönyvében is megtalálható. A fordítás a népszerű *Mondj naponként és óránként* (*Omni die dic Mariae*) kezdetű ének dallamára énekelhető, a kötetet szerkesztő püspök körlevelében az iskolásoknak megtanulásra ajánlotta, megjegyezvén, hogy a kölcsönvett dallammal otthon, utakon és mezőkön is felhangozhat. Az *Énekek könyve* előszavából idézek:

¹⁰ [SÉLLYEI NAGY Ignác], *Az Oltáriszentséget szüntelen imádó ájtatos társaság a székes fehérvári püspökségben*, Pest, Royer, 1780, Bb3v–4v.

¹¹ Egy-egy változatának közös imádkozása ma sem ritka. A népszerű *Orgonabangók* című énekeskönyv az ima szövege után az alábbi megjegyzést fűzte: „Ki az isteni jószágoknak három főindulatát e jelen, vagy bármely más, e gerjedelmeket kimerítőleg magában foglaló mutatvány szerint, egyszer ájtatosan elimádkozza, az 7 évi és 7-szer 40 napi búcsút nyer; ki pedig azokat egy hónapon át naponként, vagy halálos óráján elmondja, a teljes búcsúban részesül, mely a megholt hívekre is alkalmazható. (XIV. Benedek pápa 1756. jan. 28-án.)” (Az idézetet a 11. kiadásból vettem: 1918, 29.)

¹² A magyarországi 18. századi katolikus katekizmusokról: SZENTIVÁNYI Dezső, *A katekizmus története Magyarországon: Canisius Szent Péter és a magyar katekizmus*, Budapest, Pray Rendtörténeti Munkaközösség, 1944 (Kiadványok Jezus Társasága magyarországi történetéhez, Tanulmányok, 36). A *Kérdő könyvecské*ről részletesen ebben a kötetben: 215–224.

Vajha a jobb szavú gyermekek, és főképpen az ájtatos asszonyi nép gyakorolnák ezen énekeket, s kellemetes zengedezéssel gyarapíttatni sörénykednék buzgóságát a híveknek. Nótáját könnyű fölhalálni akár-melyikének-is, ez kinek-kinek szabad választásában áll.” Azaz a többi énekhez azok ritmusa alapján lehet dallamot keresni.¹³

Az említett *Kérdő könyvecské*nek a 18. század második feléből 32 magyar nyelvű kiadását ismerjük. A kérdés-felelet formájú megfogalmazás mellett tanító jellegű énekei külön versekbe foglalják a katekizmus témaköreit: a hitnek 12 ágazatát, a hét szentséget, a *Tízparancsot*, *Ötparancsot*, *Miatyánkot*, *Üdvözlégyet*: ezután következnek a bűnökről, az irgalmasság cselekedeteiről és más tanító jellegű énekek.

Ludovico Antonio Muratori eszméitől is ösztönözve több imakönyvünk összeállítója törekedett arra, hogy minél jobban közelítse a hívek imádságait a pap által mondott miseszöveghez. A Sellyei Nagy Ignác fordította Muratori-mű (*A keresztény embernek valóságos ábítatosságáról*), mely először terjesztette országosan a magyar nyelvű szentmiseszöveget, 1763-ban az egri püspöki nyomdában, Eszterházy Károly püspök címere alatt jelent meg.¹⁴ Mivel az anyanyelv szerepének fokozatos és jelentős növekedésével már többször foglalkoztam,¹⁵ most csak néhány idézettel érzékeltetem, hogy korábban felmerült igények megvalósulását jelentette, hogy e mű nyomán egyre több imakönyvben jelent meg a szentmisének (benne a kánonnak is) anyanyelvű fordítása, lehetővé téve a jelenlét és a misehallgatás helyett az abban való részvételt. Sellyei Nagy Ignác püspökként kiadott általános imakönyvében a szentmiséről szóló és annak állandó szövegeinek fordítását 1789-ben újra közölte.

Az igény és a kíváncsi jelenlétéről Baranyi Pál így írt *Lelki paradicsom* (1700) című imakönyvében:

„A misehallgatásnak és kommunikálásnak gyümölcse többnyire attól függ, hogy miképpen járulsz hozzá. Ha azért, mintegy szokásból, némi közönséges imádságocskákat mondasz mise alatt, avagy communio előtt és utána is, kevés gyümölcsöt és lelki vigasztalást vészel abból.”¹⁶

¹³ Az *Énekek könyve* tartalmáról bővebben: Sellyei Nagy Ignác püspöksége, 4. j. i. m.

¹⁴ *Laminus Britaniusnak, vagy MURATORIUS Lajos Antalnak [...] a keresztény embernek valóságos ábítatosságáról költi munkája*, [ford. SÉLLYEI NAGY Ignác], Eger, Bauer, 1763.

¹⁵ Vö. SZELESTEI N. László, *A szentmise a 17–18. századi Magyarországon = Eucharisztia és Úrvacsora a 16–18. századi Magyarországon*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018, (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 21), 279–286.

¹⁶ BARANYI Pál, *Lelki paradicsom*, Nagyszombat, 1700, Sss/r.

A szentmisén résztvevők közös imáiban és énekeiben is eltolódást figyelhetünk meg annak érdekében, hogy a szertartások és éneklés, imádkozás minél inkább összhangban legyen.

Isten előtt is sokkal kellemetesebb a Krisztusnak keserves szenvedéséről, haláláról, vagy szentséges életéről elmélkedni, hogyesem bujdosó elmével az olvasót vagy más imádságokat is elmondani.¹⁷

A 18. század utolsó évtizedében már magyar nyelven is elérhetővé váltak a szentmisének állandó, sőt vásár- és ünnepnapokra szóló változó szövegei is, rövid homíliákkal együtt. Az először az 1790-es években, három kötetben (*De sanctis, De tempore, Imádságos könyv*) kiadott, később csak „Goffine”-ként emlegetett munka szövegfordításokkal és magyarázatokkal segítette, „hogy a deáktalan nép maga nyelven is az áldozó pappal annál kellemetesebben bémutathassa Isten Ő Szent Felségének az ő lelki áldozatját...”¹⁸

Az énekeskönyvekben a 17. század utolsó harmadától jelentek meg a mise állandó részeihez készült énekek a *Cantus catholici* 1674. évi kiadásában, Kájoni János *Cantionale catholicum*-ában (1676), Náray György *Lyra coelestis*-ében (1695),¹⁹ a 18. század közepétől pedig gyakran végigkísérték a szentmisét: *Jertek keresztény lelkek..., Ím arcunkra borulunk...*²⁰ Séllyei Nagy Ignác az *Énekek könyve* összeállításakor nagy szerepet szánt az ún. evangéliumi énekeknek, amelyek a vásár- és ünnepnap evangéliumi szakaszok verseibe foglalásai a hitbéli ismeretek gyarapítása érdekében. Az énekszerzők között találhatjuk Ányos Pál pálos szerzetest, jeles költőnket.

Séllyei Nagy Ignác egyházmegyéje arculatának kialakítását, a hívek áhítati könyvekkel való ellátását személyesen intézte. Új énektípusokkal próbálkozott. A Bécsből erőltetett racionalista irányzatú ima- és énekszövegeket nem szerette, püspöki joghatóságánál fogva felügyelte, hogy mi történik egyházmegyéjében.

Eszterházy Károly régi és nagyon nagy kiterjedésű egyházmegyéjében a múltra támaszkodó egyházi énekreformot éneklőkanonokjára, Szentmihályi Mihályra

¹⁷ Gregorius RIPPEL, *Anyaszent-egyháznak ceremoniai és szertartási*, ford. SZENT-ILLÓNAY József, Nagyszombat, 1754, 189. (A művet 1779-ben Egerben is kinyomtatták.)

¹⁸ Leonhard GOFFINE, *Apostoli és evangéliumi tudományra oktató könyv, I–II*, ford. CSÁNKI Gábor, Pest, Trattner, 1790–1793. (Újabb kiadás: 1822–1823); *Keresztény embernek mindennapi kézi eszköze, vagyis [...] GOFFINE úrnak [...] oktató könyvének harmadik része. Imádságos-könyv*, ford. CSÁNKY Gábor kegyes iskolabéli pap, Kolosvárat, Hochmeister Márton, 1798.

¹⁹ PAPP Ágnes, *A mise állandó énekei magyarul az 1674-es Cantus catholiciben = Népénekek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon*, szerk. SZÁDOCZKI Vera, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 16), 111–130.

²⁰ WATZATKA Ágnes, *A Mária Teréziához kapcsolódó egyháziénekek-reform, III: Reforménekek a magyarországi énekgyakorlatban*, Magyar Egyházzene, 22, 2014/2015, 292–293.

bízta. Meghagyta, hogy az énekeskönyv összeállításakor ne csak a gyönyörködésre ügyeljenek, hanem a szövegek hitelveknek megfelelőségére, tanító funkciójára is.²¹ Nagy Ferenc törökszentmiklósi plébános több kiadást megért katekizmusát szintén Eszterházy Károly egri püspök kérésére állította össze. A szentmisét hét cikkelyben tárgyalja, annak minden eseményét, egész „ceremóniáját” megmagyarázza. Ajánlásában így írt: egybeszedetésnél „sem az újságokon nem kapkodtam, sem pedig ama mesterséges ékesen szollásnak, és éles ráspolylyal megpallérozott tzifra s tzikornyás magyarságnak módgyát nem vadásztam, hanem alacsony elmémnek tsekély volta szerint együgyű pennával, és közönséges szókkal írtam, inkább vigyázzván arra, hogy Mit? nem pedig: melly ékessen írjak.”²²

A hívek közös, főleg társasági alkalmain gyakori imádság a középkor vége óta létező és egyre többféle kisofficium. Séllyei Nagy Ignác hívei kezébe adta a szentmise anyanyelvű szövegét, sőt a zsolozsma egyhetes változatát is elkészítette: benne magyarul a 150 zsolttárral, az olvasmányokat pedig *Szent Lukács evangéliuma* és az *Apostolok cselekedetei* fejezeteinek arányos elosztása adta. Arról nincs adatom, hogy milyen megfontolásból állította össze a püspök e magyar nyelvű zsolozsmáskönyvet. Feltehető, buzgóbb hívek csoportjai számára készítette, hogy azok az egyház hivatalos imájának is részesei lehessenek.²³ A székesfehérvári Oltáriszentség-társulat kézikönyvében 1780-ban már közzétette azokat az ima-könyörgéseket, amelyek a ránk maradt magyar zsolozsmáskönyvben szerepelnek.²⁴

Külön kiemelendő a 18. században megszaporodó egyházi társulatok nagy száma. Az Oltáriszentség tiszteletének fokozásával együtt az egyén szociális érzékének javítását is célul tűzték ki az országszerte megalakult Oltáriszentség társulatok. Az egri és a székesfehérvári társulatnak tagjává vált az uralkodó is.²⁵ A társulatok hagyományos imaalkalmi (litánia, körmenet, rózsafüzér, negyven órás szentsegímdadás, imanyolcadok, imakilencedek) mellett az egyházmegyét behálózó társulatokban örökimádás is folyt. Komoly, tudatot alakító szerepükre II. József általi

²¹ Vö. SZELESTEI N. László, *Egyházi énekeskönyveink reformja 1800 körül = Nyelv, lelkeség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla és mások, Kolozsvár, Bolyai Társaság – Egyetemi Műhely Kiadó, 2013, 249–257.

²² NAGY Ferentz, *Az egy igaz és boldogító hitnek elei*, Eger, 1767.

²³ SZELESTEI N. László, *Magyar nyelvű zsolozsmáskötet = Séllyei Nagy Ignác püspöksége*, 4. j. i. m., 51–56. és szövegközlés: 109–129.

²⁴ *Uo.*, a szövegközlésnél.

²⁵ Az egri *Oltáriszentség Társulat Albuma*. Főegyházmegyei Könyvtár, Ms 2056. Az uralkodó, Mária Terézia és családja pergenra festett képmását és jelmondatát aláírták. Tagnévsor: 1757–1803. – Az uralkodó székesfehérvári társulati tagságáról: SZILÁRDFY Zoltán, *Mária Terézia Eucharistia-kultuszának emlékei Magyarországon*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, Regnum, 2005/1–2, 5–40.

felosztásuk után is lehetett hivatkozni. Szerdahelyi Gábor *Különféle ájtatos imádságok* című kötetében így írt: „ha elszéjvedve is, egyes imádsággal, egy dolgot fogunk kérni az Istentől”.²⁶

A vizsgált területen Séllyei Nagy Ignác és Eszterházy Károly is joghatóságának megfelelően cselekedett. Mindketten a katolikus megújulást szorgalmazták. Az üres külsőségek elvetésével a hagyományok értékes elemeit megtartották, ellenőrizték a hívekhez jutó hittartalmakat. Ügyeltek a méltó köntösre, a magyar nyelv szépségére. (Fentebb nem esett szó róla, de érdemes volna tüzetesebben bemutatni, hogyan gondoskodtak az egyházmegyéjük területén élő, jelentős számú nem magyar anyanyelvű híveikről.) A püspökök jól használták ki az új lehetőségeket, főleg a társulatok teremtette közösségi alkalmakat. Nagy odafigyelésük, a megújulási irányok kijelölése és szorgalmazása védekezést jelentett külső racionalista áramlatok ellen is, ugyanakkor a vizsgált két püspök esetében mindenképpen el kell mondanom, hogy tevékenységük mozgató rugói tanítói és papi funkciójukból ered, és nem külső eszmearamlatok, hatások elleni fellépés eredménye. Ezzel talán kellően indokoltam azt is, hogy miért kerülendők a sematikus jelzők, a két püspök esetében a „konzervatív” jelző.

²⁶ SZERDAHELYI Gábor, *Külömb-féle ájtatos imádságok*, Vác, 1796, *9.

A boldog halál életalakító szerepe 18. századi elmélkedésekben

Régóta foglalkoztat a kérdés: múltunkban (személyes életemben is) a kereszténység normái sok negatív emóciót keltettek: a hittartalmak közvetítési módjai a közelmúltig félelmeket erősítettek, jóval erőteljesebbek voltak, mint az öröm és vágyakozás hangjai. Környezetemben is sokan így vélekednek, irodalmi tanulmányaim szintén ezt erősítik. Közös tapasztalatunk, hogy a pokol képe sokkal plasztikusabban jelenik meg az irodalomban és a művészetekben, mint a mennyországé. A kora újkor pokolképzeteit (elsősorban franciaországi prédikációkra támaszkodva) Georges Minois *A pokol története* című kötetében ecsetelte.¹ Milyen a 18. században Magyarországon nyomtatott elmélkedésekben a halál magatartás- és életalakító szerepe? Az életről és halálról, a túlvilágról való elmélkedésekben jelen van-e a haláltól, a pokoltól, annak borzalmaitól való félelem, vagy többnyire a cím tartalma szerinti boldog halál képét rajzolják olvasóik elé? Protestáns kiadványokat alább csak az összehasonlítás érdekében veszek szemügyre, érintettség révén elsősorban katolikus elmélkedések érdekelnek. Természetesen kíváncsi vagyok a megformáltság módjaira is.

A barokk korban központi helyen álló négy végső dolog (halál, ítélet, pokol, mennyország) közül az élet és halál egymásra vonatkoztatva szerepel. Most azt a képet mutatom be, amelyet az elmélkedésekben találok; teológiai traktátusok, továbbá a halál-téma irodalmi és vele érintkező művészeti megjelenéseinek vizsgálatát mellőzöm.² A témával foglalkozó prédikációkkal, imádságokkal, költészeti emlékekkel sem foglalkozom. Elsősorban azokat az elmélkedéseket vallatom, amelyek (ismételt kiadásuk és terjesztési gyakorlatuk révén) a 18. században nagyobb példányszámban keltek el. Lehetőség szerint figyelem a kiadványok azon sajátosságait, amelyek a korabeli terjesztési gyakorlatról árulkodnak.

Első lépésként felsorolom a tanulmányozott forrásokat. Mivel a 18. század elején még mindenképpen számolnunk kell a 17. század végén közzétett azonos témájú kötetekkel (esetenként új kiadásai a tárgyalt korszakba esnek), a jelentősebbnek ítélteteket szintén felsorolom. Bár nem törekedtem teljességre, de a merítés túl nagyra sikerült, ezért néhány kiadványra szűkítem vizsgálódásomat.

¹ Georges MINOIS, *A pokol története*, ford. SUJTÓ László, Budapest, Atlantisz, 2012, 355–482.

² Vö. KNAPP ÉVA, TÜSKÉS GÁBOR, *A halál motívuma a magyarországi irodalmi emblematikában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 113, 2009/2, 131–163.

A kutatásba bevont művek, azok első magyarországi kiadásának, illetve az első magyar nyelvű fordításának időrendjében:

ÁGOSTON Péter ford. *Mennyei dicsőség, avagy az udvözült szentek örökké megmaradando boldogságok, és helyek*, Nagyszombat, 1674. – A fordított mű: Roberto BELLARMINO, *De aeterna felicitate*.

Egy mű három fordítása: Giovanni BONA, *Manuductio ad coelum*. – Latin nyelvű magyarországi kiadások: Claudiopoli, 1703; Nagyszombat 1720 (tízisekkel: Nagyszombat 1732, 1735, 1741, Kolozsvár 1738).

TARNÓCZY István ford. *Menyben vezető Kalauz, mely magában foglalja a' szent atyáknak és a' régi philosophusok tetzésének veleit*, Nagyszombat, 1675, 1720. [Az utóbbi kiadás címe: *Menybe vezető kalauz...*]

[ref.] **HUSZTI István ford.** *Az égren kézen fogva vezető kalauz, mely a' szent atyáknak, és a' böltségnak régi szeretőinek reguláinak velejét foglalja-bé*, Debrecen – Lócse, 1705.

SEBE Mihály Ignác ford. *Az égben kézen fogva való vezetés, magában foglalván a Sz. Atyák, és régi böltsék írásainak velejét*, Pest, Eitzenberger, 1773.

TARNÓCZY István ford. *Nagy mesterség a jó élet*, Nagyszombat, 1680. – A fordított mű: Roberto BELLARMINO, *De arte bene moriendi* (Latin nyelvű magyarországi kiadás a 18. században: Eger, 1781.)

TARNÓCZY István, *Holtig való barátság, avagy mi módon kellésék a' beteg és balátra vált embert, avagy megszententziázott bűnöst segíteni*, Nagyszombat, 1680 k., 1695, 1707, 1722, 1735, 1741, 1754, 1773; Kolozsvár 1689, 1769; Eger 1771; Buda 1817.

Henricus BALDE, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi et moriendi*, Tyrnaviae, 1697, 1711, 1721, 1725, 1728, [1736 előtt], 1737, 1742, 1743, 1745, 1746, 1752; Claudiopoli, 1729, 1735, [–], 1738, 1739, 1741; Cassoviae, 1733; Agriae, 1775.

[ev.] **ÁCS Mihály**, *Boldog halal szekere, melyet az idvösséges halált kívánó emberek kedvéjért, maga az Ur JESUS elkészítet, és az halálnak elől járó követivel s-késérő seregivel edgyütt az ő Irásából szedegetet*, Straßburg, 1702; Lócse, 1708; Jena [Kószeg], 1751; Nagyenyed, 1771.

OZOLYI Flórián ford. *Lelki iskola és a jó halálnak mestersége, melyben minden keresztény tanittatik gonosztól el-távozni, és jót cselekedni, hogy jó halállal, boldog ki mulással életét végezhesse, és menyországban az örök életet el-nyerhesse*, Pozsony, 1722; Eger, 1776. – A fordított mű: [HILARIUS a S. ANASTASIO (Anastasius VOUCHET)], *Archimedes Christianus, sive speculum tripartitum [...] unde, methodo perfacili impedita, incitamenta, adjumenta, ad artem bene, beateque moriendi, rectius addiscendam [...] repraesentantur*, Viennae, Cosmerovius, 1652.

RUSVAI Lőrinc ford. *Örök élet napja, a' boldog halál órája*, Eger, 1756, 1757 (új szeddéssel), 1782; Kolozsvár, 1789. – A fordított mű: Giuseppe Maria PROLA, *Dies verae vitae consecratus praeparationi ad sanctam mortem* (fordítás olaszból), Cassovia, 1740. (Liber gradualisként is terjesztették.)

[ref.] **SZIGETI György ford.** *Jó életnek és jó halálnak mestersége, a melyet irt frantzia nyelven Pictét Benedek, Győr, 1786.*

HERMOLAUS [MORÉ György], *Boldog halálra el-készítő Imádságok, 's Oktatások*, Bétsben, 1789.

A kiemelt és részletesebben tárgyalt művek tárgyalása előtt néhány szót ejtek azokról, amelyeket a felsoroltak közül is háttérben hagyok. Tarnóczy István műveit 2015-ben kiadott doktori disszertációjában alaposan elemezte Kónya Franciska, a Giovanni Bona-fordítást (*Menyben vezető Kalauz*) összehasonlította a református Huszti István fordításával (*Az égke kézen fogva vezető kalauz*).³ A művet újra lefordította és kiadta Sebe Mihály Ignác (Pest, 1773). Sebe előljáró beszédében „Az Forditonak, s-Ki nyomtatójának hozzá kapsóltt ajánlása” szerint nem ismerte egyik előző fordítást sem: „most először Magyarra fordítatott”. Elgondolkodtató, hogy a borsodi alispán leírhatta ezt. Mindenesetre a latin változathoz a mű elterjedtsége révén, talán tanulmányai idejében mint társulati ajándékkönyvhöz, hozzájutott. Tömören összefoglalta az elmékedésekben megfogalmazott tanítást is: „ez az egy lévén útja az életnek; és ez az egy, az Igazak Bóltssége: Hogy egész életünkben, meg-halni tanuljunk.” Ágoston Péter Bellarmino-fordításáról (*Mennyei boldogság*) egy évtizede lelkiségtörténeti konferenciánkon beszéltem.⁴

Az evangélikus **Ács Mihály** (1631–1708) műve (*Boldog halál szekere*) segíti olvasóját, hogy a *Boldog halál szekere*nek utasává válhasson. Nem fenyeget, nem ír le paradicsomi állapotokat. Az első részben hosszasan beszél a halált megelőző kövekről (szerencsétlenség, betegség és vénység). A második és harmadik rész rövidebb. Azzal foglalkozik, hogy mi biztosítja a mű központi helyén lévő szekér épségét és szépségét. A szekér épségéhez kellene a jó kerekek (igaz hit; Jézus szenvedésének helyes emlékezete; a feltámadás reménysége; a meghaló ember buzgó könyörgése), az erős tengelyek (igaz hit; békességes tűrés; az isteni segítségben való bizalom; az igaz hitben való állhatatosság); a biztos rúd pedig Istennek idvösségünk felől való esküvéssel tett igaz ígérete). A szépséget, a legfőbb dísz a jó útitárs, az

³ KÓNYA Franciska, *Tarnóczy István és a kora újkeori meditációs irodalom*, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2015 (Doktori dolgozatok, 13).

⁴ SZELESTEI N. László, *Roberto Bellarmino Mennyországja Ágoston Péter fordításában (1674) = Menny és pokol a barokk keiri ember életében*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 7), 355–362.

Úr Jézus jelenti, aki mutatja az utat. A harmadik részben a szekér után járó emberekéről, a halottak helyes siratásáról van szó, többnyire verses sorokkal: beszélgetésmintákat kapunk a halottakról és a halottak is megszólalnak (amint a korszak temetési verseiben).

A mű tulajdonképpen rendhagyó módon megírt katekizmus. A 18. században négyszer adták ki. Szerzője nem törekedett sem az elretentés, sem a csalogatás irodalmi eszközeinek alkalmazására. Olvasmányos mondanóját mindig bibliai idézetekkel támasztja alá, azokat latinul is közli, megadja lelőhelyüket, ami azonban a jó stílusú, arányos mondatokat alkalmazó elbeszélést töredezetté teszi. Gyakran alkalmaz példázatokat, forrásjelzés nélkül. A *Kegyves Olvasóhoz* címzett ajánlásában így fogalmazta meg műve katekizmus-jellegét:

[...] ez fő titulus alatt, Boldog halál szekere, az egész keresztény hűtnek artikulusi befoglaltatnak; holott, föltaláod itten az Isten Igéjének hatalmát, a Szentháromságnak bizonyos voltát, az Atyaistennek szerelmét, a Krisztusnak érdemét, a Szentlélek Istennek erejét, a bűnnek utálatosságát, a Törvénynek vádolását, a mi megigazulásunknak, nem cselekedetünkben, hanem egyedül csak a Krisztus érdemének nekünk tulajdonításából való létét. Az elesteknek kegyelemben való bevétele, a szent Szakramentumoknak idvösséges gyümölcsét, etc etc. Föltaláod itten ezen kívül az emberi életnek külömb-külobmféle sorsát, szerencsés és szerencsétlen állapotját, mindazonáltal mindeneknek, Istennek bölcs tanácsából és jóra fordító szent akaratóból való létele; megemlékeztet utoljára amaz Krisztus édességes mondasáru Matth. 11, 18. Jövetek énhozzám mindnyájan etc etc. Én meg nyugodtlak titeket etc. etc. Menj tehát Kegyves Olvasó ez szívesen hívó Úr Jézushoz, és így minden kétség kívül nyugodalmat lősz önála, mind ez életben 's mind pedig az örök dicsőségben, melyre segítjen maga az Úr Jézus mindnyájunkat a Boldog halál szekeren [...]⁵

A református **Szigeti György** fordítása (*Jó életnek és halálnak mestersége*, Bénédict Pictet genfi prédikátor művéből) formájában még jobban hasonlít a katekizmusához. Az élet és halál témakört kérdés-feleletek formájában járja körül, a 42 kérdés-felelet mindegyike után elmékedések és könyörgések nyugtatják a könyv olvasóját, úzik el a haláltól való félelmet.

Azt gondolnánk, hogy katolikusoknál az elmékedésekben is nagy szerepet játszanak a képzőművészeti emlékekben látható és prédikációkban olvasható négy

⁵ A *Boldog halál szekere* kép a modern irodalomban több szerzőnél előfordul. Például: Gárdonyi Géza egyik elbeszélésének a címe is: *Boldog halál szekere*.

végző dolgról szóló érzelmi ráhatások (félelemkeltés vagy a mennyek utáni vágyódás élesztgetése). A felsorolt művek közül csak a 17. században írtakban találkozunk ezzel, ám ott sem áll központi helyen. Ilyen például Henricus Balde alább részletesen tárgyalt, a keresztény hitigazságokat bemutató műve. Még korábbi szerzőtől, Roberto Bellarminótól fordított Ágoston Péter és Tarnóczy István. Tarnóczynál (*Nagy mesterség a jó élet*) ezt olvashatjuk: „elfogynak itt az én szavaim, mikor azt akarom magyarázni, amit elmémben gondolok.”⁶ Ágoston Péter fordításához (*Mennyei dicsőség*) így írt könyvajánlásában:

Ó boldog Isten, minémű helynek kell annak lenni, melyben annyi számálmáthatatlan lelkek, megváltozhatatlan szépségben ezerszer nagyobb fényességben a napnál lesznek. Bizony ha abba, bárcsak legkisebbik ablakján is, ember betekinethetne, ha szinte az Istent ő magát is, és az ő szenteit, nem látná is, mindazáltal mind ételről, mind italról örökké elfeledkeznek, és ez világi gyönyörűséget, épületeket, gazdagságokat, Uraságokat hangyák fészkeinek mondaná [...]⁷

A mennyország kóstolgotása, annak szépségének leírása a barokk kori katolikus szerzők tollán röviden másutt is előfordul, főleg bibliai idézetekkel támogatva. Ha az örök boldogság a téma, a vágyódás felkeltése a cél. A moralizáló, életútalakítást célzó elmékedésekben a 18. században már a fenyegető hangnem (főleg a pokoli kínok részletező leírása) egyre ritkább. Úgy tűnik, az elmékedés műfaja ekkor már nem bírta el a szenvedések leírását, a jó útra, a mennybe vezető útra terelgetés elérését nem fenyegetésekkel, hanem a kijelölt bibliai út felvázolásával tárták az olvasók elé. A helyes életút alakításának bemutatása fontosabb volt, mint a kárhozat képével való elijesztés. A túlvilág konkrét leírásai fokozatosan kiszorultak az ekkor keletkezett művekből. Természetesen a keresztény követelmények jelen vannak, akár parancsok, tiltások formájában is, de ezekből a művekből nem a félelem által való jó útra térítés, jó úton tartás árad, amely még a 20. század közepén is belém ivódhatott a katekizmusból, prédikációkból, egyéb irodalmi és művészeti emlékekből. Ezzel mintegy párhuzamos jelenség a 18. században, ahogy a penitenciális missziózás látványosságra, érzelmi ráhatásokra épülő gyakorlata helyett a kateketizáló missziók kerültek előtérbe.⁸

⁶ TARNÓCZY, ford., *Nagy mesterség a jó élet*, p. 251.

⁷ ÁGOSTON, ford., *Mennyei dicsőség*, (4r.

⁸ Vö. *A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon = Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiesség alakulásában*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiesség Kutatócsoport – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Budapest, 2020, (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiességtörténeti tanulmányok, 28), 127–137; ebben a kötetben: 215–224.

Henricus Balde (1619–1690, belga jezsuita) *Veritates Christianae* című műve a katolikus hitről ad alapos áttekintést, a címben megadott magyarázat szerint: a jó élet, a jó halál érdekében. Bőséges benne a halál és élet kérdéséről, bűnökről és erényekről szóló tanítás. Az 56–61. fejezetekben az utolsó ítéletről, a pokolbeli szenvedések fajtáiról, azok örökkévalóságáról olvashatunk, félelmet keltő képekkel is. A 62. fejezetről a lélek mennybe juthatásának a lehetőségeit sorolja, bőséges idézetekkel, konkretizálva hívek, majd egyháziak számára az irgalmasság testi és lelki cselekedeteit, a tökéletesedés útját. Az utolsó (85.), terjedelmes fejezetben az ellenség szeretetére tanít. A kötetet az iskolázott hívek körében is terjesztették.⁹

Az Európa-szerte elterjedt mű a jezsuitáknál gyakran szerepelt vallási társulatok ajándékkönyveként, rendszeresen terjesztették graduális könyvként, téziseket, diák-orációkat csatoltak hozzá. Nagyszombatban 1711-ben, 1720-ban 1728-ban nyomtatták ki a művet, Kolozsvárott 1729-ben, Egerben 1775-ben. Magyar nyelvre tudtom szerint nem fordították le. A Petrik-féle bibliográfia e művet több mint három tucat kiadással szerepelteti. A kinyomtatás és a kiadás közötti nagy eltérés magyarázatot igényel.

A 18. században gyakran előfordult, hogy egy nyomda nagy példányszámban tett közzé olyan művet, amelyet terjesztendőnek és eladhatónak vélt. A raktáron maradt példányokat különféle vizsgák alkalmából néhány lapos tézisek kíséretében tudták terjeszteni. A tézisek hozzáadása történhetett az eredeti címlap meghagyásával, de legtöbbször új címlapot nyomtattak a mű elé, amely feltüntette a vizsga adatait, a vizsga idejével együtt, de más módjai is voltak a tézisek jelölésének.¹⁰ A kinyomtatás évében, vagy később társulati ajándékkönyvként is terjesztették ezeket a köteteket. Ezt a társulati könyvnek kiadott mű eredeti, vagy új címlapjáról tudjuk meg. Nemzeti bibliográfiánk, a kiadás tényére figyelve a vizsga vagy az ajándékozás időpontját tünteti fel a raktáron talált művek terjedelmes graduális könyvekké válásáról, így kerül egy korábban kinyomtatott mű jóval több évszámmal a bibliográfiába, mint a kinyomtatás ténye.

A *Veritates Christianae* könnyen hozzáférhető példányainak kézbevétele alapján felállítottam ezek kiadási sorrendjét. Balról feltüntetve a nyomtatás tényleges időpontja, kissé beljebb kezdve a későbbi terjesztés ideje, helye és változatai.

⁹ Knapp Éva vallásos társulatokat tárgyaló monográfiájában Balde *Veritates Christianae* című művének 15 kiadását említi, ebből egy-egy a besztercebányai, illetve az egri Mária látogatása-társulat ajándékkönyve. (KNAPP Éva, *Pietás és literarúra: Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, Budapest, Universitas, 2001, 70, 190, 196.) – Balde művének újabban feltárt terjesztési változatai között további három társulati ajándékkönyv szerepel.

¹⁰ KOMJÁTHY Miklósné, *Libri graduales*, Budapest, 1974, kézirat; BÁNÁTI Istvánné, *Példagyűjtemény a régi könyvek leírásához, különös tekintettel a latin nyelvű művekre, tézisekre*, Budapest, 2003.

- 1697[?], Nagyszombat, (RMK II 1889). Példányt nem sikerült látnom. Az OSzK-ban ezen a jelzeten 1720-ban kinyomtatott címlap nélküli példány van. Szabó Károly az évet az általa egyedüli lelőhelyként jelzett Szentantali franc. zárda példányáról írhattata le. A megadott terjedelem: 291, [11] p., 12r.
- 1711, Nagyszombat, (RMK II 2420). *Veritates christianae, quae modum exhibent bene vivendi et bene moriendi*, Tyrnaviae, Acad., [6], 288, [12] p., 12r.
Az OSzK-ban két példány található, A és B variáns.
- 1720, Nagyszombat, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi et bene moriendi*, Tyrnaviae, Acad., [6], 7–291, [10] p., 13 cm. (Példány: OSzK, 292.192)
- 1721, Nagyszombat, *Veritates Christianae* [...] devotis S. P. Ignatii cultoribus ab Inclyta Facultate Theologica oblatae dum deferente Georgio Raicsani [...] decano [...] Paulus de Bathyan [...] in Academica [...] basilica die prima devotionis Novendialis, seculari Sacrificio divo patriarchae Ignatio eiusque posteritati certum victoriarum augurium a pampelonensi casu ominaretur. [Tyrnaviae, Acad.], (1721), [6], 7–291, [10], 31 p., 13 cm. (A kötet végéhez kötve:) *Victoriae augurium Pampelona* quo Melior seculi sui Scipio suis, filiorumque palmis Divus Societatis Jesu Patriarcha et conditor Ignatius praelusit Anno 1521 cui Anno 1721. seculari altero [...] deferente [...] Georgio Raicsani [...] decano oratore Paulo de Bathyan [...] logices auditore Coll. C. G. R. H. Convictore. (Példány: OSzK, 316.851)
- 1725, Nagyszombat, *Veritates Christianae* munificentia [...] Martini Josephi Garday [...] Almae Congregationis B. V. Mariae Elisabeth Visitantis in Collegio Soc. Jesu Neosolii erectae [...] Sodalibus ejusdem congregationis in strenam oblatae, 1725. Tyrnaviae, Acad., [8], 7–291, [10] p., 13 cm. (Példány: OSzK, 309.785)
- 1725, Nagyszombat, *Veritates Christianae* [...] Almae Sodalitatis sub titulo Beatae Virginis Mariae sine labe originali conceptae in Academico Collegio S. J. Tyrnaviae erectae, et confirmatae Anno 1725, Tyrnaviae, Acad. 291 [10] p., 12r, 13 cm. (Példány: MTA, Theol. O. 739.)
- 1725, Nagyszombat, (1720-as címlapú példány elé kötve:) *Fortior ex casu D. Ignatius Loyola Soc. Jesu Fundator* [...] panegyrico celebratus, dum Inclyta Facultas Theologica Tyrnaviensis solennem tutelari suo Novendialem cultum auspicaretur deferente Joanne Baptista Praeschem [...] decano, oratore [...] Daniele Engelberg, Logices studioso, Semin. Mariano Szelepcsényiano Convictore, Tyrnaviae, Acad., 1725. [31], [6], 7–291, [10] p., 13 cm. (Példány: OSzK, 318.105–318.106)
- 1725, Nagyszombat, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi et bene moriendi* [...] recusae dum Inclyta Facultas Philosophica in Academico D. Joannis Baptistae Templo consvetis Tutelarem suum prosequeretur [...] deferente [...] Francisco Xav. Roys [...] decano, [...] oratore [...] Joanne Francisco Ignatio Földváry. Tyrnaviae, Acad., 1725, [30], [6], 7–291, [10], p. (A kiadvány előtt:) *Thaumaturgus Orientis Philosophus S. Franciscus* oratoria dictione celebratus, dum in Inclyta Facultas Philosophica in Academico D. Joannis Baptistae Templo [...] Tutelarem suum prosequeretur [...] deferente [...] Fra. Xav. Roys [...] decano, oratore Jo. Fr. Ignatio Földvary [...] Coll. Gen. Cleri Reg. Hung. Al., Tyrnaviae, Acad., 1725. (Példány: OSzK, 317.478–317.479)

- 1728, Nagyszombat, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi et bene moriendi* [8], 9–428, [6] p., 15 cm. (Példány: OSzK, 296.146)
- 1730, [Bécs?], *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi et bene moriendi [...] olim propositae, nunc in strenam oblatae* almae Sodalitati B. V. Mariae Elisabetham Visitantis in [...] Viennensi Societatis Jesu Seminario [...] Ignatii et Pancratii erectae et confirmatae, anno [...] 1730 [?], Tyrnaviae, (1729), Acad., [2], 428, [6] l. (A Petrik-féle bibliográfia a bécsi ferencesek könyvtárában jelez példányt.)
- 1733, Kassa, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi et bene moriendi [...] honori [...] Mathiae Gorliczki [...] dicatae, dum in [...] Universitate Cassoviensi Anno 1733. Mense Junio [...] conclusiones ex universa philosophia publice propugnaret Joan. Gorliczki [...] praeside Stephano Dzian. [S. l.], (1733), [8+6], 9–428, [6] p., 14 cm. (Példány: OSzK, 319.220)*
- [1736 (előtt?)], ?, *Pretiosissimus et vere aureus libellus [...] in quo Veritates Christianae ita clare [...] proponuntur ut cujusque [...] animum ad sectanda aeternae salutis proficua permovere possint*, Tyrnaviae, Acad., [4], 9–428, [6] p., 14 cm.
(A címlap verzóján ajánlással: Sodalit Mariane! Libellum tibi, recepto Sodalitatum more, pro Anno Munusculo offero [...] Alma Sodalitas Annunc. B. V. M. (A címlap utáni levél verzóján metszet: *Miraculosa Imago B. M. V. in Claudiopol. Templo S. I.* – J. M. Martin sc. Vien.¹¹ – Poss Ex Lib. B. Petri Apoc 1736. – Példány: OSzK, 323.665 ← Tod. 5409)
- [1736–1739] között, Nagyszombat, (*Veritates christianae...*) (A kiadvány előtt: *Sanctitudo Divi Ignatii de Lajola* in amore maxima panegyrica dictione proposita, dum Inclita Facultas Theologica in Academica [...] Basilica annuos Tutelari suo honores persolveret, deferente R. P. Josepho Früewirdt [...] decano [...], oratore Michaelae Claus [...] logices auditore [...], Tyrnaviae, Acad., [20+6], 9–428, 428, [6] pp., 14 cm. (Példány: OSzK, 321.691)
- 1737, Nagyszombat, *Veritates christianae, modum bene moriendi exhibentes [...] auditoribus oblatae dum assertiones [...] de Deo uno et Trino in conventu Tyrnaviensi [...] Anno 1737. [...] publice propugnarent Michael Kabarecz [...] Zoerardus Kovacsics [...] praeside Rajmundo Szent-Györgyi, Tyrnaviae, Leop. Berger, [10], 9–428, [6] p., 14 cm. (Példány: OSzK, 292.210)*
- 1742, Nagyszombat, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi, et bene moriendi [...] dum theses theologicas [...] in Universitate Tyrnaviensi [...] publice propugnaret [...] Joannes Török [...] praeside Francisco Craffheiden [...] auditoribus oblatae, Tyrnaviae, Acad, 1742, [14], 9–428, [6] p., 13 cm. (Példány: OSzK, 319.423)*
- 1745, Nagyszombat, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi et bene moriendi [...] dum conclusiones philosophicas in [...] Universitate Tyrnaviensi [...] Anno 1745. [...] publice propugnaret [...] Mathias Süleki, [...] praeside Michaelae Fodor, [10], 9–428, [6] p., 13 cm. (Példány: OSzK, 131.520)*
- 1746, Kassa, *Veritates Christianae, modum bene vivendi et bene moriendi [...] concinnatae, nunc d[ominis] Sodalibus Almae Sodalitatis Majoris sub titulo B[ea]tae M[ariae]*

¹¹ Ana DUMITRAN, HEGEDŰS Enikő, Vasile RUS, *Fecioarele înlăcrimate ale Transilvaniei: Preliminarii la o istorie ilustrată a toleranței religioase*, Alba Iulia, Altip, 2011, 79–72 (nr. 20). – Létezik olyan *Pretiosissimus...* című példány is, amely a nr. 28. metszetet tartalmazza. (Leírása uott, 166. jegyzetben.)

- V[irginis] Elisabeth[am] Visitantis, Cassoviae erectae ac confirmatae in strenam datae anno [...] 1746, Cassoviae (1746), Acad., 428, [6] l. (Példányt nem láttam.)
- 1752, Nagyszombat, *Veritates Christianae de modo bene vivendi* [...] dum conclusiones ex universa philosophia rationali [...] in Conventu Magno-Varadiensi [...] propugnandas susceperunt Bonaventura Ács, Franc. Petro, Antonius Hablik [...] Anno 1752. [...] praeside Franc. Muhoray [...] auditoribus oblatae. Tyrnaviae, Acad., 1752, [10], 9–428, [6] p., 13 cm (Példány: OSzK, 296.149)
- 1740, Bécs (l), [Etérő címmel, amelyet átvesz a nagyszombati tézisfüzet is.]
1743, Nagyszombat. *Liber vitae in schola mortis, seu Lectiones vitales in quibus traditur ars bene vivendi et sancte moriendi* [...] auditoribus oblatus, dum universam theologiam scholasticam [...] Tyrnaviae in aedibus Divo Josepho Sacris Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae Anno 1743. [...] publice propugnaret Paulus Kiran [...] praeside Gerardo Dónyi [...], [12], 328, [10] p., 21 cm. (OSzK, 307.390)
- 1735?, Kolozsvár [alappéldányt nem sikerült találnom.]
- 1735, Kolozsvár, *Philosophia Christiana de recta vivendi ratione*, dum in [...] Acad. Soc. Jesu Claud[opolis] positiones universae philosophiae publice propugnaret [...] Joannes Gall [...] praeside Georgio Daróczy [...] auditoribus oblata 1735. Mense Augusto + *Brevis tractatulus de dilectione inimicorum* + *Pius affectus ad Jesum Crucifixum, orantem pro suis inimicis: ex Meditat. P. Crasset S. J.*, Claudiopoli, Acad., (1735), [18, (címlap, ajánlás, tézisek)], 7–354, [5], 82, [2] p. 13 cm. (Példány: OSzK, 318.103)
- 1737, Kolozsvár, *Veritates Christianae quae modum exhibent bene vivendi, et bene moriendi*, clara [...] ad considerandum methodo propositae [...] dominis, sodalibus Beatae Mariae Virginis Elizabeth Visitantis in strenam oblatae Agriae anno 1737. + *Brevis tractatulus de dilectione inimicorum* + *Pius affectus ad Jesum Crucifixum, orantem pro suis inimicis: ex Meditat. P. Crasset S. J.* Claudiopoli, Acad., [1737], [16], 7–354, [5], 82, [2] p., 14 cm (Példány: OSzK, 324.029)
- 1738, Kolozsvár, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi, et moriendi*, dum in [...] Academia Claudiopolitana positiones universae philosophiae publice propugnaret [...] Ladislaus Barcsa [...] praeside Nicolao Janosi [...] auditoribus oblatae anno salutis 1738, Claudiopoli, Acad., [16], 7–354, [5], 82, [4] p., 14 cm. (Az ajánlás végén, p. [12]: *Effigies Claudiopolitanae Thaumaturgae Iconis B. M. V.* (alatta vers.)¹² (Példány: OSzK, 327.314)
- 1739, Kolozsvár. *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi et moriendi* [...] dum in Conventu S. P. N. Francisci Strictioris observantiae Civitatis Cibiniensis theses ex universa philosophia publice propugnaret [...] Adamus Simon [...] praeside Sebastiano Bodó [...] auditoribus oblatae anno [...] 1739. + *Brevis tractatulus de dilectione inimicorum* + *Pius affectus ad Jesum Crucifixum, orantem pro suis inimicis: ex Meditat. P. Crasset S. J.* Claudiopoli, Acad., [12], 7–354, [5], 82, [2] p. 14 cm.
[A cl., ajánlás és tézisek után: Hymnus ad B. V. Mariam, Excerptus ex Historia de Thaumaturga Claudiopolitana ejusdem Icone, edita Anno 1736. (Inc. Maria nomen dulcius..., 20 sor), a verzón metszet: *Effigies Claudiopolitanae Thaumaturgae*

¹² Uo., 81–82, nr. 28., leírás: 167. j.

Iconis B. M. V., alatta 4 + 2 sor vers, + Praefatio Authoris].¹³ (Példány: OSzK, 311.118)

1741, Csíksomlyó?, *Veritates Christianae, quae modum exhibent bene vivendi, et moriendi*. Dum Theses Universae Aristotelico-Scoti philosophiae in Principali Conventu Csikiensi ad B. V. Visitantem Provin. Transylv. Frat. Min. strict. observantiae publice propugnandas subirent [...] Martinus Peterffi, et Sigismundus Petres [...] praeside [...] Matthaео Sükösd [...] auditoribus oblatae Anno [...] 1741. Mense Sept. [...] + *Brevis tractatulus de dilectione inimicorum* + *Pius affectus ad Jesum Crucifixum, orantem pro suis inimicis: ex Meditat. P. Crasset S. J.* Typis Principalis Conventus B.V. Visitantis, (1741). [12], 7–354, [6], 82, [2] pp., 13 cm. (Példány: OSzK, 227.681)

1741, Kolozsvár, *Veritates Christianae* [...] olim editae, nunc vero [...] honoribus [...] dominorum, [...] dum in [...] Acad. Claudiopolitana suprema philosophiae laurea ornarentur promotore [...] Joanne Nagy [...] a neo doctoribus condiscipulis dicatae Anno 1741. Mense Augusto Die 16. + *Brevis tractatulus de dilectione inimicorum* + *Pius affectus ad Jesum Crucifixum, orantem pro suis inimicis: ex Meditat. P. Crasset S. J.* Claudiopoli, Acad., 1741, [4] 7–354, [5], 82, [2+2] p., 15 cm. (Nomina promotorum + tézisek a kötet végén.) (Példány: OSzK, 319.435)

Meglepően nagy a tarkaság a felsorolt leírásokban! Például a nagyszombati 1720-as nyomtatás 1725-ben nagyszombati és besztercebányai társulati ajándékkönyvként is szerepel, ugyanebben az évben Loyolai Szent Ignác és Xavéri Szent Ferenc napján elmondott diákorációt is mellékeltek egyes példányokhoz.

Az 1728. évi nagyszombati nyomtatás egyes példányai Bécsben társulati ajándékkönyvek, 1733-ban kassai, 1752-ben nagyváradi téziseket kötötték elébe, 1736-ban eltérő címmel a kolozsvári Gyümölcsoltó Boldogasszony Társulat ajánlásával, 1736–1739 között Szent Ignác napján elmondott diákorációval, gyakran (1737, 1742, 1745, 1752) vizsgákat feltüntető címlappal fordulnak elő, 1746-ban társulati ajándékkönyv Kassán.

Kolozsvárott 1735 körül nyomtatták ki Balde művét, a következő években (nemcsak kolozsvári, hanem csíksomlyói és nagyszebeni) vizsgák alkalmából új címlappal terjesztették, de előfordul az egri Gyümölcsoltó Boldogasszony Társulat 1737. évi ajándékkönyvként is. Érdekes eset, hogy Nagyszombatban 1743-ban a bécsi jezsuitáknál 1740-ben, eltérő című (de a *Veritates Christianae*val azonos szövegű) Balde-mű (*Liber vitae in schola mortis, seu Lectiones vitales in quibus traditur ars bene vivendi et sancte moriendi*) elé helyeztek el téziseket. 1736-ban valószínűleg Kolozsvárott is eltérő címet (*Pretiosissimus et vere aureus libellus [...] in quo Veritates Christianae ita clare [...] proponuntur*) nyomtattak az 1728-ban Nagyszombatban készült alapszöveg elé. Ugyancsak Kolozsvárott *Philosophia Christiana de recta vivendi ratione* címmel új címlap áll a saját nyomdában készült *Veritates Christianae* előtt.

¹³ *Uo.*, 81–82, nr. 28., leírás: 168. j.

Balde művét Nagyszombatban és Kolozsvárott is többszöri felhasználásra szánhatták. A kolozsvári kiadás abban is különös, hogy a mű utolsó fejezete külön lap számozással kezdődik, a külön terjeszthetőség lehetett ennek az indoka. Kolozsvárott a Könnyező Szűzanya metszete többször szerepel mellékletként. További érdekességek is kiderülnek annak, aki a fentebbi leírásokat alaposan tanulmányozza.

Vizsgálódásom tanulsága, hogy a 18. századi nyomtatványokról készült statisztikák nem mindig tükrözik a címlapokon feltüntetett nyomdák teljesítményét, hiszen a felsorolt kiadványokban az új címlapot csak néhány lappal együtt nyomtatták, míg az a könyv, amihez kötötték, terjedelmes, ám nem új nyomtatás, sőt nem is mindig azonos műhelyben készült, gyakran több évvel, esetleg több évtizeddel korábbi kiadvány. A kérdésre már korábban is felhívták kutatók a figyelmet.

A mariánus ferences provincia szerzetese, **Ozolyi Flórián** (1683–1755) 1722-ben Pozsonyban terjedelmes fordítást tett közzé: *Lelki iskola és a jó halálnak mestersége, mellyben minden keresztény taníttatik, gonosztól el-távozni, és jót tselekedni, hogy jó halállal, boldog ki mulással életét végezhesse, és meny-országban az örök életet el nyerhesse.* Lukácsy Sándor 1993-ban részletet közölt a fordításból, ezzel a megjegyzéssel:

Kár, hogy a Lelki iskola szövegét nem tudjuk a latin eredetivel összevetni, megállapítandó, hogy művészi stílusából mi a szerzőé, mi a fordítóé. De az bizonyos, hogy a 18. század első felének egyik legszebb magyar könyve ez: szokatlanul ideges és merészen egyéni dikció.¹⁴

Azóta sem említették a latin forrást, pedig a kiadványban közölt cenzori vélemény megnevezi azt, *Archimedes Christianus*, a szerző pedig Hilarius a S. Anastasio [Anastadius Vochet] sarutlan kármelita szerzetes (1631–1656). Lukácsy más alkalommal is közölt részletet Ozoly fordításából.¹⁵

A fordító úgy érezte, hogy a *Lelki iskolához* hasonló művekkel az olvasó többször is találkozhat. Így fejezte ezt ki:

De találkoznék talám valaki, a' ki azt mondaná itten: Ez a' Lelki Iskola, ez a' jelen-való jó halálnak Mestersége nem egyéb, hanem kétszer fött abajdotz Káposzta, a' melly már tiszszer-is ujonnan ismét meg-fözetett, százszor irattatott, ezerszer magyaráztatott [...]

¹⁴ LUKÁCSY Sándor, *Szép magyar írásoknak mindeneket gyönyörködtető kertecskéje: Ozolyi Flórián (1683–1755)*, Kortárs, 37, 1993/3, 103–104. – Ozolyi életéről: FÁY Zoltán, *Lapszéljegyzetek: Halálra vált ember imádsága I*, Magyar Nemzet, 2005. március 19 (75. sz.), 39.

¹⁵ LUKÁCSY Sándor, *Egy szekvencia három időben*, Holmi, 2, 1990/október, 1179–1186. Lukácsy a szöveget az 1776. évi egrí kiadásból közölte, bizonyos nyelvjárási sajátosságokat átírva. (LUKÁCSY, Kortárs, 37, 1993/3, 103–104 ← *Lelki iskola*, 1722, 18–21; 1776, 14–17 ← *Archimedes Christianus*, 1652, 33–35; LUKÁCSY, Holmi, 2, 1990/október, 1183 ← *Lelki iskola*, 1722, 198–199; 1776, 228–230 ← *Archimedes Christianus*, 349–350.)

Mindenesetre jó Ozoly stílusa, itt-ott magyar vonatkozású részleteket helyezett el, másutt rövidített.

Kassán 1740-ben latinul is megjelent Giuseppe Prola *Giorno di vera vitá*jának latin fordítása,¹⁶ amelyet a szalvatoriánus provincia ferences szerzetese, **Rusvai Lórin**c (†1755)¹⁷ fordított magyarra *Örök élet napja, a' boldog halál órája* címmel. Megjelent 1756-ban, 1757-ben és 1782-ben Egerben, majd 1789-ben Kolozsvárott. Az 1757. és az 1782. évi egri kiadáson is az szerepel, hogy „másodszor” adták ki. Az 1757. évi kiadás új szedéssel készült, egyes részek sorrendisége is változott benne. Az általam látott példány címlapja téziseket is feltüntet. A címlap alapján a szakirodalom fordításként említi a művet, ám az gyakran meglehetősen önálló fogalmazás, forrásánál jóval rövidebb. A magyar változat *Elöl járó intés*ében háromféle készülétről esik szó: 1. a közönséges készület, azaz a parancsolatok folytonos megtartása, 2. bizonyos időben „bár csak egy nap esztendőben” elvonulás a világtól, „a' mint halála óráján akarna készen találtatni” az ember, 3. súlyos betegségben, életünk végén. A könyv a középső alkalmat járja körül, „a készület napja”-ról szól. Előző este kezdődik, állomásai imák és elmékedések közti gyónás, áldozás, tökéletes testamentumtétel (ha van miről), „hogy másoknak háborúságot ne hagy magad után”, este a reménységről való elmékedés elolvasása, és „minden jó cselekedetidet, szenvedéseidet ajánljad Istennek a' boldog ki-múlásért.” A szerző a készüléteket gyönyörűségnek nevezi, hiszen:

Érzted ezt a' lelki gyönyörűséget, valahányszor büneid, terhét le-tévé a' Sz. Gyónásban Istennel meg-békélvén meg-könnyebbedett lelked. Mennyivel inkább ez a' készület könnyebbíti, és vigasztallya lelkedet; mert ámbár Ég, föld fel-forduljon, reád szakadgyon; elég, hogy készen találtatván tiéd az Isten. *Én Istenem Én Mindenem.* [Jegyzet:] S. Franc. Seraph.”

A halálról három kérdéskört tárgyal a kötet: 1. Mi szorongatja az halálos beteget? 2. Mi vigasztalja az halálos beteget? 3. Mire tanít a halál emlékezete? Illő zsoltárok, vers és könyörgések kísérik az elmékedéseket, előttük magyarázattal, imák kíséretében. Áttekinthető, egyszerű szerkezetű, egyszerű embereknek szóló műről van szó, ez lehet magyarázata az ismételt magyar nyelvű kiadásoknak. A testamentum készítésének fontosságáról írott fejezet elgondolkodtathatta azokat is, akiknek vagyona volt. (A testamentomhagyás némelyik magyar kiadásból elmarad.)

¹⁶ A kötetet liber gradualisként is terjesztették. (Ezzel most nem foglalkoztam.)

¹⁷ Rusvai Lórinccról: FÁY Zoltán, *Rusvai Lőrinc magyarságképe: Az Apokalipszis lovasától a hét vezérig*, Magyar Nemzet, 2000. augusztus 19 (194. sz.), 30.

A fentebb röviden bemutatott művek szerzői (Henricus Balde, Giuseppe Prola, Hilarius a S. Anastasio) a 17. században éltek, a lélek halhatatlanságáról, örökkévalóságáról elmélkedve azonban ekkor sem a pokol elrettentő képeivel akarták a híveket a mennyország felé terelgetni.

Ozoly Flórián a 1652-ben latinul kiadott *Archimedes Christianus* című művet fordította magyarra 1722-ben. Ezzel szinte egy időben, helyen és környezetben szólaltatta meg magyarul Újfalusi Judit (a ferencesek szerzetes-családjához tartozó klarissza apáca) a kapucinus Martin von Cochem *Das Grosse Leben Christi* című (először 1677-ben megjelent) imakönyvét, ám annak magyarra fordításakor a pokolleírásokat tartalmazó részeket elhagyta. Cochem törekvései, félelmet keltő képei megfelelnek a korabeli jezsuita missziókban alkalmazott módszereknek.¹⁸ Frauhammer Krisztina *A Makula nélkül való tükkörrel* foglalkozva a pasztorációs, a korabeli népmissziók gyakorlatát szembe elótt tartó kapucinus szerzetes, illetve a fordító Újfalusi eltérő céljával magyarázta a kihagyásokat: a klarissza apáca „Krisztus és Mária életét kívánta középpontba állítani”.¹⁹

Az említett jezsuita hittérítés a penitenciális missziók helyett egyre inkább kateketizáló missziózásba kezdett. A katekizmus a parancsolatok, tiltások; a kérdés-feleletek formában megfogalmazott oktató könyv nem tudta ellensúlyozni a korábban betáplált félelmeket. A hívek tudatát, érzelmeit nem a *Biblia* olvasása, nem az elmékedések, hanem a prédikációk, népénekek, valamint a tananyagként tekintett katekizmus alakította. Az utóbbi uralkodó volta már nem elrettentő képekkel, hanem a parancsok szigorúságával segített a 20. század közepéig életben tartani a belénk ívódott megfélemlítést. Az a kép, amelyet a halálról való elmékedések a 18. században sugalltak, azok a magatartási kívánalmak, erkölcsi normák, amelyeket ezekben a kiadványokban olvashatunk, a jó halálhoz, a boldog halálhoz vezető keresztény utat tárták a hívek elé, de a műfaj szűkebb körű használata csak kis mértékben tudta csökkenteni a pokolról terjesztett/elterjedt borzalmakat.

¹⁸ A jezsuiták bűnbánatkeltő módszeréről érzelmeltörténeti elemzés: SZÁRAZ Orsolya, *A bűnbánat színháza: A jezsuita népmissziós prédikáció a 17–18. századi Itáliában*, Budapest, Gondolat, 2023 (Italianistica Pannonica, [5]).

¹⁹ FRAUHAMMER Krisztina, *Ami a Makulából kimaradt... – Martin von Cochem Krisztus-életrajzának pokolról és mennyországról írt fejezetei = Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 7), 121–134. (A mű hasonmás kiadása: *Makula nélkül való tükkör, mely az üdvözítő Jesus Krisztusnak és szent szüleinek életét, úgy keserves kínszenvedését és halálát adgya elé*, ÚJFALUSI Judith által cseh nyelvből [...] fordított, [az utószót írta FRAUHAMMER Krisztina], Budapest, Pytheas, 2015.)

Vallásos kiadványok és ponyva a 18. században

Az Irodalomtudományi Intézet ponyvakonferenciájára azzal készültem, hogy a Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoportban szerzett ismereteimet ráhasonlítottam a 18. századi ponyvakutatás jellemzőire, a ponyva fogalmára. Kíváncsi voltam arra, vajon mennyire volt jelen az apró vallási kiadványokban az „igényes irodalom”. Vajon az egységes szakrális kultúra, a belőle fakadó erkölcsi és esztétikai ízlés mennyiben védte a ponyvára juttatott „termékeket”? Míg ezeken meditéltam, a látáshatáron mindig feltűntek az irodalmi formát használó (verses) oktatási segédanyagok: jó ügy érdekében keletkezett, nevelési célokat szolgáló, csasztuskaszerű, didaktikus rigmusok, melyek nemcsak a hitoktatásban, hanem az oktatás más területein is jelen voltak.

Szakszócikkemben és tanulmányokban a ponyvakiadványokra az alábbi jellemző vonásokat találtam: kis terjedelem, ponyváról terjesztés, olcsó ár, magas példányszám, szélesebb társadalmi rétegekhez eljutás. Vajon a vallási és világi témájú ponyvák esetében megegyeznek-e ezek a sajátosságok? Abban a szakirodalom egyetért, hogy a ponyva elnevezés a 19. századtól kezdve egyre inkább az „aljirodalmat” jelenti. Bár jó tartalmú és igényes formájú, szélesebb társadalmi rétegek művelődését segítő apróbb kiadványok a nyomdászoknak fontos bevételi forrást jelenthettek, de a ponyva szó jelentéséből ezek kiszorultak. A szó tartalmának változásairól a továbbiakban nem ejtek szót. Mostani fejtegetésemben nem térek ki a gazdasági (és egyéb ismeretterjesztő) irodalmi kiadványokra sem.

Az egyházi irodalmi műveket a 18. század második felétől már nem számították az irodalom szűkebb fogalomkörébe, a kiadványok jellegétől függetlenül. A fejlődéselvű szemlélet egy-egy korszak irodalmának vizsgálatakor – a nem magyar nyelvű (köztük a latin nyelvű) magyarországi irodalommal és az alkalmi kiadványokkal/műfajokkal együtt – ettől az időtől kezdve mellőzte a vallási irodalmat, minőségre való tekintet nélkül. Nem vette figyelembe a múltban keletkezett értékes, és későbbi korok irodalmi gyakorlatában használatos, azaz ott is jelen lévő vallási irodalmi műveket sem, például a gyakran remek darabokat tartalmazó, külön füzetben megjelent népénekeket, amelyek folyamatosan elhangoztak liturgikus és egyéb közösségi alkalmakon. Pedig itt nem esetleges, egyéni olvasásról van szó, hanem százazrek átélte, hangos szövegmondásáról, énekéről: anyanyelven,¹ nem ritkán latinul. Az irodalmi folyamatok leírásában nem kapnak ezek az állandóan funkcióban

¹ A keletkezés utáni századokban ismételtelen kiadott világi műfajok (pl. széphistóriák) hatásmechanizmusa némileg hasonló ehhez.

lévő művek szerepet, pedig ez a folyamat élő organizmus, élő művekkel, akár újonnan keletkeztek azok, akár régebben. A régebbi művek használati csatornáikban átfolytak későbbi korokba. Szándékom szerint ebben a folyamatban szemlélem 18. századi irodalmunkat, visszahelyezve abba a témája, nyelve vagy alkalmi jellege miatt sokáig kitagadott irodalmat is.

Néhány példával érzékeltetem mondandóm lényegét. Ezért már most felsorolom a vallási irodalom néhány 18. századra jellemző vonását. Magyarországon sok a főpap által meghívott nyomdász. Kiadványaik jelentős része egyházi intézmények, vezetők szándéka szerinti és alkalmi jellegű: a kiadott művek leggyakoribb célja az áhítat felkeltése, táplálása és a tanítás. A megrendelők magas műveltségűek, azt feltételezem róluk, hogy a szakralitás környékére nem engedtek bővít. (Talán részben bizonyítani lehetne ezt azzal, hogy a nyomtatványokban közzétett, cenzúrázott szövegek rendezettebbek, átgondoltabbak, mint például a kántorkönyvekben található párjaik.) Az igényességet nem írhatta felül a nyomdász üzleti szempontja, vagy a tartalom – ma általunk sokszor kívánatos – „kevertsége”. A kiadványok gyakori jellemzői: nagy példányszám, olcsó árak, sokszor ingyenes, az egyházi hierarchikus szervezet mentén történt terjesztés.

A világi közköltészet (valamint elbeszélő irodalom) és a ponyvairodalom kapcsolata jobban kitapintható, mert jobban meghatározhatta az érdeklődés és az érdekeség azt, hogy a nyomdász miben látott üzletet.

A továbbiakban főleg azokra a vallási kiadványokra figyelek, amelyeket a szakirodalom jellegük és széles körben való elterjedtségük miatt tárgyalni szokott a ponyvák között. A 18. századi anyanyelvi vallási irodalom azon termékeiről lesz szó, amelyek a ponyva szó említett jellemző vonásait (vagy jellemzőbb vonását) tartalmazzák. Az alkalmi, használati jellegből adódó különbségek miatt bizonyos műfajok egyáltalán nem helyezhetők el a ponyva fogalma alá (pl. egy-egy prédikációt tartalmazó füzet).

Tüskés Gábor és Knapp Éva 1985-ben (Tüskés Gábor doktori disszertációjára támaszkodva) a vallási irodalomnak elsősorban formai kritériummal körülhatárolt kiadványcsoportját (ponyvafüzeteket) időben, tartalom és egyéb szempontok szerint rendszerezték: kimutatták azok sokszínűségét.² Szembetalálkoztak ők is a vizsgált anyag tágítási és szűkítési lehetőségeivel, a vizsgált forrástípus fennmaradásának esetlegességével. Én most áhítati irodalmi kiadványokra hasonlítom rá azokat a sajátosságokat, amelyekkel – miként már bevezető mondataimban is felsoroltam

² TÜSKÉS GÁBOR, KNAPP ÉVA, *Fejlesztés a 18. századi vallási ponyvairodalom történetéből*, Irodalomtörténeti Közlemények, 89, 1989/4–5, 415–436.

– jellemezni szokás a ponyvákat: kis terjedelem, sajátos (közös jellemzésül: a ponyváról) terjesztés, az olvasói igények kielégítése, olcsó ár, magas példányszám, a nyomdász számára hasznot hozás, szélesebb társadalmi rétegekhez eljutás, – és közben kiemelem a vallási ponyváknak tartott kiadványok sajátosságait.

Kis terjedelem. Maradok a füzetnyi méretnél. Gyakori a Két, Három, Négy, Öt [...] *szép ének*, vagy hasonló címmel megjelent népénekközlés. Ezek szinte teljesen megfelelnek a ponyvákról felsorolt sajátosságoknak. Nem véletlen hagytam ki imént a jellegzetességek közül a (később a ponyvára általánosan jellemzővé vált) művészi igénytelenséget. El kell gondolkodnunk azon, hogy ezek közt az énekek közt elsőrangú himnuszok akadnak jó fordításban, továbbá jól megkomponált művek. Előfordul, hogy egyidejűleg nagyobb gyűjtemény kiadásának egy részéről, esetleg csak egyetlen tételéről van szó. Például az Oltáriszentség tiszteletének terjesztésével együtt bizonyos énekek (köztük Aquinói Szent Tamás himnusza, himnuszaik és más himnuszfordítások) „brosúra szerű” füzetekben juthattak el a katolikus vidékeket behálózó Oltáriszentség-társulatok (és más társulatok) olvasni tudó tagjaihoz, nemcsak úgynevezett „nagy énekeskönyvek”-ben. Így volt ez kiemelt ünnepeken, például szentévek alkalmával, vagy a Szent Jobb 1771-es hazahozatalakor is. Az ilyen kisméretű füzetek hozzájárultak ahhoz, hogy a 18. században szaporodtak és közismertté váltak bizonyos ünnepi alkalmak énekei, imái, köztük sok igényes, jó színvonalú irodalmi alkotás. A ponyva felsorolt ismérveit nem találhatjuk meg ezeknél a kiadványoknál. A terjesztést egyházi szervezetek/vallásos társulatok végezték; nem árulták, hanem szétosztották a felsőbb hatóság (püspökség) vagy társulatot irányító szerzetesek által készített nyomtatványokat, azok költségeit mint megrendelők ők viselték, és természetesen a tartalmat, a tartalom formáját is ők határozták meg. A tartalom minőségéről csak a művek ismeretében illik véleményt mondanunk. Bizonyára nem véletlen, hogy Babits Mihály és Sík Sándor a 20. században a sokféle, füzetecskékben megjelent változatok variánsait is felhasználva készítették himnuszfordításaikat.³ A magyar költészet, a magyar műfordítás történetének alaposabb megismeréséhez ezen kiadványok tartalmának számbavétele nagyban hozzájárulhat.

Szólok még (röviden) a katekizmusokról. A kalendáriumok mellé állítom azokat; a 18. században ezt a két kiadványtípust forgatta a legtöbb olvasó.⁴ A század

³ *Amor sanctus*, ford. és magyarázta BABITS Mihály, Budapest, 1933¹ (A Magyar Szemle könyvei). – Sík Sándor, *Himnuszok könyve: A keresztény himnuszköltészet remekei latinum és magyarul*, Budapest, Szent István Társulat, 1943¹.

⁴ Vö. GÁRDONYI Albert, *A XVIII. század legkeresettebb könyve*, Magyar Könyvszemle, 60, 1941/3, 232–244; SZELESTEI N. László, *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon*, Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve, 1980, 475–516; Uő, *Ua = A megváltó hagyomány: Folklor, irodalom, művelődés a 18.*

második felében mindkettő „mellékletet/mellékleteket” tartalmazott. Külsőjükben, terjedelmükben, a nyomtatás minőségében hasonlítanak egymásra. Alapkülönbség, hogy a kalendárium évente megjelent, a katekizmust legfeljebb a tankönyvként való használata közelíti ehhez. Tartalmukban nagyon különböznek. A kalendarista az 1761. évi győri kalendáriumban így írt: „a Kalendárium nem imádkozó, hanem napokat, időket mutató Könyvecske: én is tenéked idődet mutató dolgokat írok”. A kiadványhoz csatolt toldalékot egészében, vagy annak egy részét külön is árulták a vásárokon. Ismét csak egyetlen példát említek: a nagyidai cigányokról többször verses leírást találunk kalendáriumok mellékletében és ugyanazt külön füzetben *Cigányok végső romlása* címmel.

A sokféle katekizmus közül a század második felében legelterjedtebből, a *Kérdő könyvecske* címűről megemlítek néhány adatot. A Keresztény Oktatás Társaságának könyveként a jezsuiták kateketikai missziói alkalmával osztogatott kötetek alappéldányát egy nagy formátumú, a magyarországi művelődésre is jelentős hatást gyakorló jezsuita szerzetes, Ignaz Parhamer állította össze. Ő szervezte a vásár- és ünnepnap, templomi katekizációkat a század közepétől a társulat megalakításával és társulati könyvével. A kötet gyakori kiadásával és szétszórásával a szülőket és az idősebbeket is elérte. Parhamer (akinek tevékenységével más alkalommal foglalkoztam⁵) legfontosabb feladatnak a tudatlanság felszámolását tartotta. Nem csak hitbéli területen. Módszere más, mint a barokk korábbi korszakában volt, ő tömören így fogalmazott: „in docendo potius, quam movendo versatur” (inkább tanítással, mint megindítással dolgozunk). A 18. század második felében a bécsi udvar éppúgy támogatta tevékenységét, mint hazai megyéspüspökeink. A kutatás persze sokkal nagyobb figyelmet fordít a fejlődésvéség folyamatába illeszthető, a jezsuiták kiszorítására/kiszorulására utaló jelenségekre, mint építő tevékenységükre. A Parhamer-féle Keresztény Oktatás Társasága az alapítást általában megelőző kateketikai misszióval, szétszórott társulati könyvekkel, aztán rendszeres kateketikai oktatásokkal, a szerveződés által tartott szertartásokkal, rányomta bélyegét a megújult katolicizmusra. A magyar nyelvű társulati kézikönyv megjelenési helyei : Győr,

században (Tanulmányok a 18 századból), szerk. HOPP Lajos, KÜLLŐS Imola, VOIGT Vilmos, Budapest, 1988, 313–363; Uő, *A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon = Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában*, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport – Eötvös Loránd Kutatói Hálózat, Budapest, (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 28), 2020, 127–137; ebben a kötetben: 215–224. (A kalendáriumokra vonatkozó adatok nagyrészt a 3. és 4. jegyzetben idézett tanulmányaimból származnak.)

⁵ Vö. SZELESTEI N. László, *Ignaz Parhamer jezsuita szerzetes szerepe az oktatás és nevelés lebetőségeinek kiszélesítésében = Átjárások: A lelkiségi és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Budapest, HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2024 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 33), 279–288; Ebben a kötetben: 205–213.

Sopron, Pozsony, Bécs, Nagyszombat, Buda, Kassa, Kolozsvár, Pécs, Kalocsa. 79 magyarországi kiadást vehettem kézbe, ebből magyar nyelvű volt 34. A magyar nyelvű kiadások összpéldányszáma hat számjegyű lehetett. Néhány adatunk van a szétosztott példányok mennyiségéről: Jánosi Gyula a hitoktatási missziókról idézte a jezsuiták *Annuae Litterae*jének adatait. Eszerint: „Győregyházi megyében 1749-ben 54 plébánián mintegy 25.000 katekizmust osztanak szét. 1750-ben 24 plébánián 30.000 és 1751-ben a tóközi és mosoni kerületben 7.000 példány kerül szétosztásra.”⁶

A *Kérdező könyvecske* állandó része a *Gyermekek órái* című verses tanítás (Ignaz Parhamer szerzeménye), mely öt részben ad viselkedési szabályokat. Magyarra néhány éven belül kétszer is lefordították, fordítástörténeti szempontból ez külön jelentőséget ad neki.⁷ (Eddig külön füzetben csak német nyelven találtam meg a művet.) Illusztrálásként idézem Parhamer ezen nagyon nemes szándékú és hasznosnak bizonyult verse harmadik részének egyik magyar fordítását:

Harmadik óra, Ebédnek órája

Ebéd, és vatsora, mikor már közelget,
Vigyáz, hogy meg-tartsád ezen intéseket:
Ne kiálts ételért parasztok modgyára,
Ird, olvass, 's tsendessenn várakozz azokra.
Méglen az asztalra fel-teszik az étket,
Addig te szép tisztán mozd-meg kezeidet;
Szokott imádságot mond-el értelmessen,
Szemed, kezed, lábad maradgion tsendessen.
Az asztalnál első, a' tálban ne kapdozz,
Hanem kérj mint illik, 's még-adnak, várakozz.
Könyököddel te ne támaszkodgy asztalra,
A' szádat, fogadat, mozgazd tsinosságra.
A' mi jó gyermekek tétetik tányérra,
Azt ő el-metéli apró falatokra;
Ha másnak jutand-is job falatt a' tálból,
A' miátt nem dül fül, 's nem morog haragból.

A vallásos kiadványokban nem ritka az ilyen didaktikus rigmus. Akármennyire is találó a megfogalmazás, akármennyire jó segédeszköz az oktatásban, a szerzői

⁶ JÁNOSI Gyula, *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán*, Pannonhalma, 1935 (Pannonhalmi füzetek, 17), 19.

⁷ *A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága...* című tanulmányomban 4. j. i. m., 135–137), a *Kérdező könyvecske* egyéb verseinek néhány stórfáját (német alapváltozatot és a kétféle magyar fordítást) mintaként közöltem.

szándék sem irodalmi, az is csak annyi, hogy irodalmi formába öltözteti a mondanót. Kérdés, egyáltalán kell-e, szabad-e ezeket a rigmusokat irodalomnak nevezni? Én hajlok arra, hogy ne illessem őket irodalom szóval. Ezek a verses rámára vont hittételek hasznos oktatási, nevelési célt szolgáltak, az irodalom kritériumaitól eltérő szempontok szerint kell minősítenünk őket.

A katekizmuskiadások nem katekizmus részeit jól elkülöníthetjük a ponyvaktól, de a kalendáriumok szórakoztató, az olvasót megnyerni akaró mellékleteitől is. A szerzői, kiadói szándék merőben más. A kalendáriumi mellékletek többsége, éppúgy, mint a világi ponyva, szórakoztatni, gyönyörködtetni akar; a szerző és a nyomdász haszonra törekvés reményében készíti azokat. A katekizmusok nemcsak szerzői szándékban mások, terjesztésük is más: ingyenes szétosztás. Tartalmuk meghatározói felettes egyházi szervek, egyházi személyek; a kiadások célja erkölcsi tanítás, a hitélet serkentése, a köznép szokáskultúrájának javítása. Ugyanezt tapasztalom, ha a társulatok, intézmények különböző alkalmakra készített némely ajándékkönyvet, vagy apró kiadványait (például szentképek, hónapos szentek) vizsgálom. A 18. század vége előtt ritkán fordult elő, hogy a nyomdász vallási kiadványt haszonszerzés érdekében, az egyházi feletteseket megkerülve készített. Nem vizsgáltam, hogy ez megtörtént-e a búcsújáró helyek (elsősorban) történeti leírását tartalmazó kiadványok esetében.

Mindezeket figyelembe véve azt állítom, hogy a 18. századi vallásos kiadványok nem, vagy csak különböző kikötésekkel sorolhatók a ponyva fogalma alá. Eltérenk attól, mert: a tartalom meghatározói, a kiadás megrendelői egyházi felettes szervek, szerzetesek; a megjelentetett művek létrehozóinak, kiválasztóinak, ellenőrzőinek is ők tekinthetők. Ezért bizonyára csak ritkán kerülhetett sor igénytelen tartalom közreadására. Közülük a ponyvakiadásokhoz leginkább hasonlókat is szétosztással, és nem árusítással terjesztették. A nyomdásznak, a közönség igényének csak az újra kiadásokban lehetett szerepe. A kiadás célja áhítati művek közzététele esetében a hitélet serkentése, hitbéli ismeretek adása, a vallási közösség erkölcsi- és viselkedéskultúrájának emelése volt.

[PS] Vizsgálódásaim közben érdekes esetekkel találkoztam. Mivel a ponyvakonferenciának a színhelye az Irodalomtudományi Intézet, és mivel hasonlóság áll fenn az általam elmondottakkal, felidézem Gyalogi János verses irodalmi tréfálkozását. A jezsuiták 1734. évi újjá megjelent xeniumába (ajándékkötetébe) a nagyszombati székesegyház jezsuita szónoka az egyetem és kollégium rektorának, Fitter Ádámnak címezve az intézményről, jellegzetes alakjairól egy tucatnyi nyomtatott leoninust helyezett el titokban. A szokatlan, kellemes versformán meglepődtek a jezsuita atyák, de néhánynak a tartalma (és talán illetlen formája, tudniillik: a latin hexameterek sorokban és sorvégén rímelnék) miatt sokáig próbálták kideríteni a versek szerzőjét.⁸

⁸ Gyalogi egyik rímes hexameterét közlöm e kötet első tanulmányában (24. l.).

A tanulmányok korábbi megjelenési helyei (a címek betűrendjében)

Ányos Pál éneke az Oltáriszentségről az Énekek könyvében (1785)

Aut lego vel scribo: IV. Scriptorium konferencia [előadásai], szerk. BOROS István, TAKÁCS László, Budapest, Szent István Társulat – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Moravcsik Gyula Intézet, 2023 (Scriptorium, 4), 147–154: A tanulmány *Két ének az Oltáriszentségről az Énekek könyvében (1785)* címmel jelent meg.
– <https://omp.ppke.hu/btk/catalog/view/4/94/240> – (2024. okt. 1.)

A boldog halál életalakító szerepe 18. századi elméletekben

Előadás a XVII. Lelkiségtörténeti Konferencián, Budapest, 2024. április 12–13. (sajtó alatt)

Bárkányi János halotti beszédeinek sajátosságai

A prédikáció rétegei a 17. században: Írók, másolók, kompilátorok, hallgatóság, szerk. FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, SZIGETI MOLNÁR Dávid, Budapest, A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kuttócsoport – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2024, 211–225. – <https://unitpred.elte.hu/kiadvanyok> – (2024. okt. 1.)

Baróti Szabó Dávid költészetének antik és neolatin forrásairól

A latin nyelv a kora újkori Magyarország és Erdély kultúrájában és művelődésében, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, MOLNÁR Dávid, Szeged, Lazi, 2023 (Convivia Neolatina Hungarica, 5), 107–117. – https://real.mtak.hu/186677/1/CNH5_2023.pdf – (2024. okt. 1.)
– BARÓTI SZABÓ DÁVID *Költeményes munkái*, I–II. kötet, kritikai kiadás, s. a. r. HUBERT Ildikó, a latin szövegeket gondozta SZELESTEI N. László, Barót, Tortoma Kiadó, 2023, I/31–37.

Csete István 1704. évi Szent István-beszédéről

Iustitia duce, caritate comite: Válogatott tanulmányok Erdő Péter bíboros, prímás-érsek 70. születésnapjára, szerk. KUMINETZ Géza, Budapest, Szent István Társulat, 2022, 441–449.

Egy keresztyűti ének (Stabat Mater) szövegváltozatairól

Előadás a Kábhária: Keresztyűtjárás a régi magyarországi irodalomban és művészetben című konferencián, Budapest, Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2023. jan. 19. (sajtó alatt)

Gyalogi János (1686–1761) költői leveleiről

Előadás a VII. Scriptorium-konferencián, Debrecen. 2024. május 30. (sajtó alatt.)

Ignaz Parhamer szerepe az oktatás/ nevelés lehetőségeinek kiszélesítésében

Atjárások: A lelkeségi és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben, szerk. BÁTHORY Orsolya, Budapest, HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2024 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 33), 279–288.
– <https://btk.ppke.hu/atjarasok-a-lelkesegi-es-a-vilagi-irodalom-illetve-muveszet-egymasra-hatasa-a-magyar-regisegben> – (2024. okt. 1.)

Imamagyarizációk a 18. századi katolikus megújulásban

Imádkozás a régi Magyarországon, szerk. BAJÁKI Rita, SZÁDOCZKI Vera, Budapest, ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2022 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 29), 357–366.
– <https://btk.ppke.hu/imadkozas-a-regi-magyarorszagon> – (2024. okt. 1.)

Költészet, imádság: Közelítések az Eucharisztiahoz

Jelújság, 2021. IV. 11. – <http://www.jelujzag.hu/tanulmanyok>

A tanulmányok korábbi megjelenési helyei

A magyarországi barokk kori Oltárszétség-társulatokról

Barokk vallásos közösségek, szerk. BOGÁR Judit, DÉRI Eszter, Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2017 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 15), 189–198.

– <https://btk.ppke.hu/barokk-vallasos-kozossegek> (2024. okt. 1.)

„Máriának oltalma bátorságos hely”: Példázat ferences prédikációkban

Laborator assiduus: a 70 éves Zombori István köszöntése, szerk. SOMORJAI Ádám, SOMORJAI Gabi, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, 2019, 123–127.

– https://real.mtak.hu/90689/2/Zombori%20k%C3%B6tet_press.pdf – (2024. okt. 1.)

A moderátorok szerepe a kora újkor oktatásban és nevelésben

Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 18), 207–215.

– <https://btk.ppke.hu/lelkiseg-es-oktatas-a-regi-magyarorszagon> (2024. okt. 1.)

Neolatin líra 18. századi magyarországi jezsuitáknál (Gyalogi János)

Itt jelenik meg először. Előadás 2024. május 28-án az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz és Barokk Kutatócsoport felolvasóülésén, egy részlete elhangzott a VI. Neolatin Konferencián, Szegeden, 2023. november 8-án. (sajtó alatt)

Poesis symbolica: Gyalogi János kézíratos retorikai gyűjtéséről, II.

Lineas exarare: V. Scriptorium konferencia [előadásai], szerk. BOROS István, Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2024 (Scriptorium), 209–225.

– <https://omp.ppke.hu/btk/catalog/view/37/161/400> – (2024. okt. 1.)

Similitudo: Gyalogi János kézíratos retorikai gyűjtéséről, I.

Eruditio et Magnanimitas: Tanulmányok Gábor Csilla köszöntésére, szerk. FARMATI Anna, MÓRÉ Tünde, TÓTH Zsombor, VIRÁG Csilla, Budapest, reciti, 2023, 99–110.

Szent Mózés prédikációs kőtetői

Előadás a VI. Scriptorium konferencián, Veszprém, 2023. május 21–21. (sajtó alatt)

Téli szent gyümölcsök (Ima- és énekeskönyv a 18. századból)

Előadás a HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport *Előadások a ferences rend rend történetéből* című konferenciáján, Budapest, 2024. január 18. (sajtó alatt)

A 18. századi Keresztény Oktatás Társasága Magyarországon

Az idő és tér szerepe a barokk kori lelkiség alakulásában, szerk. SZELESTEI N. László, Budapest, ELKH – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport – Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, 2020, (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 28), 127–137.

– <https://btk.ppke.hu/az-ido-es-ter-szerepe-a-barokk-kori-lelkiseg-alakulasaban> – (2024. okt. 1.)

Vallásos kiadványok és ponyva a 18. században

Előadás *A magyar ponyva új tüköre: Műhelykonferencia Pogány Péter születésének 100. évfordulóján*, Budapest, MTA III, 2023. november 28–29. (sajtó alatt)

Xavéri Szent Ferenc verses fohászáról (Egy népszerű verses ima szövegváltozatai)

Fordítás a lelkiségi irodalomban, szerk. SZÁDOCZKI Vera, Budapest, ELKH–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2023 (Pázmány Irodalmi Műhely, Lelkiségtörténeti tanulmányok, 31), 203–219.

– <https://btk.ppke.hu/forditas-a-lelkisegi-irodalomban> – (2024. okt. 1.)

Személynévmutató

- Ábel (Ádám fia) – 176
Ábel Ferenc – 213
Ács Bonaventura – 243
Ács Mihály – 236, 237
Adalbert püspök – 167
Ágoston Péter – 236, 237, 239
Ajkay Alinka – 155
Alácsi Ervin János – 93
Alajos, Szent – 22
Alciatus, Andreas – 138
Alexander → Sándor, Nagy
Aloysius → Alajos
Alszegehy Zsoltné – 52
Althan Mihály János – 190
Ambrus, Szent – 130
Andinus Vates (= Vergilius)
András, II., király – 167
Andreas, Szent, remete – 167
Anna, Szent – 169
Antal, Páduai Szent – 58, 172
Ányos Pál – 30, 86, 87, 101–108, 255
Apor Péter – 242
Arany János – 45, 55
Archimedes – 236, 245, 247
Aremberg, Carolus – 181
Arisztotelész – 127, 129
Asklepiades – 51
Auer Lipót – 137
Babai Ferenc – 13
Babits Mihály – 86, 114, 251
Bajáki Rita – 122, 255, 256
Baka János – 86, 87
Balassa Pál – 194
Balassi Bálint – 114, 148
Balbinus, Bohuslaus – 17, 24, 26, 48
Balde, Henricus – 236, 239, 240, 244, 245, 247
Balde, Jacobus – 21, 22, 24, 134
Bálint Sándor – 183
Balla Lóránt – 35, 121, 159–161, 164–166
Balogh Piroška – 22, 45
Bánáti Istvánné – 240
Barakonyi Éva → Vécsey Sándorné
Barakonyi Ferenc – 147–149, 152
Barakonyi Ferencné Sulyok Borbála – 147–149, 151, 152
Barakonyi Klára → Gyulai Ferencné
Baranyi Pál – 64, 76, 150–152, 230
Barcsa László – 243
Barcsay Ábrahám – 36
Bárdos Kornél – 200
Bárkányi János – 5, 147–157, 175, 255
Barkóczy Ferenc – 194, 198
Barna Gábor – 101
Baróti Szabó Dávid – 38, 45–55, 84, 255
Barsi Balázs – 93
Bárth János – 210, 213, 215
Bartók István – 121, 124, 155, 160–162, 165
Bascio, Matteo – 180, 181
Báthory Orsolya – 237, 247, 252, 255, 256
Batsányi János – 54
Batthyány József – 135, 210, 219
Batthyány Kristóf – 193
Batthyány Pál – 241
Bauer, nyomdász – 198, 230
Becanus, Guilielmus – 54, 193
Békés Enikő – 255
Bél Károly András – 191, 192
Bél Mátyás – 138, 187–189, 191

- Bellarmino, Roberto – 125, 220, 229, 236, 239
Bembo, Pietro – 193, 194
Bene Sándor – 58
Benedek, Szent, apát – 165
Benedek, Szent, remete – 167
Benedek, XIII., pápa – 229
Benedek, XIV., pápa – 229
Beniczky Péter – 21
Berzsenyi Dániel – 117
Betsabé (Betzabe), Úriás, majd Dávid király felesége – 176
Bibich Jakab – 65
Bielek László – 13, 135
Bitskey István – 121, 161
Blaeu, nyomdász – 48
Blahó Vince – 80, 89, 90
Bodó Sebestyén – 243
Bogár Judit – 97, 101, 256
Bogdan, Florin – 172
Bogisich Mihály – 86, 87
Bojus – 190
Bona, Giovanni – 236, 237
Bonfini, Antonio – 15
Bornemisza Péter – 183
Boros Fortunát – 171
Boros István – 19, 222, 255, 256
Bosch, Jacob – 135
Boscovich, Rogerius Josephus – 208
Boverius, Zacharias – 179–181
Bozóky Mihály – 76, 83, 103, 108, 222
Buchler, Joannes – 194
Buchner, August – 135
Bujdosóné Papp Andrea – 182
Burger Ferenc – 197
Canisius, Petrus – 207, 211, 215, 216, 218, 220, 221, 229
Carlone, Giovanni Battista – 138
Carolus → Károly
Casimirus – Kázmér
Catullus, Caius Valerius – 193
Christianus, Tobias – 57
Chrysostomus → János, Aranyszájú Szent
Cicero – 26, 194
Claus Mihály – 242
Claus, Josephus Ignatius – 182
Cochem, Martin – 247
Cordier, Maturin – 194
Corsini, Bartholomeo – 208
Corsini, Lorenzo – 208
Cosmerovius, nyomdász – 236
Coturius, Julius Caesar – 52
Craffheiden Ferenc – 242
Crasset, Johannes – 243, 244
Curtius Rufus – 15
Czerey János – 76
Czerovszki Mariann – 48
Czibula Katalin – 52
Cziráki Margit → Forgács Jánosné Cziráki Margit
Csáky Katalin – 64, 116
Csáky Miklós – 22
Csánki Gábor – 93, 231
Császár Elemér – 102, 104
Csepregi Zoltán – 220
Csete István – 5, 35, 121, 131, 139, 159–168, 174, 255
Csetri Lajos – 33, 36
Dalila, Sámson második felesége – 176
Danka Balázs – 147, 153
Danka Balázsné Semsei Sára – 153
Daróczi György – 243
Dávid, király – 40, 53, 54, 104, 155, 167, 176
Dávidházi Péter – 33
Deák Imre – 171, 173
Dekenus, Joannes – 24
Denzinger, Heinrich – 197
Déri Eszter – 256
Dobszay László – 75, 92
Dombi József – 51

- Dominkovits Modeszt – 84
 Domitianus császár – 21, 44
 Domonkos, Szent – 126
 Dónyi Gellért – 243
Döbrentei Gábor – 36
 Döme Károly – 54
Dömötör Ákos – 184
 Draskovich János – 84
Drebitka Ferenc – 58, 68, 70
 Driesch, Gerhard Cornelius – 188–194
Dumitran, Ana – 242
 Dzian István – 242
 Eckebrecht, nyomdász – 189
Egyed Emese – 36
 Eitzenberger, nyomdász – 236
 Elisabetha → Erzsébet, Szent
 Emericus → Imre
 Engeberg Dániel – 241
 Englmajer Sámuel – 137
 Erasmus, Rotterodamus – 187
Erdélyi Zsuzsanna – 117
Erdő Péter – 122, 255
 Erdődy Gábor Antal – 132, 134–137,
 140–145
 Erdődy György Ádám – 189
 Erdődy Julianna – 155
Érdújhegyi Menyhért – 215
 Erzsébet, Árpádházi Szent – 35, 98,
 121, 161, 167, 200
 Esterházy Imre – 135
 Esterházy Imre – 52, 188, 189, 192
 Esterházy Miklós – 190
 Eszterházy Miklósné Maria Elisabeth
 Ungnad von Weissenwolff – 190
 Esterházy Pál – 98
 Eszterházy Ferenc – 151
 Eszterházy Károly – 198, 200, 225,
 227, 230, 232, 233
 Faber, Matthias – 155
 Fajard, Diego Saavedra – 138
 Faludi Ferenc – 14, 16, 51, 58, 62, 67,
 68, 115, 116
 Fantsali Ferenc – 125
Farmati Anna – 19, 131, 256
 Fatavics Ferenc – 187, 188
Fáy András – 22
Fáy Zoltán – 245, 246
Fazakas Gergegy Tamás – 121
Febér Katalin – 188
Fekete István – 118
 Fekete László, Iványi – 148
 Felbinger, Ignaz – 229
Felgel, Anton Victor – 205
 Fénelon, François – 193
 Ferdinánd, II., császár – 127
 Ferenc, Lotharingiai – 22
 Ferenc, Assisi Szent – 177
 Ferenc, Regis Szent – 207, 211, 212,
 219, 221
 Ferenc, Xavéri Szent – 57–73, 116,
 244, 256
 Festetics Kristóf – 191
 Festetics László – 192
 Festetics Pál – 191, 192
 Festetics György – 192
 Fiath Ferenc – 151
 Fidlberger Ignác – 211
 Filiczki János – 22, 44
Fináczy Ernő – 220
 Fitter Ádám – 25, 254
 Flakkus → Horatius
 Fodor Mihály – 243
 Forgách Simon – 134
 Forgács János – 148, 154, 155
 Forgács Jánosné Cziráki Margit – 154
Forgó András – 137
 Formica, nyomdász – 97
 Földes Rupert – 160, 161, 164
 Földvály János Ferenc Ignác – 241
Förköli Gábor – 175
 Francke, August Hermann – 188

- Frauenheim, Johannes Henricus – 91
Fraubammer Krisztina – 247
Fraydt, Leopold – 182
Fridrich Urbán – 89
Friz András – 52
Frölich Jakab – 174
Früewirdt József – 242
Fuscus, Aristius – 51
Gábor Csilla – 19, 35, 121, 131, 161,
164, 232, 256
Galavics Géza – 135
Galenus – 40
Galgóczy Gábor – 161
Gall János – 243
Gálos Rezső – 49, 188
Garday Márton József – 241
Gárdonyi Albert – 251
Gárdonyi Géza – 238
Gellért (Gerardus) püspök – 167
Gellert, Christian Fürchtegott – 193
Georgius Stobaeus, episcopus
Lavantinus – 127
Gerardus → Gellért
Géza (Gejza) fejedelem – 165
Gintli Tibor – 14
Goffiné, Leonhardus – 93–96, 231
Goldhagen, Hermannus – 48
Gorgius, Valentinus – 37, 38
Gorliczki János – 242
Gorliczki Mátyás – 242
Gotthardt András – 194, 195
Gottlieb, nyomdász – 222
Gottsched, Johann Christoph – 192,
193
Gőzgy Zoltán – 137
Greene, Graham – 109, 118
Grossing, Helmut – 208
Gusztinyi János – 135
Gyalogi János – 5, 7, 8, 11–43, 121–
146, 159–166, 168, 174, 254, 255,
256
Gyetzvai Péter – 213
Gyulai Ferencné Barakonyi Klára – 149
Hablik Antal – 243
Hajdú Vera → Szádoczki Vera
Hajnal Mátyás – 76–79, 83–85, 87,
103–105
Haller Gábor – 38
Haller János – 22
Haller Pál – 44
Handler György – 137
Hann Sebestyén – 64
Hannulik János Krizosztom – 13
Haris Andrea – 226
Harmat Artúr – 75, 86
Harttung, nyomdász – 48
Hász-Fehér Katalin – 22
Hegedűs András – 45
Hegedűs Enikő – 242
Hegedűs István – 52
Heltai Gáspár – 183
Heltai János – 220
Hermán József – 211, 215
Hermenegild, Adamus – 207, 220
Hermolaus → Móré György
Heródes, zsidó király – 132, 177
Hilarius a S. Anastasio → Vochet,
Anastasius
Hingerle, Augustinus – 105
Hochmeister Márton – 231
Holl Béla – 62, 77, 103
Hopp Lajos – 252
Horányi Elek – 80, 89, 90
Horatius Flaccus, Quintus – 13, 15, 18,
45, 51, 52, 54, 55
Horatius Tursellinus – 194
Horváth Balázs – 92
Horváth Iván – 14, 53
Hosschius, Sidronius – 23, 24, 47, 54,
193
Höflich, Thomas – 156

- Hubert Ildikó – 19, 38, 46, 55, 122, 131, 255
- Huberus, Baro – 190
- Hunyadi János – 178
- Huszár, nyomdász (1886) – 47
- Husztai István – 236, 237
- Hünermann, Peter – 197
- Hüttl, Karoline – 205
- Ibellaker, Antonius – 47
- Ignác, Loyolai Szent – 51, 58–61, 63, 70, 241, 242, 244
- Imre herceg, Szent – 98, 200
- Imre László – 161
- Imre Mihály – 121
- István, I. (Szent) – 5, 98, 159–168, 173, 200, 202, 212, 222, 255
- Iványi Fekete → Fekete
- Jacopone da Todi – 75, 103
- Jankovics József – 155, 210, 216
- Jankovits László – 14, 160
- János, Aranyszájú Szent (Chrysostomus) – 125, 126, 131
- János, evangélista, Szent – 200
- János, Keresztelő Szent – 173, 177
- János, Nepomuki Szent – 200
- Jánosi Gyula – 205, 215, 216, 252, 253
- Jánosi Miklós – 20, 21, 41, 43, 243
- Jánosy Kristóf – 147
- Janus Pannonius – 18
- Jehu, Izrael királya – 130
- Jelenits István – 15, 16
- Jezabel, Ácháb király felesége – 130
- Joannes a S. Geminiano – 151
- Joannes Chrysostomus → János, Aranyszájú Szent
- Jonathás, Saul fia – 53
- Jorám, Júda királya – 130
- József (Jákob fia) – 176
- József, II., király – 199, 209, 225, 233
- Kabarecz Mihály – 242
- Kádár Zsófia – 197
- Kain (Ábel fia) – 176
- Kájoni János – 76, 77, 79, 80, 97, 101, 103, 231
- Kalára → Klára
- Káldi György – 106, 149
- Kaliwoda, nyomdász – 206, 208
- Kaprinai István – 20, 21, 40–42
- Karácsonyi János – 150, 172
- Kármán András – 188
- Karner, Herbert – 208
- Károly, VI., császár – 190
- Károlyi Sándor – 22, 135, 148
- Kasza Péter – 255
- Kaunitz, Maximilian Ulrich – 194
- Kazimir (Casimirus) → Kázmér
- Kazinczy Ferenc – 33, 36, 47, 48, 117
- Kázmér, Szent – 167
- Kele Pál – 72
- Kemény József – 128
- Kereskényi Ádám – 212, 221
- Kinckius, Johannes Antonius – 48
- Kiran Pál – 243
- Kirchberger, nyomdász – 223
- Kis János – 117
- Kiss Gábor – 69
- Klaniczay Tibor – 12, 13, 148
- Klára, Szent – 19
- Klempa Sándor – 192
- Klimo György – 210, 219
- Klinda Pál – 93
- Klobusiczky Antal – 194
- Klobusiczky Ferenc – 194
- Knapf Éva – 24, 35, 61, 121–123, 131, 161, 165, 166, 215, 218, 227, 235, 240, 250
- Knittel, Casparus – 181
- Kollonitz Zsigmond – 207, 208
- Komjátthy Miklóné – 240
- Komlowszki Tibor – 84
- Koncz Gábor – 68, 69, 71
- Kondorné Látókóczy Erzsébet – 138

- Kontsek Ildikó* – 101
Kónya Franciska – 237
Kopcsányi Márton – 76–78, 86
Kornis Antal – 22
Kosztka → Szaniszló
Kovács Eszter – 101
Kovács Sándor, V. – 18
Kovacsics Zoerard – 242
Kökényesi Zsolt – 137
Köleséri Sámuel – 29, 37, 39, 40
Kőszeghy Péter – 16, 182
Kővári Réka – 101, 173
Kövér András – 53
Kultsár István – 192
Kuminetz Géza – 122, 255
Küllös Imola – 252
Lábadi Károly – 64
Labády Gergely – 36
Lancsics Bonifác – 160, 163
Landerer, ifj., nyomdász – 90, 93
Landerer, nyomdász – 100, 101, 200–203, 219, 224, 227, 228
Lang, Adam Augustin – 202
László, I. Szent, magyar király – 53, 98, 167, 184, 200
Lázár Antal – 21, 38, 43, 132, 139
Leibniz, Gottfried Wilhelm – 189
Lengyel Réka – 45
Leo a Sancto Laurentio – 171
Licinius Murena – 52
Lipót, I., király – 166
Lippay János – 112
Lipsius, Justus – 125
Lovas Borbála – 175, 255
Lowth, Robert – 53
Lőcsei Pál – 109
Löffler, Joannes Eckardus – 181, 184
Löffler, Joannes Henricus – 181, 184
Lőrinc, Szent – 173
Ludovicus Granatensis – 124
Lúgosi Ferencné Barcsai Anna – 151
Lukács László – 20, 41, 47, 163, 205, 216
Lukácsy Sándor – 245
Macskási Miklós – 44
Maecenas, Caius Cilnius – 51
Magyar Ferenc – 72
Makó Pál – 13, 16, 45, 47
Mándli Miklós – 76, 79, 80, 89–100
Mansi, Giuseppe – 181
Maracskó Anzelm – 76
Margarita → Margit, Árpádházi Szent
Margit, Árpádházi Szent – 167
Margócsy István – 14
Mária, Szűz – 54, 73–88, 98, 100, 159, 162–167, 169, 170, 176–184, 211, 243, 244, 256
Mária királynő (Zsigmond király felesége) – 53
Mária Terézia királynő – 22, 135, 204, 206, 208, 209, 216, 220, 231, 232
Maro → Vergilius
Martialis, Marcus Valerius – 18, 48, 49
Martin, J. M. – 242
Martinkó András – 84
Márton Dénes – 72
Márton, Szent – 165
Masenius, Jacobus – 24, 26, 48, 135
Máté, Szent, apostol – 181, 182
Máté (kapucinus, példázatban) – 179
Matz, Samuel – 47
Mátyás, I., király – 167, 178
Mayer Gyula – 18
Mayr, Petrus – 53
Medgyesy S. Norbert – 101
Mednyánszky Pál Lipót – 89, 90, 98
Melczer Károly – 211
Menestrier, Claude-François – 135
Mercs István – 121, 161
Merényi Oszkár – 117
Merris, egyiptomi fáraó lánya – 54
Michael a S. Catharina – 181

- Migazzi Kristóf – 21, 209
Mibalik Béla Vilmos – 137
 Mikola László – 63, 64
 Milton, John – 54
 Mislei György – 99
Minois, Georges – 235
 Mocsy Elek – 222
Molnár Dávid – 22, 44, 255
 Monaki Zsuzsanna → Thököly Zsigmondné
Monok István – 172, 211, 216
 Móré György (Hermolaus) – 237
Móré Tünde – 19, 131, 256
 Moretus, Balthasar – 54
 Morus, Thomas – 48
 Mózes (Moyses), próféta – 54
 Muhoray Ferenc – 243
 Munich, Constantinus – 181
Muraközy Gyula – 21
 Muratori, Ludovico Antonio – 203, 209, 216, 230
 Muretus, Marcus Antonius – 194
 Nádasí János – 58–63, 182
 Nagy Ferenc – 232
 Nagy Ignác → Séllyei Nagy Ignác
 Nagy János – 244
 Nagy Sándor (Alexander) → Sándor Nagyvillás János – 48
 Nakatenus, Wilhelm – 58
 Náray György – 86, 231
 Naso → Ovidius
Nemeshegyi Péter – 72
Némethy Lajos – 17, 18, 122
 Nesselrode család – 188, 189
Neulinger, Thomas – 208
 Neumann, Bertrand Ludwig – 54
 Neumayr, Franciscus – 51
 Nihusius, Bartholdus – 48
 Nolfort, Norbert – 161
 Nottenstein Veronika – 137
 Novák István – 148, 151, 154, 155
 Nyéki Vörös Mátyás – 202
Nyerges Judit – 211, 216
 Okolicsányi János – 22
Oláh Szabolcs – 161
Oláh Szabolcs – 121
Orbán László – 48
 Orczy Lőrinc – 36
Orlovský Géza – 14
 Ottó, I., császár – 154
 Ovidius Naso, Publius – 15, 18, 21, 43, 45, 52, 193
 Owen, Joannes – 48
 Ozolyi Flórián – 236, 245–247
 Padányi Bíró Márton – 226
 Páj[?], Joannes – 177
 Pál, Szent, apostol – 133, 154
 Pálffy János – 135
 Pallitsch Ignác – 194
Pap Balázs – 160
 Pápai János – 103
Papp Ágnes – 101, 102, 231
 Parhamer, Ignaz – 5, 205–224, 226, 229, 252, 253, 255
 Parvi Mihály – 188
 Patzko, nyomdász – 135
Pavercsik Ilona – 90, 91
 Pázmány Péter – 97, 111, 114, 115, 159, 160, 198, 200, 202, 203, 227
 Pejacevics Miklós – 44
Perger Gyula – 147, 211
Péter János – 187
 Péter, Szent – 54
 Péterffi Márton – 244
 Péteri Takács József – 38, 54, 55, 192
Petneházi Gábor – 48
 Petres Zsigmond – 244
 Petro Ferenc – 243
 Philosophus → Arisztotelész
 Picinelli, Filippo – 125, 135, 138
 Pictet, Bénédict – 237, 238
 Pierron, nyomdász – 48

- Pintér Márta Zsuzsanna* – 58
Pirolt János – 194
Piusz, VI., pápa – 209, 227
Plantin, nyomdász – 54
Plinius, Lucius Annaeus – 125
Plutarchus – 125
Podhoranszky Mihály – 203
Pogány Péter – 256
Polenghi, Simonetta – 208, 209
Pomey, Franciscus – 124, 194
Pongrácz János Lajos – 194, 195
Possinus, Petrus – 60, 61, 63
Postumus – 51
Poznanovics János – 139
Pörköli Gábor – 255
Praescern János – 241
Pray György – 47, 211
Priszker Olivér – 215, 216
Prola, Giuseppe Maria – 237, 246, 247
Propertius, Sextus – 193
Püspöky András – 137
Pyber Benedek – 54, 55
Quintilius Varus – 51
Rabinetus → *Robinetus*
Ráday Gedeon – 187, 188, 192
Ráday Pál – 187, 188
Radlinszky Endre – 93–96
Raicsányi György – 241
Rájnics József – 47
Rákóczi Ferenc, II. – 122, 134, 147, 148
Rákóczi György, I. – 147
Rákóczi György, II. – 147
Rákossy Anna – 101
Raphael, arkangyal – 57
Rapinus, Renatus – 50
Rauch Ignác – 47
Regis Szent Ferenc → *Ferenc, Regis Szent*
Regius, Carolus – 124
Retz, Franciscus – 22
Révai Miklós – 14
Richter Pál – 69
Rimay János – 148, 202
Rippel, Gregorius – 231
Robinetus, Johannes – 194
Rocka → *Róka*
Roeper, Johann – 193, 194
Róka János – 201
Ronconi, Luigi A. – 208, 210
Royer, nyomdász – 148, 198, 202, 229
Royerin, Maria Magdalena – 52
Roys Ferenc – 241
Rus, Vasile – 242
Rusvai Lőrinc – 237, 246
Rúth, moabita nő – 126
Salamon király (bibliai) – 149, 176
Salamon Marcell – 171
Salamon, magyar király – 53
Salbeck Károly – 204
Sámson, Izrael bírása – 176
Sándor, Nagy (Alexander Magnus) – 54, 148
Sannazaro, Jacopo – 49
Sánta Mihály – 171
Sápy Szilvia – 157
Sárközy Péter – 211, 216
Saul, Izrael királya – 53, 176
Sautel, Petrus Justus – 53
Schempek, nyomdász – 47
Schilgin, nyomdász – 210
Schot, Joannes – 181
Scotti, Joannes – 99
Sebe Mihály Ignác – 236, 237
Segneri, Paolo – 108, 125, 209, 216, 229
Sélyeyi Nagy Ignác – 86, 87, 100–102, 108, 202, 203, 222, 225–233
Semsei Sára → *Danka Balázsné Semsei Sára*
Seneca, Lucius Annaeus – 55, 125
Sík Sándor – 72, 75, 86, 87, 251

- Simon Ádám – 243
Sinkó Ferenc – 184
 Sinzendorff, Philipp Ludovicus – 188–190
 Soarius, Cyprianus – 123, 124, 151
Somjai László – 69
Somorjai Ádám – 256
Somorjai Gabi – 256
 Starhemberg, udvai tanácsos – 190
 Statius, Publius Papinius – 21–24, 44
 Stephanus → István király, Szent
 Stobaeus → Georgius
Stobl Róbert – 192
Stoll Béla – 103
 Straubhaar, nyomdász – 57
 Streibig, nyomdász – 151, 210, 211, 215, 216, 219, 223
 Sulyok Borbála, Leczsei → Barakonyi Ferencné
 Sükösd Máté – 244
 Süleki Mátyás – 243
 Szabó Ágoston – 164
Szabó Károly – 241
Szabó Lajos – 184
Szabó Péter – 148
Szádóczki Vera – 45, 47, 101, 231, 255, 256
Szajbély Mihály – 33, 36
Szalay Olga – 101
 Szaniszló, Kosztká Szent – 51
Szűrácz Orsolya – 20, 122, 209, 216, 247
 Széchy Mária → Wesselényi Ferencné
Szecskeó Károly – 138
 Szegedi Ferenc Lénárd – 86, 147
 Székely Mihály – 171
 Szemsei (Semsei) Klára → Török Bálintné
 Szentes Mózes – 5, 156, 169–179, 256
 Szentgyörgyi Rajmund – 242
 Szent-Illónay József – 231
Szentiványi Dezső – 215, 220, 221, 229
Szentmártoni Szabó Géza – 148
 Szentmihályi Mihály – 71, 72, 76, 83, 103, 108, 222, 232
 Szepanskus – 190
 Szerdahelyi Gábor – 21, 233
 Szerdahelyi György Alajos – 13, 14, 22
 Szeredi György – 194
 Szigeti György – 237, 238
Szigeti Molnár Dávid – 175, 255
 Szigeti Zrini → Zrínyi
Szilágyi András – 64
Szilágyi Márton – 14
Szilárdfy Zoltán – 204, 232
Szinyei József – 21, 89
 Szöllösi Benedek – 76
Szörényi László – 16, 21, 46
Szunyogh Xavér – 93–96
Takács Ince – 89
 Takács József → Péteri Takács József
Takács László – 255
 Tamás, Aquinói Szent – 59, 96, 113, 251
 Tamás, Szent, apostol – 98, 103, 113, 114, 115
Tar Ibolya – 48
Tarján Bence – 213
Tárkányi Béla – 86, 87
Tarnai Andor – 13, 21, 30, 36, 54
 Tarnóczy István – 236, 237, 239
 Taxonyi János – 148, 182
 Telek József – 171, 179, 182
Telesko, Werner – 208
 Terentius, Afer, Publius – 194
 Thököly Zsigmond –
 Thököly Zsigmondné Monaki Zsuzsanna – 148
 Thuma, Conradus – 193, 194
 Thuma, Franciscus – 193, 194
 Thurmeisen, Emanuel – 53
 Tibullus, Albius – 193
 Todi → Jacopone

- Torre, Antonius van – 194
Tóth Sándor Attila – 24, 52
Tóth Zsombor – 19, 131, 256
Török Bálintné Semsei Klára – 147
Török János – 242
Trattner, nyomdász – 54, 93, 201, 231
Trautson, Johann Joseph – 207–209
Trencsényi-Waldapfel Imre – 12, 51, 52
Tubach, Frederick C. – 183
Tüskés Gábor – 24, 35, 121, 161, 165,
166, 182, 235, 250
Tylkowski, Adalbertus – 156
Újfalusi Judit – 247
Ujfalussy András – 147
Ullmaier, Hans – 208
Vaderna Gábor – 14, 16
Vágner József – 47
Vajda Sámuel – 227
Vallius → Wallius
Vanière, Jacques – 46
Varga Imre – 52, 122, 147, 148
Vásárhelyi Gergely – 97, 183
Vécsey Sándorné Barakonyi Éva – 149
Venantius Fortunatus – 104
Verd Conradi, Gabriel Maria – 58, 59
Vergilius, Publius Maro – 18, 45, 46,
51, 54, 193
Vida István – 151, 155
Virág Aloyzia – 19, 122, 131
Virág Csilla – 19, 131, 256
Virmondts család – 188, 189
Virmondts, Hugo – 189
Virmondts, Hugo Damian – 189
Vizkeleti Zsigmond = Csete István
Vochet, Anastasius – 236, 245, 247
Voigt Vilmos – 252
Waldapfel Imre → Trencsényi
Wallius, Jacobus – 47, 54, 55, 193
Watzatka Ágnes – 231
Weissenwolff, Maria Elisabeth Ungnad
→ Esterházy Miklósné
Wesselényi Ferenc – 147, 148,
Wesselényi Ferencné Széchy Mária –
147
Windischgrätz család – 189, 190
Zemlény János – 76
Zentai Márta – 33, 36
Zeukses – 51
Zichy Ferenc – 210, 211, 215, 216
Zombori István – 256
Zrínyi Ilona – 147
Zrínyi Miklós (†1566) – 52
Zrínyi Miklós (†1664) – 58, 148
Zsaskonszky András – 86, 87
Zsaskonszky Ferenc – 86, 87
Zsigmond, magyar király – 53

A sorozat eddig megjelent kötetei (folytatás a kötet elejéről):

26. Itáliai hatások a régi magyar lelkiségben, 2020
27. Szelestei N. László, Séllyei Nagy Ignác püspöksége
(Tanulmányok és források), 2020
28. Az idő és tér szerepe a- barokk kori lelkiség alakulásában, 2020
29. Imádkozás a régi Magyarországon, 2022
30. Lelkiségtörténeti számvetés II., 2023
31. Fordítás a lelkiségi irodalomban, 2023
32. Kálvária: Keresztútjárás a régi magyarországi irodalomban és művészetben (sajtó alatt)
33. Átjárások: A lelkiségi és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása
a magyar régiségben, 2024.
34. Szelestei N. László, Költészet, prédikációk, hitélet a 18. századi Magyarországon
(Tanulmányok), 2024

